

NURMELT JA NIIDULT

NURMELT JA NIIDULT

Kustas Põldmaa

LUGEJATENI ON JÕUDNUD
EESTI VANEMA PÕLVKONNA
VILJAKA LOODUSESÕBRA
JA AKTIIVSE LOODUSKAITSE
PROPAGEERIIJA JÄRJEKORD-
NE RAAMAT, MIS ON JÄT-
KUKS TEMA SENISTELE ILMU-
NUD TEOSTELE «KODUVE-
TEL» JA «KODUMETS». KÄES-
OLEVASSE TEOSSESSE ON
TALLETATUD PILDIKESED
NURMEDEST JA NIITUDEST.
AUTORI MOTOKS ON:
«IGATSEDA ALATI SEDA, MIS
ON ILUS JA VÄÄRTUSLIK,
TULEB KASUKS ENDALE,
KAASINIMESTELE JA KODU-
MAALE. ELU ON KOHUSTUS
JA TEGUTSEMINE ON SUUR
RÕÕM.» OLGU SEE MOTOKS
KA KÕIGILE LOODUSEAR-
MASTAJATELE.

KUSTAS PÕLDMAA

NURMELT JA NIIDULT

«VALGUS», TALLINN 1976

Kaane kujundanud T. Aru

Fotod teinud H. Uusi, P. Pere, E. Köster ja G. German

Mu meelen kuldne kodukatus,
ma sagedast näe und veel sest.
A. Rennit

MÖTTEID MULLAST

MEIE JÕUD ON MEIE KODUMAA MULLAS,
KODUMAASTIKU PÕLINE JÕUD:
VILJAPÖLLUD, MIS PÄIKESEKULLAS,
VIHMAPILVEDE VAIKNE SÕUD.

JAAN KÄRNER

Meie esivanemad olid juba lides minevikus põlluharija rahvas. Tehti metsas alemaad — põldu — ja kasvatati karja. Rukis andis igapäevast leiba, kašloomad leivakõrvast, lina ja lammas kehakatet, hobune ja härg olid tööloomad.

Leiva ja leivakõrvase kasvatamiseks oli vaja maad — põllu-, heina- ja karjamaad, samuti metsa, kust saadi ehitusmaterjali ja kütust. Maast olenes inimese elu, tema õnn ja rõõm.

«Oma põldu ja põllumulda armastab põllumees ja on õnnelik. Muld on eluhäll. Mullast kasvab leib. Vaeva ja hoolsa harimisega saab inimene sealt toidust ja ülespidamist. Kui ei oleks mulda, ei saaks talmed kasvada,» olid mu isa, kogenud põllumehe sõnad. Värske mullalõhn levis põllul, kui seal künti. Oli tunda mulla elustavat mõju inimeste meeleolule ja töötahtele. Palju oli selles lõhnas kodusust ja veetlevust. Mullapõu oli kevadel ärkavat ja tuksuvat elu täis. Värskest küntud põllumuld, kuldnokad ja linavästrikud ussikesi otsimas, päikesesära ja mullasse langev seeme — see kõik on praegu veel nii lähedane ja hästi meeles.

Vana kogenud põllumees hõõrus mullatükki sõrmede vahel ja nuusutas seda, kui ta mulla väärtuses veenduda tahtis. «Mullal on oma hingeõhk nagu inimeselgi,» ütles isa. «Külvieelne rukkima peab lõhnama nagu värske leib, ta peab olema niiske ja soe, sest muidu ei idane seal seeme ega saa tugevaks oraseks.»

Kuiv muld on peaaegu lõhnata. Lõhnab peamiselt niiske muld. Mäletan, kui hästi lõhnas põld kodukopli kõrval kevadise künni järel. Ol, millised aroomid tõusid veel siis, kui sadas peent sooja vihma ja paljajalu sai maantee niiskeks muutunud jahusalves joostud. Nüüd tean, et vesi surus pinnasest välja sinna absorbeerunud ehk neeldunud gaasid ja ma fundsin nende lõhna. Kuival savitükil pole lõhna. Hingake temale oma niisket hingeauru ja nuusutage uuesti — ja savi lõhnab!

Maaharimisega muutub muld huumuserikkaks ja taimekasvule on sellest edu. Põllumees ja aednik hoolitsevad mulla eest: harivad, väetavad ja puhastavad umbrohist. Kohtlevad mulda kui sõpra. Kevadest hilissügiseni on nad mulla kallal amefis. Ainult siis on muld neile ka tänulik.

MÖTTEID SEEMNEST

ME NÄEME SEEMNES ELU ENDA KEHASTUST, UNEST JA SURMAST ÄRKAMISE SÜMBOLIT. ON MIDAGI MOISTATUSLIKKU SELLES VARJATUD JA PEIDETUD ELUS, MIS SEEMNEST ÄKKI VÄLJA TUNGIB. MITTE SUGUGI KALLALE TUNGIDES POEETILISELE KUJUTLUSELE, MILLEGA ETTEKUJUTUS ARMASTAB SEDA NÄHTUST ÖMBRITSEDA.

K. A. TIMIRJAZEV «TAIMEDE ELU»

Talvel puhkavad põllud lume all, aga viljaseeme puhkab salves. Ja uinub seemnes tulevase taime idu. Pärast puhkeperioodi, harvadel juhtudel ka kohe pärast valmimist, arenevad seemnetest uued taimed. Seemned on kangelased, kes enda ülesandeks on võtnud viia taime-elu läbi raskete tingimuste vastu uuele ärkamisele, avaldades sellega elufungi tohutut visadust ja tugevust.

Seemnes on uue elu algamiseks kõik olemas. Kesta all on idujuur, iduvars ja idupung. Peale selle toiduvarud idulehtedes või endospermis nagu linnumunas munavalge ja munakollane linnupojale toiduks enne koorumist. Noor tärkav taim toitub siin emataime poolt seemnesse kaasa antud toitainetest seni, kuni ta ise hakkab assimilleerima ehk sarnastama, päikesekiirte toimel orgaanilisi aineid valmistama. Ta teeb seda mullast saadud mineraalainetest, veest ja õhus leiduva süsihappegaasi süsinikust.

Paljude taimede seemnetest saadud toitained, mis noorele taimele määratud, tervitab inimene juba iidsest ajast alates enda toiduks. Nii on rukkiseemne endospermis salvestunud toiduvaru meile igapäevaseks leivaks ning herneste-ubade idulehtedes kätketud toitaine, mis noorele taimele määratud, saanud meie paljude toitade põhiosaks.

Kui seeme on hästi kuiv, säilib ta pikka aega külmuses ja palavuses. Niiske seeme kaotab aga neis tingimustes oma tähtsaima omaduse — idanemisvõime, oma elu, kuiv seeme suudab seda aga säilitada aastakümneid ja isegi aastasadu.

Võluv ja mõtet ergutav on seemne olemus: seeme varjab endas elu ja on nagu unest ärkamise sümbol. Ärkamiseks on vaja tõuget. Tõukeks on niiskus, soojus ja õhuhapnik. Seepärast hoolitseb põllumees, et seeme saaks külviõhurikkasse, niiskesse ja sooja mulda. Selleks peab muld olema hästi kobe ja seeme ei või sattuda liiga sügavale.

Praegu puhkab seeme salves, kuhu põllumees ta sügisel viis, puhkab küps, elujõuline seeme. Uinuvad temas eluavaldused, uinuvad vaikselt külviõotuses. Viljasalves puhkavad seemned tarvitavad õhust hapnikku ja eraldavad süsihappegaasi. Seepärast vajavad seemned talvekorteris värske õhu juurdevoolu. Muidu võib seemnete idanemisvõime nõrgeneda või hoopis kaduda. Seepärast peab viljaaidas olema ventilatsioon, mis toob seemnetele puhast õhku ja viib ruumist välja staastunud õhu ning hoiab seemneid kopitamise ja hallituse eest. Nii oli see vanasti ja on ka tänapäeval.

Ja ega põllumees seemet seemnesalve unusta. Ta mõtted on seemnega. Ühel kevadisel hommikul avas isa aidaukse ning päikese-kiired tungisid sõbralikult ja vallatledes aita. Tungisid sinna koos kevadõhuga. Seeme pandi nüüd kottidesse, tõsteti vankrile ja viidi põllule, kus uljas tuul jalutas juba üle kobedaks haritud mulla.

Siin ootas seemet külva külmituga. Tänapäeval ootavad aga külvikud. Need viivad seemne igatsetud mullapõue, et selle niiskuses ja soojuses idaneda ja kasvada lohkavaks viljanurmeks ning anda tuumakaid ferri uuel lõikuspäeval.

KEVADMELOODIAD

MIDAGI HELENDAB, HELGIB JA TUIKAB
KAUGETE KINKUDE TAKKA,
KAUGETE METSADE TAKKA,
MIDAGI KUTSUB JA HÜÜAB JA HUIKAB.
VILLEM GRÖNTHAL-RIDALA

Hanged kahanevad, lumi sulab. Ja katuseräästast veerevad alla lumeveepisarad, räästad tilguvad. Aga öösel, kui on külm, tekivad räästasse pikad jääpurikad, mis säravad hõbedaselt hommikuses päikeses. Ja päeval nad sulavad, purunevad, kukuvad räästa alla maha, muutuvad veeks.

Rentslites suliseb vesi, heliseb, laulab kevadviise... Purunenud on lumekuninganna talvine froon, tema kõrgus reisib kaugele põhjasse, oma iidse riiki. Meil aga valmistub loodus kevadkuninganna vastuvõtuks, suureks peoks ja hõiskamiseks. Pöösastes on kuulda juba hõbekellukeste helinat, pidevat ja sädelevat. Eelteade sulle, aednik ja põllumees, ja meile kõigile, kõigile, kevade peatselt saabumisest kaugete metsade takka, kaugete kinkude takka.

Aga kust tulevad need imepäraseid helinat koduaia pöösastes, rõõmuviisid põllukopli raagus lepikusse, lumehangedest vabanenud kadastikku? Vaadake, varblaste seas on kollakad linnud. Need on talvikesed! Nad ei lennanud sügisel lõunasse. Olid siin ja vaikisid, olid seni hallis sulestikus, elasid tagasihoidlikult koos varblastega, 7

võitlesid külma ja näljaga. Aga nüüd, kus pakane põgenes, läksid talvikestel keetepaelad lahti ja me kuuleme nende hüüdu.

Näete, kui karmad ja terased nad on, väledad linnukesed! Ning tegutsevad juba kevadrüüs — rohekaskollases sulestikus emalinnud, isalinnud aga helekollase pea ja rindmikuga. Ja helisev on nende hääl, puhas nagu päikesevalgus, sujuv helirida «tsiit-siitsii-tsiit-siitsii-tsiivil» voolab pidevalt ja vabalt. Kiiresti ja tihedasti korduvad need helid. Juba varakult alustasid need linnud oma kevadlaulu, eelmängu suurele sümfooniale.

Kopli punakail pajuokstel istub sootihane, kurgu all teravalt piiritletud kitsas must tähn ja tiib ühevärviliselt pruun, ja vaatab kuidas paju pungad paisuvad ning urvad pakatamist ootavad ja hakkab laulma, et magavat kaunitari — märtsi — unest äratada. Kostab linnu «dip-dip-dip...», mis liitub rasvatihase metalselt kõlava «sitin-titin-sitin-titin»-iga kauniks duetiks.

Vaheldusrikas on tihaste repertuaar, vanarahva jutu järgi üheksat moodi viiside põiming, eriti rasvatihasel. See on pesitsustungist aetud kirklik pinnimine, muusikaline jutustus saabuvast kevadest, ärkamises t märtsi päikese all, mis sulatab jää ja lume.

Üha harvemini kuuleme nüüd leevikeste melanhoolset hüüdu. Need linnud kadusid aiast Tikamäe kuusiku sügavusse, osa rändas aga põhjlasse. Leevikeste kevadröömud on nüüd kodukuusikus ja -männikus. Päikesekiirte soojus — see kuldne eluvõti — avab kõikjal kevadmuusika. Linnud laulavad ja kevadveed laulavad kaasa. Nad laulavad koos inimestega kevadmeloodiaid.

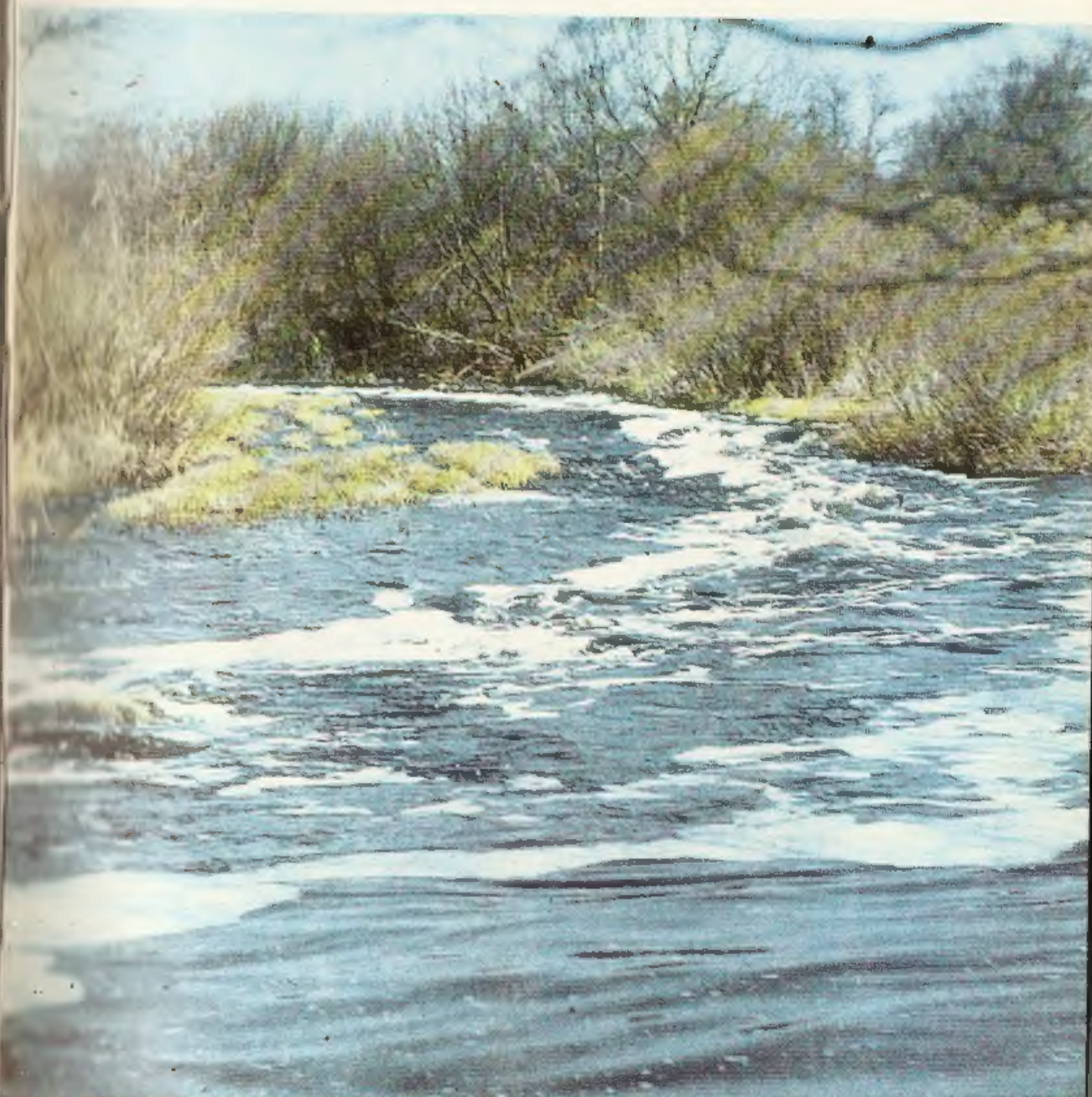
ÄRKAMINE

PÖLLUDI PÖLLUDI ÄRGAKE ÜLES!
NURMEDI NURMEDI KÜNNIAEG KÄES.
PEAGI TEID PÖÖRAME,
KÜLILI KEERAME.
SAAGU SEEME SOOJA TE SÜLES!
OLGU HELGE LÖIKUSEPÄEVI

JUTA KAIDLA

Nagu sädelev smaragdroheline vaip on varakevadine orasepõld. Oras ei ole hävinud lume all. Näe, ta haljendab vastu kevadisele hommikule, päikesele, hakkab kasvama pikemaks, sirguma ülespoole, kus võlvub sinine taevaskõõr pilvetortidega.

Suures kõrguses, päikese rõõmuküllastes kiirtes, supleb helisevalt põldude laulik põldlööke, põllumehe südamesõber. Vaevalt näeb silm laulikut ennast — värelevat imepisikest tumedat täpikest, kelle laul voolab kui hõbeoja, ujutades üle varakevadise põllu ja täites kogu laotuse.

Kasesalu ärkab
Pajuõis

Ka põdrad tunnevad rõõmu kevadest

Kul põllud ärkavad
Kevad soos

Põldude lupjamine Lõuna-Eestis
Silatornid

Kõrgelt on näha, kuidas jänes lippab võsastikku, kuidas künni-varesed lendavad parvena põllule, sulama hakanud põllumullast ussi-kesi otsima, kuidas kuldnokad askeldavad oma pesakasti juures, kuidas inimesed liiguvad õuedel, kuidas majadest tulevad lapsed ja ruttavad kooli.

«Lõokesed on juba siin!» hüüavad lapsed. «Kevad on käes!» Nad ajavad pea kuklasse ja vaatavad üles, et näha põldude laulikut.

Lõoke tõuseb kõrgemale ja laulab edasi. Mida kõrgemale ta tõuseb, seda heledamaks muutub ta hääl, seda voolavamaks läheb lõõritamine. Kõik, mida lõoke siin näeb, osutub talle äärmiselt tähtsaks, ilusaks ja armsaks. Sest see paik on ta sünni- ja kodukoht, mida ta möödunud sügisest saadik pole näinud.

Sügisel rändas ta koos teistega lõunamaale. Seal veetis ta sooju- ses tervelt viis-kuus kuud. See oli ju pikk aeg. Kolm-neli päeva tagasi jõudis ta juba siia — oma koju. Need esimesed päevad puhkas ta rännaku väsimusest, kuid täna alustas lõõritamist.

Ja lõoke laulab päikesevalgusest helendava taeva all, lõõritab südame ja hingega: «Ärgake, tõuske kõik, liiri-lalaa! Tõuske kõik üles, liirilalaa! Kevad on käes, liiri-liiri-liiri-la-lala-laa!»

Keset põldpüüparve seisab kaagutades vana põldpüü. Varsti kaagutavad kõik korraga: neis on ärganud kihk lõpetada talvine parveelu. Äkki tõuseb vana põldpüü õhku, põrutab tugevasti tiiba- dega ja lendab minema. Samal hetkel laguneb kogu parv paarideks ja paiskub suure kisaga laiali. Nad kaovad põllule, koplisse ja heina- maale, minnes otsima pesitsuskohti.

Ja põllud ärkavad. Ning kolhoosiküla ärkab.

Kui rukkioras tervisega lume alt välja tuleb, on põllumees õnnelik. Praegu raputab oras maha talvist und. Ta ärkab. Niipea, kui oras hal- jendama lööb, ruttab põllumees talle väetist andma, et kindlustada talvel kannatada saanud oraste hoogsat kasvu.

Juba põriseb lennuk põldude kohal, saates alla tolmutpilve — käsil on põldude väetamine. Väetatakse ka heinamaid ja karjamaid. Väetis on peenestatud tolmuks, mis langeb lennukilt alla nagu kuiv vihm. Küll kevadised vihmaveed ta mulda kannavad. Paljudes majan- dikes väetati juba märtsis, sõideti keltisal külvikutega. Aprillikuu lõpul tehakse esimene seemnekülv. Kõigepealt külvatakse varajast kaera.

Samal ajal, kui põllud ärkavad, nõretavad lepad põllu ääres koplis urbade rohkusest. Sellest ennustas vana põllumees head vilja- saaki. Kui tuul liigutab leppade rippuvaid täidlasti isasurbi, rappub pilvena alla rohekaskollast õietolmu. Kevadine leplik on sellest tol- must pidulik ja ilus, nagu oleks ta mässitud kuldsesse uttu.

Ja põlluäärse kangrul õitseb sarapuupõõsas. Ta kibeles õitse- sega juba märtsis, aga alles aprillikuu tuules lõi mu põllunaaber õitse- mise hoogsalt valla. Emasõite punased suudmed sädelevad ja on valmis kinni püüdma isasõitest väljarappuvat õietolmu, et õiesigimikus saaks kasvama hakata villi.

Ja kaugel pole needki päevad, kui juunikuu pehme tuul süleleb rukkinurme ja kannab sigitavat tolmu õie sulgjale emakasuudmele. Olgu tervitatud need ees ootavad kuldsed päevad, mille kuulutajaiks on löokeste lõõritus põldude kohal ja sinilillede tervitus metsast! Kevad viib meid vastu looduse taassünnile, viib põllumehe ta loovtöö riiki, lõhnava mulla ja igapäevase leiva sünni juurde.

Pärast mõnda soojemat päeva ilmuvad esimesed rohelised rohulibled põllupeenardele ja kraavikallastele. Nad nagu hõiskavad päikesele vastu. Sinna ilmuvad ka võililli meenuvad paiselehe kuld-kollased õiekorvid. Ning üle koduõue lendavad esimesed liblikad — kollased ja kirjud.

Kevadesaadikud tungivad ka karjafarmi. Kevadtuuled ja -lõhnad ulatavad sinna. Loomad tunnevad seda. Nende ilmes ja hääletsuses on märgata elevust, millegi suure ligiolekut. Algavad ettevalmistused karjalasköks. Läheneb loomade vangielu lõpp. Nad igatsevad välja värske õhu kätte, ootavad pääsemist karjakopli värskele rohule. Veel veidi kannatust!

Ikka leebemalt puhub tuul ja kohiseb mändide ladvus ja ikka niiskemaks muutub õhk. Ning siis hakkab sadama sooja kevadvihma, mis peseb puhtaks maa kõntsase põse. Ah, kuidas lõhnab ümberringi kevadest! Puude pungad muhelevad, paisuvad sisemisest jõust, ootavad pakatamist.

KÜNNIVARESED

Värskele künnivagudel lendavad läikivmusta sulestikuga suured linnud, siblivad mullas oma tugevate jalgadega, kisklevad üksteisega, lendavad siis lähedasse koplimesa ja tulevad veidi aja pärast tagasi. Need on künnivaresed ehk külvi- ehk mustvaresed, kes otsivad künnivagudest endale toitu: traatusse, rukkiusse, nälkjaid, maipõrnikate tõuke ning teisi põllukahjureid. Künnivareste pesad on kopli puude otsas. Seal teevad nad iga päev lärmi. Sügavale metsa künnivaresed ei lähe, ikka ja alati asuvad nad põldude lähedusse metsatukkadesse ja linnaparkidesse, olles kultuurmaastiku elanikud.

Kopli kõrgete sangleppade ja remmelgate ladvaokstes on nende raagudest üksteise lähedale ehitatud korvimoodi pesad. Siin on künnivareste koloonia. Tihti on ühe puu otsas kuni paarkümmend pesa.

Kui künnivarese paari üks liige pesa ehitab, lendab teine tavaliselt vahetus läheduses ja valvab, et naabrid nende pesamaterjali ei varastaks. Pesaehitamisega on palju tegemist just noortel lindudel, vanad kasutavad eelmise aasta pesi, mida vaid veidi kohendavad. Tegemist on noortel juba pesaplatsti leidmisega koloonias. Teraselt otsitakse oksalahku, kuhu punuda oma pesa.

Viimaks omefi leitakse sobiv koht ja töö algab. Kuid tihti ei salli vanad noorte lähedust. Tekib tüli ja noored pektakse nende valitud oksaharult minema.

Noorpaar valib nüüd uue oksaharu veidi kaugemale. Varitsedes nega, kui vanad on oma pesast eemal, tiritakse nende pesast välja illus oksake ja kasutatakse oma uue pesa ehitamiseks. See on nagu käitemaks vanadele nende sallimatuse eest.

Pererahvas jõuab koju ja algab lärm. «Kroa-kroa-kroa! Kraak-kraak! Varganööd!»

Terve koloonia on korraga jalul. Kisa kostab kaugemale. Noortele ei anta sulitempude pärast armu. Vargust kollektiivis ei sallita. Ja mõne hetkega on noorpaari poolt alustatud pesa puruks kistud, oksad lalali loobitud.

«Kroa-kroa-kroa!» Noored, ärge puutuge naabrite pesi! Tuleb alluda koloonias kehtivatele tavadele! Ja noored ehitavad endale uue pesa oma vaevaga korjatud raagudest. Need on värsked raod, mis enamasti puude ladvaokstest murtakse. Kolm-neli päeva vältab pingne töö ja kolooniasse on tekkinud uus viisakas künnivarese pesa, ausa isikliku vaevaga loodud korter.

Ja nüpea, kui noor ema on munenud pessa esimese muna, ei tüli naabritest keegi enam noorpaari. Keegi ei meenuta vanu halbu asju. Noorpaarist on saanud täieõiguslik kolooniasse kuuluv linnupere.

Künnivarese pesas on aprilli lõpul või mai algul täiskurn, 4—6 rohekataustalist hallide ning tumepruunide laikudega kirjatud muna. Pojad kooruvad mai lõpupoole ja lahkuvad pesast juuni lõpul.

Poegi söödavad künnivaresed põllult püütud traatusside, rukkiusside ja muude röövikutega. Ka hiirtele ei anna künnivaresed armu. Luuravad kannatlikult hiireaugu läheduses, kuni hiir sealt väljub. Tugeva nokahoobiga (nokk on tüse ja pikk) surmatakse hiir. Künnivarese pugust on leitud isegi kuni kuus põld-urahiirt.

Mõned põllumehed vihkavad künnivareseid, sest nad söövad külvatud või varisenud vilja, kisuvad üles tõusmeid ja tallavad orast. Kuid see kahju on siiski väga väike selle kasu kõrval, mida künnivaresed meie põldudele toovad. Seal, kus künnivareseid pole, kannatavad põllusaagid tihti kahjurite hävitustöö all.

Künnivaresed on põllumehe sõbrad ja elavad meie põldude läheduses metsatukkades. Linnaparkides neid ei sallita, kuigi nad armastavad seal elada, linnarahvale ei meeldi künnivareste lärm ja tihti kihutatakse nad minema. Nad tulevad siis põldude lähedusse, tulevad siia kui oma koju.

Mõnikord võib tähele panna, et need linnud ei karista üksi oma kollektiivi korrarikkujaid liikmeid, vaid ka võõraid külalisi, kes nende koloonia korda ei austa, näiteks hakke. See lind tikub tihti, eriti linnas, künnivareste seltskonda, kisab ja lobiseb seal ega käitu künnivareste meelepäraselt. Külalise ebaviisakusele reageerivad künnivaresed üksmeelse kisaga ning kihutavad haki minema.

Talvekülma künnivaresed ei kannata. Nad lahkuvad meilt oktoobris lõunapoolsetele aladele, kus soojem ja toidutingimused paremad. Ainult üksikud jäävad siia pehme talve korral. Aga kevadel varakult — märtsis — on nad siin, niipea kui põllud on lumest vabanemas ja sealt võib toitu leida. Siis kostab ühel keskpäeval auravatelt, lumest vabanenud põlluhappidelt rõõmus hüüe: «Kroa-kroa-kroa! Oleme jõudnud koju!» Ja varsti ongi nad pargipuistus või kopli puude otsas oma mulluste pesade juures askeldamas, neid korda seadmas. Olge tervitatud, esimesed kevadkülalised linnuriigist!

JÜRIPÄEV

LÄ'EB VÄLJA UUDISPÖLDE KONDJA,
MAA SÄRAB KEVADHOMMIKUSES AOS.
TA MEHEJÕUGA JÄLLE MULDA RÕNDAB,
KULDNOKAD JÄRGI PATERDAVAD VAOS.
JUHAN SÖTISTE

Jüripäevaga algas vanasti põllumehe töökspidamise järgi õige kevade ja võis põllule tööle minna. See oli 23. aprillil.

Ristisõdade ajal tekkis legend, mille järgi sel päeval sangarlik Püha Jüri tappis lohema, kes ähvardas süütut tütarlast surmata. Sest ajast saadik hakatigi 23. aprilli kutsuma jüripäevaks ja aprillikuud jürikuuks. Teise variandi järgi olevat maa sel päeval enese lahti teinud ja surmavat auru välja ajanud. Siis tulnud üks Jüri-nimeline mees, kes maa lõhe kinni toppinud ja niiviisi kogu ümbruse hukatusest päästnud. Seepärast pandud sellele päevale nimeks jüripäev.

Ühenduses jüripäeva ja jürikuuga oli vanarahval palju põllusaagi ja ilmaennustusi. Jürikuu lumi on nagu väetis põldudele ja kuu lõpuni püsinud jää toob hea viljasaagi. Samuti kuulutab jürikuu suurvesi head rohukasvu heinamaal. On jürikuu soe, tuleb külm ja vilu mai. Kui pääsukesed juba jürikuul pesa teevad ja konnad koevad, tuleb kuiv kevad. Kui jüripäeval on kaste maas, siis valmib rukis enne jaagupipäeva, s. o. enne 25. juulit. Kui enne jüripäeva müristab, tuleb külm suvi.

Rahvakalendri järgi on karjalaskepäev küll 1. aprillil, ent paljudes paikades, samuti ka Läänemaal, kus mina üles kasvasin, kujunes jüripäev tegelikult ka karjalaskepäevaks. Jüripäeval pidi karjamaal olema juba nii palju ilusat noort rohtu, et kari sai süüa ja rukkioras pidi olema nii kõrge, et väres sai ennast sellesse ära peita. Jüripäeval on pajukoor juba lahti ja poisikesed saavad sellest endale pajupilli teha.

Et vanasti oli meie metsades palju hunte, siis on jüripäeva kommete juures rohkesti juttu huntidest ja hunti ennast kutsutakse püha-jürikutsikaks. Jüripäeva hommikul pandavat hundile võru suu peale, mispärast ta kuni mihklipäevani (29. septembrini) on vähe kardefav

aga pautu veiseid ja teisi koduloomi. Karjapoiss ei tohtinud aga enne jüripäeva karja juures liha ja võid süüa, neid ei pandud talle karjamaale, muidu viib hunt suve jooksul palju loomi ära ja või ei lähe perenaise käes kokku. Ka ei tohtinud karjapoiss enne jüripäeva karjamaal tuld teha, et hunt endale tuliseid hambaid ei saaks. Ka ei võinud loomadel kellasid kaelas olla, sest kella kuuldes leiab hunt toomad üles ja murrab nad maha. Alles pärast jüripäeva pandi loomadele kellad ja krapid kaela. Ka pidi perenaine jüripäeva hommikul andagi õmblema, et hundipojad nõelapistetest pimedaks jääksid.

Mõnes talus määriti loomi enne karjamaale laskmist tõrvaga, et toomad kogu suve ferved oleksid. Ka anti loomadele hommikul püssirohu ja soolaga viilukas leiba, enne kui nad õueväravast välja karjamaavale lasti. Laudast väljalaskmisel ütles perenaine loomadele: «Sitt ja kusi karjamaale, piim ja või tooge koju!» Siis saatis perenaine karja koos karjasega karjamaale ja jäi ka ise mõneks tunniks sinna. Karjane pidi aga kogu päeva karja juures olema ja tähele panema, et keegi võõras inimene esimesel karjapäeval karja juurde ei tuleks. Karjane ju «kurja silma», mis loomadele suve jooksul pidi õnnetusi ja haigusi tooma. Ka ei tohtinud karjane esimesel karjapäeval puude alla murda ega lõigata, sest muidu poleks võru panemisest hundi nina peale mingit kasu olnud. Karjasel võis ainult kepp kaasas olla.

Kui lehmad esimese karjapäeva õhtul koju tulid, tõttas perenaine neile vastu, et kõik nende piima ja võid endale saada. Aga karjasele ei antud vett kaela, et see suvel karja juures magama ei jääks. Vits, millega karjane hommikul loomad laudast välja ajas, tuli õhtul lauda tagasi pista, siis pidid loomad suvel vagusi kokku jääma ja õhtul rahulikult koju tulema.

Jüripäeval lähevad meie mõtted kaugesse minevikku. Meie kujutluse kerkib 1343. aasta jüriöö, mil legendaarne Tasuja, keda tunneme ka Bornhöhe ajaloolise jutustuse järgi, kõrgel Harjumaa künkal laupäevase tõrvikuga märku andis ülestõusu alguseks, et meie maad ja rahvast vabastada ordurüütlite meelevaldalt käest.

Vanasti oli jüripäev talupoegadele rendimaksimise, elukohamuutmise ja teenijate palkamise päevaks. Talusulased ja -tüdrukud, samuti mõisamoonakad võisid sel päeval peremeest või mõisnikku vahetada. Mooda maad liikusid viletsad kolikoormad. Siis oli jüripäev vaeste meeste mure- ja vaevlemispäev.

Lõunapäeva jüripäev märgib aga põllumehe elus pakilisema, aga althasi rõõmurikkama tööaja algust. Niipea kui muld on põllul tahtunud, võib traktor mürisedes sõita külvieelsetele harimistöodele. Lõun ja elevusega läheb kolhoosiküla vastu töökevadale.

Põllul toimub talioraste pealtvæetamine, samuti ristikuseemne külv talorastesse. Niipea kui orasepõllud haljendama löövad, ruttab põllumees neid väetama lämmastikvæetisega.

Soomaadel mürisevad juba traktorid. Seal toimub keltse peal maa harimine ja segatise külv. Mineraalmaal külvatakse varasemaid kaerasorte. Ning varajane kartul pannakse valgesse ruumi idanema.

Karjal algab üleminekuperiood karjatamisperioodile. Loomad on juba tüdinenud laudas olemisest, igatsevad välja värske õhu kätte, ootavad liikumist karjakoplis.

Mesinik revideerib mesilasperede olukorda. Ta puhastab taru põhjasid ja asetab tarude lähedusse jooginõu mesilastele. Vajaduse korral täiendab ta söödavarusid, kui ilmad on veel külmad ja tuulised.

Jüripäev viib aedniku ja põllumehe kevadtöösse.

Jüripäev oli vallakoolist lahtisaamise päev. Anti tunnistused kätte ja võisime minna koju. Kevad oli laskunud maailma oma suuruses ja võludes. Toomingad õitsesid ja kädod kukkusid. Oli väga varakult saabunud kevad. Läksime kõik mõisa jõe äärde, koukisime urkaist kümme-kond vähki ja toppisime taskutesse.

Kodupõllul künti ja seemendati. Tuli kohe minna vennale abiaks. Õpetati noori künnihärgi. Tuli nende nina ees käia, et loomad õpiksid vaol liikuma. Ja siitpeale saigi karjapoisist tööpoiss. Jüripäev temagi elus.

MUTT

SÜGAVAL TA KAEVAB MAAD,
TEDA HARVA NÄHA SAAD.
MÜTTAB MULDES AMETIS,
KUIGI KÖNNIB SAMETIS.

GUNVOR ROOTSI

Niipea kui kevadine päike jõuab sulatada heinamaal lume, ilmuvad sinna värsked mutimullahunnikud. Tähendab, mutid on tulnud juba kõrgemale, uuristavad seal käike ja peavad jahti saakloomadele.

Mutt, müta, mütt, mügur ehk kohu, nagu rahvas seda looma nimetab, on suurepäraselt kohastunud maa-aluseks eluks ja käikude uuristamiseks. Loomal on jässakalt rulljas keha, väliselt eristamatu lühike kael ja kooniline pika nokise ehk kärsaga lõppev pea. Esikäpad on laiad nagu labidad, tugevate küünistega ja väljapoole pööratud peopesadega, mida liigutavad tugevad lihased. Esikäppadega saabki loom hästi mulda kraapida ja kõrvale kühveldada. Tagajalad on peenikesed ja väikesed ning aitavad lahtist mulda tahapoole lükata ja keha edasi suruda.

Muti imefillukesed silmad on peidetud karvadesse ja nahasse ning on vähe arenenud ning looma nägemine on seetõttu vilets ja seda pole vajagi maa-aluse elu jaoks. See-eest on loomal ülihea haistmine. Pruugib seepärast toppida mutikäiku petrooleumi või tõrvaga immutatud takku või isegi heeringapäid ja loom hülgab vähemalt ajutiseks

alle käigu ja asub teisale. Need haisud on mutile väga vastumeelsed. Oma jahikäikudel orienteerubki mutt peamiselt haistmise varal.

Ka kompimismeel on mutil terav. Väga tundlikud on nokise nahk ja põskedel kasvavad nurrukarvad. Ja kuigi kõrvalestad puuduvad, kuuleb mutt hästi, sest hääl kandub maapinnast edasi looma keha kaudu. Ning putukatoidulise looma teravaköbrulised hambad töötavad vahedalt saakloomade peenestamisel.

Mutt on rõivastatud uhkesse musta karusnahkkesse mantlisse, mille karv on hästi tihe, lühike ja sarnaneb sametiga ning on tihedalt vastu nahka liibunud, mistõttu mullaosakesed ja vesi ei pääse naha pinnani. Ka pole karvakate hõlme (karvad ei kasva kõik ühes suunas) ega takista looma kiiret jooksu ega tagurpidi liikumist oma käikudes.

Iseloomult ja käitumiselt on mutt tige ja kuri loom, otse öel olevus, kes peab elu ja surma peale võitlust mitte üksi teiste muttidega, vaid kõigi elavate olevustega, kellest jõud üle käib.

Igal mutil on oma kindel territoorium, mille üle ta tahab peremees olla. Häda teisele mutile, kes julgeb siia tulla. Kohe algab võitlus krundivaldaja ja sissetungija vahel ning lõpeb nõrgema surmaga. Tavaliselt sööb võitja oma surmatud vastase.

Muti aplus on suur, ta on harukordselt suur söödik. Loom sööb tohutul hulgal maisitikaid ja nende vastseid, viljanaksureid ja nende lõuke ehk traatusse, nälkjaid, kärsakaid, kaerasorisid, vihmausse, ka lülri, konni ja kärnkonna, isegi rästikutele ja nastikutele ei heida ta armu, hävitab üldse kõiki loomi, kellest jaks üle käib. Vastavalt keha suurele energiakulule on muti ööpäevane toiduhulk ta kehakaalust ligi poolteist korda suurem.

Muti on maa all umbes 30—60 sentimeetri sügavuses 12—15 sentimeetri läbimõõduga pesakamber, mis asub ligipääsmatus paigas, tavaliselt puujuurte all, mille põhi on kaetud pehme lehtede, sambla ja faimejuurtega. Pesa ümber on kaks ringikäiku, üks kõrgemal, teine madalamal. Need käigud on rõngakujulised ja omavahel viie sirge käiguga ühenduses. Pessa pääseb mutt ainult ülimestest ringkäigust, kust kaks kuni kolm käiku otseteed sinna viivad. Mutt naudib siin mugavat puhkust pärast väsitavat jahti. Pesakamber on loomale ühtlasi varjupaigaks ja seisab jahimaadega ühenduses radiaalsete käikude kaudu. Käigud on küllaltki avarad ja tiheda seinaga, kus loom saab hädakorral imekiiresti liikuda ja pesast põgeneda. Pesakambri läheduses ei ole maapinnal ühtegi mullahunnikut. Kõik käikude uuristamisel vabanenud muld on surutud käikude seintesse, mistõttu need on hästi tihedad ja siledad.

Jahimaa on aga igapidi käike täis. Kui neisse koguneb palju lahtist mulda, teeb mutt käigu ülespoole ja lükkab mulla välja. Tekib mutimullahunnik. Jahikäigud uuristatakse ruttu ja nad on ajutised. Mutt käib oma jahimaa läbi mitu korda päevas ning tuleb siis pessa puhkama. Taliunne mutt ei jää, vaid tegutseb toitu otsides sügavamal, allpool külmunud mullakihti.

Mutt on ka talvel suur söödik. Seepärast kogub ta talveks endale suuri toiduvarusid. Muti peamine talvetoit on vihmaussid. Nende peale peab ta kogu talve jahti. Ja kogub ka varuks, säilitades neid elusana, sest surhult riknevad vihmaussid ruttu. Päril elujõulisi vihmausse ei saa mutt kinni pidada, seepärast hammustab ta ussi närvi-keskuse kohalt läbi ja loom saab halvatuse. Selliseid halvatuud vihmausse kogub mutt oma toiduhoidlasse huljana kokku, et värske toit oleks talvel alati käepärast.

Mutid paarituvad märtsis-aprillis. Siis on isamutid omavahel veelgi metsikumad kui tavaliselt. Mais-juunis sünnitab emamutt kolm kuni kaheksa pimedat poega, keda ta piimaga toidab. Pojad kasvavad kiiresti ja lahkuvad ühe kuu pärast pesast ja uuristavad endale esimesi koopa- ja käike.

Vaenlasteks on muttidele nirgid, kullid, toonekured, rebased, tuhkrud, siilid... ja inimene. Viimane kiusab ja vihkab mutti, sest et see mulla tuhnimisega rikub peenraid, purustab taimejuuri ning kuhjab murule ja heinamaale mullahunnikuid. Ka vihmausside söömist ei taheta tal- le andestada. Kuid selle peale vaatamata saadab mutt aedni- kule ja põllumehele suurt kasu kahjurputukate massilise hävitamisega, olles seega meie sõber. Head teeb mutt meile ka sellega, et drenib ja kobestab tihenend mulda. Mutikäike mööda jookseb mullast ja mullapinnalt hõlpsasti ära üleliigne vesi, mulda pääseb õhk ja muti- käike pidi levivad puujuured. Mutimullahunnikud on sobiv keskkond ka puude ja põõsaste idanematele seemnetele.

Seepärast on õiglasem mutti siiski mitte tappa, kui ta aias sulle pahandust teeb, vaid peenramaast või muruplatsist, kus ta tegutseb, eemale peletada kas kaltsiumkarbiidi, väävl, väävelsüsiniku, petroo- leumi või mõne muu haisva aine gaasitamisega käikudes. Võib kasu- tada ka mänguveskeid, mille pöörin maapinnas edasi kandub ja mutid eemale peletab.

Oma musta sametkuuega on mutt tähtis karusnahaloom. Nõu- kogude Liidus varutakse iga aasta 20—30 miljonit mutinahka. Need lähevad daamikasukateks; ühele kasukale minevat ligi 500 mutinahka. Muttide massiline töönduslik püük algab juba juuni keskpaigas spet- siaalsete lõksudega, mis pannakse nende käikudesse. Eestis on kuul- saim mutipüüdja Jaan Tiitso, vana pensionär Tartu näidissovhoosist, kes 1971. aastal andis ETKVL varumiskontorile 5790 mutinahka, mille eest talle määrati I preemia.

Mutt elutseb Euraasias metsa- ja metsastepivööndis. Aafrikas elutseb mutt ainult Vahemere-äärsetel aladel. Eestis on mutt tavaline loom, kuid seniste andmete järgi puuduvat ta Saare-, Hiiu- ja Muhu- maal.

Kui vanasti sooviti, et hobune oleks hästi sile, lasti mutt oma peos ära surra ja siluti sellega hobust. Siis pidi hobuse karv hästi siledaks ja läikivaks minema.

ÄIKESEVIHM

Lõpuks ta tuli, kaua oodatud kevadine soe äikesevihm. Teda ootasid juba põllud, aiad, heinamaad ja metsad, ootas tärpanud oras ja janunev metsloom, ootas inimene.

Ühel öhtul on taevast Noalaev ja baromeeter langeb. Järgmisel hommikul ilmuvad taevafoonile pilved. Pilvepannook kasvab suure- maks, katab päikese ja liigub edelast kirde suunas. Tuulehoog vuh- seb mööda maapinda, haarab tänavalt tolmu ja kiigutab puuksi. Äkki sähvatab välg. Paar sekundit vaikust ja siis raksatab pikne. Esimesele kärgatusele järgneb teine, kolmas... Eelteatajana liigub tuulekeeris puulatvu kohisema pannes. Ja juba langevad esimesed vihmapiisad. Ahnelt imeb sooja vihma janunev maapind, joovad põl- lud, heinamaad, joovad metsad.

Varsti möödub esimene äikesevihm, sadu lakkab ja maapinnalt kerkib ülespoole kerge aur. Rohi lõhnab oivaliselt, metskibuvitsa õied pakatavad, levitades hurmavat aroomi, ning sirelite õiekobarad toret- sevad suurema värvieredusega. Linnud sädistavad puude otsas kui meeletud. Päeva jooksul sajab veel mitu hoogu vihma, sajab hillis- öhtuni.

Äikesevihm on õnnistuseks taimeriigile. Äikese ajal ühineb osa õhulämmastikku õhuhapnikuga lämmastikuhapendeiks. Viimased annavad äga vihmaveega lämmastikhappeid, mis maasse tungides keemiliste reaktsioonide teel ja bakterite toimel tekitavad lämmastik- happesooli, mis taimekasvule hoogustavalt mõjuvad. Vanarahvas ütleb, et pärast sooja äikesevihma on kevadel kuulda, kuidas rohi kasvab. Äikesevihm on tõeline aegade ja põldude väetis ning eliksiir ehk imejook taimeriigile. Kaevuveega kastmine on vaid väetisainete sügavamale uhtumine äga anna kunagi seda efekti, seda üllatavat mõju, mida toob soe vihm. On arvutatud, et äikese tegevusel rikas- tub maakera pind iga aasta ligikaudu 400 miljoni tonni lämmastiku- ühenditega. Ja seda kinnitavad ka tänapäeva keemikud ja agro- noomid.

Pärast äikesevihma on õhk tolmust puhas ja hulga rikkam hapniku poolest, mida vajavad hingamiseks kõik loomad ja inimesed. Äike puhastab õhku. Õhuelektri laengute lähenemisel muutub kahe aato- miga õhuhapniku molekul kolme aatomiga osooni molekuliks. Osoon on omapärase lõhnaga gaas. Seda lõhna võime tunda tööstusette- võtetes elektri- ja induktsoonimasinate juures. Osoon laguneb ker- gesti uuesti hapnikuks ja ühineb kergemini teiste ainetega kui hapnik, pleegitab värve ja surmab pisikuid. Tööstuses saadakse osooni osonaatorite abil ja seda kasutatakse steriliseerimiseks ehk haigus- idutuks tegemiseks ja õhu puhastamiseks, toiduainete konserveeri- miseks ja muuks otstarbeks. Puhastatud õhk ärritab kurgu ja nina lima- nahku ja võib suurel hulgal sissehingatu põhjustada mürgistust. Õhus tekib teda sellisel määral, mis mõjub inimese ja looma organismile

tervendavalt. Me muutume osoonirikkas õhus värskemaks, teofahtelisemaks ja tujuküllasemaks.

Ka muutuvad rohelistest taimedest erituvad fütontsiidid (paljusid mikroobe tapvad lenduvad ained) sooja äikesevihmaga aktiivsemaks. Me tunneme, kuidas toomingad, kased, kadakad, männid, kuused meeldivalt lõhnavad. Seepärast on just pärast äikesevihma parim aeg aeda, parki või metsa minna, et elada kaasa suurele rõõmule taime- ja loomariigis ning saada ise osa sellest rõõmust.

VIKERKAAR

VIKERKAAR JOOB JÕESTA,
KATSUB KÜLA KAEVUSTA,
KIVIKILDUDE KESKELT.

«KALEVIPOEG»

Alles sähvis välk, kärgatas kõu ja sadas vihma nagu oavarrest. Aga nüüd on äikesepilv vajunud eemale kuusiku kohale, müristamist on kuulda veel kaugelt ning tumesinisel pilvetaustal sädeleb suur värviline look — vikerkaar. Ohk on nüüd puhas, maailm lõhnab terveks tegevalt ja me oleme õnnelikud.

Päike on vikerkaare looja, andes talle värvid ja projekteerides ehk kujundades pilve pinnale nagu suure kaarsilla, mis ulatub läbi laotuse ühest taevaaärest teise. Vikerkaar tekib päikesekiirte murdumisel vihmapiiskades ja nende peegeldumisel piiskade pinnalt vihmajärgi ajal pilve taustal. Mäletame ju koolifüüsikast, et valguskiir läbi klaasprisma minnes laguneb seitsmeks värviks: punane, oranž, kollane, roheline, helesinine, sinine ja violetne ehk lilla. Seda prisma läbi saadud värvilist riba nimetatakse päikesespektriiks ja üksikuid värve selles spektri- ehk vikerkaarevärvideks, sest need värvid esinevad ülevaalt poolt alates, samas järjekorras pilve taustal kaunitsevas loogas — vikerkaares. Ka kastepiiskades, jää- ja lumekristallides murduvad valguskiired, tekitades sädelust ja sära. Vahel ka vikerkaarevärvilisi rõngaid. Valgus on ju nende kaunitse värvide summa. Suvel supeldes ja veesõda pidades saime lapsepõlves toredaid minivikerkaari, mis tekkisid meist allpool päikest ülespritsitud veepiiskades. Ilusad olid need vikerkaared, samuti lookjad nagu suur vikerkaar. Füüsikud ütlevad, et me näeme värvilistena ainult neid kiiri, mis pärast murdumist veepiiskades 42-kraadise nurga all meie silma langevad. Nii saamegi värvilise looga ehk kaare, mille keskpunkt asub horison-dist madalamal. Pea kohal võib kaart tasandikul näha ainult siis, kui päike asub horisonil, s. o. loojub või tõuseb. Mäestikus võib sellist vikerkaart näha ka päikese kõrgema seisu puhul.

Nii näemegi hommikul vikerkaart kõrgel läänetaevas, päeval on ta madalas, peaaegu horisoni läheduses põhjataevas ja kui päike

tõuseb nüüd kõrgemale kui 42 kraadi, siis kaob vikerkaar horisoni taha. Aga õhtul päikese loode ajal on vikerkaar uuesti kõrgel, kuid idataevas. Aga niipea kui päike kaob, kustub ka võluv värvikangas pilvetaustalt, sest ta oli seal ju päikese enda loodud.

Mõnikord on taevast kaks ja rohkem vikerkaart, enamasti siiski kaks, teineteise peal. Neist madalamal asetsev ja heledam on peavikerkaar, ülemine tuhmim — kõrvalvikerkaar. Nende punased servad on kõrvuti, esimesel kumer, teisel õõnes külj. Seega on kõrvalvikerkaare värvide järjekord vastupidine. Kõrvalvikerkaar tekib valguskiirte kahekordsel peegeldumisel vihmapiiskades. Vikerkaar võib tekkida ka kuuvalgel, kuid siis on ta peaaegu valge, sest värvid on kahvatud. Tõeline valge vikerkaar esineb mäestikus ja mererannas udu korral. See on lai, valge ja läikiv look, mille sisemine serv on nõrgalt violetne, väline aga oranž.

Vanarahva arvamusel järgi joob vikerkaar merest vett, et siis vihmaga maad kasta. Ta joob ka külakaevudest. Nagu taevatähtede peale, ei tohi ka vikerkaare peale sõrmega näidata: näitaja sõrm jäävat siis haigeks ja mädanevat ära.

Vikerkaare järgi ennustas põllumees ilma. Paistis taevast kaks vikerkaart, tuli rutata niiduga, sest sadu pidi jääma varsti üle ja tulema kuivad heinailmad. Mida rohekam, heledam ja selgem vikerkaar oli, seda rohkem pidi veel vihma tulema, mida rohkem punast värvi, seda rohkem tuult. Paistis vikerkaar hommikul või õhtul, oli oodata ilusat ilma, paistis ta aga keskpäeval otse põhja poolt, pidid ees olema pikad ja suured sajud. Talvine uduvikerkaar kuupaistelisel ööl tõi suurt tuisku ja lumetormi.

Meie vanarahval oli vikerkaare jaoks mitu nime: ammukaar, pikrikaar, pikseamb, millega Pikker ehk piksejumal oma nooled, kivid ja kuulid Vanasarviku nuhtlemiseks maa peale saadab, või Vanaisa amb, millega see kurje vaimu nuhtleb. Võrumaal kutsuti vikerkaart veel heinaniitjaks, vihmaviijaks ja vihmatoojaks.

Soome rahvaluulest eesti usundisse ülekantud kaunis taevaalaotuse jumalanna Ilmatar saanud kord Ukult ülesande kududa nii ilus kangas kui ta iganes oskab, mida võiks taevavõlvile panna särama ja merest vett kiskuma, kui Pikril on pilved tühjaks sadanud. Kaunitar kõpsis rõõmuga oma kuldse kirstu juurde ja võttis sealt kullased lõimed ja kääris neist kanga ja kudus sellesse oma terasest telgedel seitset võitmatut värvi koelõnga, kudus seda seitse päeva ja sai kanga, mis säras, hiilgas ja helkis. Pikker võttis kauni kanga ja pani selle taevavõlvile toreda loogana ilutsema.

Meile on vikerkaar optiline loodusnähe, mis pakub meile poeetilist ilu, päikesekiirte loodud dekoratsioon nurmede ja niitude kohal, kui vihmapiilved joodavad janunevat maad. Ta puhtad värvid ja kõrgustesse pürgiv võlu on tõusva nooruse tõtt ja õigust nõudva hinge- laadi sümboliks. Elada suurele elumõttele: tööle, armastusele ja ilule.

VARSAKABJAD

MINU VARSS ASTUB NIIDUROHUS,
KULDSEID KAPJU POLNUD NÄHA SIIN,
AINULT LILLI ÖITSES KABJALOHUS —
VARSAKAPJU NÜÜD KOJU VIIN.

OLIVIA SAAR

Vaibunud on kevadvete tormamine. Maailm muutub roheliseks mitte päevade, vaid tundidega. Kevad suriseb mullas, vuliseb ojades, heliseb põldudel, laulab metsas ja taeval all.

Siis hakkavad õitsema ka varsakabjad. Külmast kevadveest tulevad välja nende õiepungad, need avanevad ja paari-kolme päevaga kollendab kogu kaldaäärne madalik, pidutseb jõekäär õitsevatest varsakapjadest.

Madalate veekogude, kraavide ja loikude ääred, mis kevadvetest üle ujutatud, ongi varsakapjade kasvukohaks. Nad õitsevad siin poollest saadik vees olles, ulatades veepinnale oma tumekoollaseid õiepuhmaid. Tihti on neid siin nii palju, et jõe või järve äär on nagu kollane meri.

Varsakabja õis koosneb viiest, väljastpoolt veidi rohekast tupp-lehest, mille sisemine külg omab erilise sära nagu oleks ta valmistatud kollasest atlass-siidist. See kollane õite värv on tublisti varieeruv. Tolmukaid on õies palju ja nad on nagu kollased niidikesed piker-guste tolmupeadega. Tolmukate keskelt paistavad kollaka peaga rohekad emakad. Ka neid on õies palju. Ning õie põhjas on meenäärmed nektariga lühinokaliste putukate jaoks, kes õielt õiele lennates viivad ühe õie pealt teise õie emakasuudmeile sigitava tolmuttera. Ning õiepõhjast kasvab nüüd kogu-kukkurvili, mille sisuks on sigimikkudest kujunenud seemned, tulevase lillepõlvkonna kindlustajad.

Varsakabi kui mitmeaastane taim on ajanud oma arvukad juured sügavale kevadveega läbiimbunud pehmesse pinnasesse, kus suur nõorjalt ja igakülgsest harunev juurtekimp ammutab ohtrasti endale niiskust ja toitu, et kasvada saavad lopsakad lehed ja õied. Taim hoiab oma juurtega tugevasti pinnasest kinni. Katsuge teda sealt välja tõmmata! Vaevalt see teil õnnestub. Ennem katkeb vars, aga juured jäävad pinnasesse. Taim lõhnab kevadest ning sädeleb sellest. Vesi, soojus ja valgus avavad siin oma loomingu.

Vars on varsakabjal õõnes, kohati altpoolt punakas, lehed sügavalt neerjad või ümarsüdaajad ja meenutavad noore hobuse kabja-jälge, millest on tekkinud ka taime rahvapärane nimetus. Aga teine nimetus konnakapsas? Selle sai taim kindlasti kasvukoha järgi konnade kudemise ja kontserdipaigas. Harunenud vars kannab iga haru küljes lehte ja mitut õiepunga või avanenud õit. Lehed kasvavad eri pikkus-fel vartel, mis võimaldab taimel igakülgset valgust saada.

Neis paikades, kus vesi ei alane, on varsakabja lehed hulga suuremad ja hulga õrnemad kui veepealsed lehed ja neist õhemad.

kevad lõkerdab taeval all, kui varsakabjad õitsevad

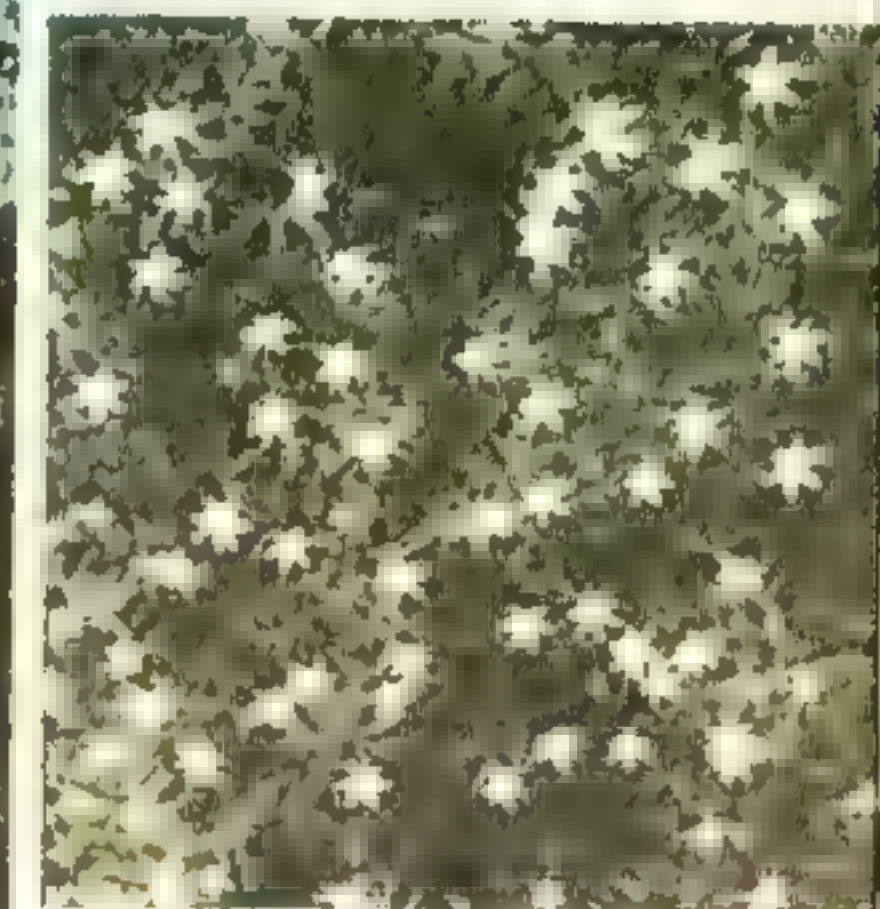

Kevad Haanjamaa põldudel

Kuivenduskraav

Kevadisel puisniidul – sõerame'sas
Sinilille õis on looduse kunstiroo

Kullerkupp – päikese kuju ja kuld" (Juhan Liiv)

Varsakabi pole veega kokkuhoidlik, sest kasvukoht on niiskuseküllane, lehed on seetõttu karvakesteta, et auramine võiks toimuda intensiivselt. Ning nopitud varsakabjad närtsivad ruttu. Nad on vaasis küll väga ilusad! Kuid enne matkalt koju jõudmist võivad nad ju närtsida. Seepärast kasvagu nad edasi matkatee ääres kraavis või järvekaldal. Seal on nende õige koht, pakkudes meile silmarõõmu. Neid närtsinult tee äärde maha pilduda pole sünnis.

Kuival pinnasel varsakabi kasvada ei suuda.

Rohi kasvab karjamaal ruttu ja kari tuleb ammudes värskete rohumaale. Kuid loomad ei söö varsakapju nagu kibetulikutki, sest mõruained annavad taimetele kibeda maigu. Ning varsakabjad jäävadki vesist karjamaad kaunistama.

Ei ole midagi ilusamat õitsevatest varsakapjadest varakevadelisel kraavi- ja jõe- ning järvekallastel. Ümbrus on täis värskust ja lõhna! Veteääred on nende najal füüvil kevadpoeesiast. Kui varsakabjad õitsevad, haarab spinningumees spinningu ja ruttab kiirel sammul jõe äärde. Jõgi on tõmbunud nüüd tagasi oma kallastesse ning havi on lahkunud koelmutele, on juba puhunud ja hakkab võtma lanti.

Ja kui mõnel aastal on sügis pikk ja soe, hakkab varsakabi siin seal veel teist korda õitsema. See on nagu nukker hüvastijätt suvega, et siis sukelduda vaiksesse unne kogu pikaks talveks, ja pärast suurvete vohamist taas lahti lüüa uued kuldsed õiekangad särama vastu kevadtaevast.

KULLERKUPP

! KULLERKUPP — ILUSAM LILLENUPP!
PÄIKESE KUJU JA KULD,
LEEGID TA TUJU JA TULD.
TULEB EESTI NEIU, NOPIB, RÕÖMUL RIND:
PÄRJA KESKELE TA PANEB SIND!

JUHAN LIIV

Aasal õitseb kullerkupp. Ta kuldkollased õiekupud otse põlevad päikese käes ja panevad hõiskama heinamaa ja selle ääres lõhnava kevadmetsa. Ja ojagi saab sellest rõõmu juurde ning helisevamalt voolab vesi ta kärestikus. Teinekord on oja ääres nii palju kullerkuppe, et kogu heinamaa kuni metsa servani on helekollane ja sädeleb päikeses nagu kuldne kangas.

Kullerkupp on niiskete jõeluhtade, puisniitude ja metsaservade taim ning päikesepaistelist ja metsaäärsete paikade kaunitar, mille õis kujutab endast üksteise peal asuvatest kuldkollastest lehekkestest kupp. Sellest ka nimetus — kullerkupp. Botaanikud peavad aga neid lehti tupplehtedeks, mis õit väljastpoolt katavad.

Kus on siis kullerkupu kroonlehed?

Kui õiekupu lahti harutame, leiame ta sisemusest väikesi kitsaid 37

lehekesi, mille alumises osas on meemahuti ehk meenääre. Need väikesed kitsad lehekesed ongi kullerkupu kroonlehed, kullerkupul on nad õienektari hoidlaks ning kroonlehtede ülesanne on kandunud tupplehtedele.

Ning mett on kullerkupul rohkest. Ta on kevadsuvises heinamaa meelil. Mett saavad temast pisikesed putukad, kes kupu ladvas olevast väheldasest avausest õie sisemusse pääsevad või siis õige suured putukad, kes suudavad kupu lehti kõrvale suruda ja nektari juurde tungida. Need on kimalased ja mesilased.

Kuldse kupu asemele kasvab pärast õitsemist paljudest viljadest koosnev kukkurvili seemnetega. Tuleb tuulehoog ja liigutab varre ladvas kuljuvat kukkurvilja. Nüüd pudenevad seemned sellest välja ja panevad aluse uutele kullerkuppudele uueks kevadeks.

Kullerkupu lehed on kolme- ja viieajagused ja taim kasvab 20—50 sentimeetri kõrguseks. Juurmised lehed on sõrmjalt jagunenud ning pikarootsulised, ülemised aga rootsutud. Kullerkupp on mitmeaastane taim.

Kullerkupud kasvavad enamasti rühmiti ja sagedasti nii tihedalt, et katavad oma suurte lehtedega maapinna. Et ta on rahva poolt väga armastatud, nimetatakse teda veel munalilleks, hanenupuks, hanenutiks, puperlilleks ning kuninga valitsuskepiks. Rahvaluules esineb ta leina väljendajana, kasvades armsa inimese hauale koos sinililledega. Vana Kalev vastab hauast pojale: «Ei või tõusta, poega noori, kalju rõhub peale rinna, kivi raske peale keha; kulmu katvad kullerkupud, silmi katvad sinililled, punalilled palgesidal!» Kui neiu soovis noormehelt vastuarmastust, pidi ta kullerkupu koos pääsuisilmaga noormehe vestivoodri vahele õmblama. See köitis neid igaveseks. Üldse olid kullerkupud ja pääsuisilmad ehk jaanililled vanasti noorte neidude ja laste armastatud lilled. Neid köideti kimpu ja toodi täre aknale ja tuppa lauale ehteks.

Ka tänapäeval on kimp kullerkuppe itusam kingitus sünnipäeval või mõnel muul tähtpäeval või sünnimisel rohkem kui seda foretsavad kultuurlilled suudavad olla. Nendega ulatad kaasinimesele tükikese puhast niitude ilu ja päikest.

Kuid metsamatkal püüdkem nende noppimisega olla tagasihoidlikum. Kullerkupp kui niiske pinnase taim ei püsi kaua kimpu köidetuna, ta närtsib ruttu. Kullerkupu pidulik ilu kuulub ta kasvukohale, rohelinele niidule, luhale, heinamaale. Nõrdinult vaatad, kui kuninglik päikeselill, mis mõni aeg tagasi oli heinamaale ehteks ja möödujale rõõmuks, vedeleb tee ääres kraavis või maantee tolmus.

Harilik kullerkupp kuulub tulikaliste sugukonda, sinna, kuhu kuuluvad kanakoole, sinilill, võsaülane, varsakabi ja hulk teisi kevadlilli. Kogu taim on mürgine ja mõruained annavad talle kibeda maigu nagu kibetulikale, varsakabjale ja mitmele teisele tulikalisele, mis pärast kariloomad tavaliselt kullerkuppu ei söö.

38 Metsikust kullerkupust on aednikud aretanud palju kauneid kol-

lase ja oranžpunase õievärvusega aedkullerkuppe. Nad armastavad päikest, kuid kasvavad ka poolvarjus ning on leplikud tavalise aiamullaga.

Meie kodumaa mandriosas leidub harilikku kullerkuppu igal pool. Võrdlemisi harva esineb ta Saare-, Hiiu- ja Muhemaal ning teistel meie saartel. Üldine levila on kogu Euroopa ja Põhja-Ameerika. Kõikjal on ta oja äärte ja heinamaade võlulill.

SUITSUPÄÄSUKE

SIIDIKERA, NUDIKERA,
SIRTS-SIRTS-SIRRI
LINDIKERA, PINDIKERA,
SIRTS-SIRTS-SIRRI

RAHVASUUST

Elav ja vallatu, julge ja alati rõõmus õhuvalla elanik, siidilind läikivmusta seljasulestikuga, alapool valge, kurgualune punakaspruun, pika lõhkise sabaga, — lind, kelle päralt on sinine taevast ja päike.

See on suitsupääsuke, kes saadab sind, põllumees, kui sammud üle põllu; see on sama pääsuke, kes lendab noolena hobuse nina eest läbi, kui sa vankriga mööda põlluteed lähed. Kord on ta sinu ees, kord järel, põikab üle tee, tõuseb kõrgele õhku, tehes kauneid poognaid, ning lendab siis sidiiti hüüdes sinu koduhoonete suunas. Seal on ka tema kodu.

Suitsupääsuke on meie pääsukestest kõige osavam lennumeister ja ka kõige kiirem lendaja. Ta lennupiirkond on alumistes õhukihtides, maapinna läheduses. Kõrgemale tõuseb ainult rände ajal sügisel ja kevadel. Tavaliselt kulgeb lend ikka ja alati põldude ja aasade kohal neid nagu sülelde. Ta lendab majade kohal, majakatuste ja külateede läheduses ning liugleb üle karjakopli, üle veiste ja lammaste. Õhk kihab seal kärbestest, kihulastest ja teistest putukatest — pääsukese toidust.

Vihma eel käib suitsupääsukeste tee madallennul üle veepeegli, üle tiigi, üle järve, üle lompide, ka üle põllu, üle heinamaa. Nad püüavad madalale laskunud putukaid. Sellest ennustas vana põllumees vihma ning kiirustas loovõtmisega. Lendasid pääsukesed aga kõrgemal õhus, oli lootus kuivade heinailmade püsimist. Putukad viibivad siis kõrgel, sest õhk on kuiv.

Pärast vihmasedu, kui putukad on laskunud maapinnale, majaseintele, taradele või kändudele, on ka pääsukeste lend hoopis madal, linna tiivad päris puudutavad maapinda ja esemeid, mille lähedusest ta nüüd saaki haarab. Lind teeb seda pöösastest, hoone-seintest, taradest ja muudest takistustest meisterlikult kõrvale põigates ja üleshirnutatud putukaid haarates, ikka imekaunis lennustiilis, 39

graatsiliste liigutustega — imetle ja tunne rõõmu sellest ilust, mida õhuvalla tantsijatar sulle pakub looduse avaral poodiumil.

Pane tähele, kuidas pääsuke sinuga ustavalt kaasa tuleb, kui sa pärast vihmaseadu koeraga põlluvahelisel teel või maanteel liigud või hobusevankriga sõidad. Pääsuke saadab sind päris mitme kilomeetri peale nagu tiivuline haldjas. Põhjus on selge: lind püüab tee äärest üleshirmutatud putukaid. Napsates lennul kärkseid ja sääski, ei puutu suitsupääsuke kunagi, nagu teisedki pääsukesed, mesilasi ja herilasi, kes varustatud mürginõelaga. Nii jääb ta mesiniku sõbraks. Ka joob pääsuke lennul, samuti supleb lennul, laskudes madallennul üle tiigi, järve või jõe korda paar hetkeks vette.

Suitsupääsuke ehitab oma pesa inimese elu- ja majapidamishoonefessse, peamiselt laepalgi või seinakarniisi külge. Ta on teinud seda iidsetest aegadest peale ja saanud inimese lahutamatuks sõbraks.

Suitsupääsukese pesa oli mu kodus ikka rehe all aampalgi peal. Tihti oli seal mitu pesa reastikku. Pääsukeste vidistamine rehe all, loomalaudas või kuuris oli loomulik ja kodune, ilma milleta ei kujutatud elu ette. Puudus midagi tõsist ja vajalikku, kui neid pärast äralendu sügisel enam polnud.

Kui pääsukesed kevadel lõunamaalt tagasi jõudsid oma vana pesa juurde rehealuse aampalgi või pennil ja seal ühel hommikul vidistasid, käis kõigist rõõmuhoog läbi. «Pääsukesed on siin!» hüüdsid lapsed. Jäid vaatama vanadki. «Kui pääsuke juba tagasi jõuab, siis on päris kevade käes,» ütles minu ema. «Ta toob meile tervisi kaugelt maalt ja avab suvevärava.»

Pääsukese pesa maha ajada või neile kuidagi teisiti paha teha peeti koduküläs suureks kuriteoks, talu õnne hävitamiseks, loomade õnnetuse ning viljasaaki hävitava rahe ja peduvihma põhjuseks. Pääsukese tapjat või pesa rüüstajat peeti võrdseks isa-ema peksjaga, kelle käsi pidi hauast välja kasvama ja lapsed vigased tulema. Suitsupääsuke oli meie esivanemate kodukolde püha lind, tema pesitsemistingimuste eest hoolitseti, teda armastati ja hoiti. Meie ornitoloogid on kuulutanud suitsupääsukese (*Hirundo rustica*), selle siidise ja lõhkise sabaga vidistaja õigustatult eesti rahvuslinnuks ja tema lennupildist on saanud meie teaduste akadeemia looduskaitsekomisjoni embleem.

Meie kolhoosiküla ilu, koduümbruse poeesia, loodusliku tasakaalu säilitamise ja ka kasulikkuse printsiibist lähtudes tuleks kõigil, kellest see vähegi oleneb, luua suitsupääsukesele meie külahoonetes, farmide juures ja elumajades rohkem pesitsusvõimalusi. Paigutage uute elamute põõningule, kuuride, tallide, küünide, loomalaudade, esikute ja aiamajakeste lae alla suitsupääsukestele lauakesi pesaaluseks! Ning võimaldage pesitsusruumi sisse- ja väljapääs unka, akna, seinasse tehtud ava või ukse kaudu. Pesaalused olgu nii paigutatud, et kassid linde tülitada ei saaks.

Niipea, kui koidu esimesed kiired on jõudnud kullata taevakummi, kuuleme suitsupääsukeste vidistamist. Alguses on laul katkendlik, muutub siis üha pidevamaks piiripääritamiseks, ilusaks salmikuks, mida vanarahvas on sõnastanud väga mitmeti:

«Midli, Madli, Kudli, Kadli
tegi kanga.

Läks siis metsa kännu otsa,
tõmbas lõhki tsittssirri!»

«Suuremale suurem tükk,
vähemale vähem tükk,
kes selle üle nuriseb,
pea otsast ära kärrkääksi!»

«Midli, Madli, Kudli, Kadli.
Kirjasin, korjasin, kirjasin, korjasin,
kirjasin, korjasin, villu värvisin.
Ketrasin, kudusin ilusa kirju kanga.
Tegin ilusa kirju kirikuseeliku,
Oli kena päikesepaisteline.
Läksin Tagametsa marjule,
panin tuliuu seeliku selga.
Seelik sai liiga pika sabaga.
Jäi kadakakännu taha kinni.
Läks lõhki ka.
Läks lõhki särtssärrri!»

«Sügisel, kui soojale maale lendasin,
olid Tatramäe talus kõik tünnid ja
tännid viljateri täis,
lihasinke oli kõik suitsutare täis,
perenaise nägu oli lai kui opmanni kapiuks.
Kevadel, kui Tatramäele tagasi tulín,
olid kõik tünnid ja tännid tühjad,
koerad ja kassid sõid kaljaraba,
perenaise nägu oli kitsas kui kitsajalg,
peremees pingutas püksirihma ja
laste kõhud laulsid tirra-rirra-tirri!»

Ja varsti lendab varajane laulik rõõmsa häälitsemisega maja unkast välja ja tõuseb kõrgele hommikuse taeva alla. Noolena lendab ta nüüd kõrgel õhus või supleb seal nagu liblikas. Tantsiskleb küljele, liugleb alla ja üles, siis nagu kukub ning tõuseb uuesti, laskub hetkeks päris maapinna lähedusse ja lendab siis edasi. Taas istub juba katuseharjal, kust kostab üle ärkava õue linna rõõmus «midli-madli-kudli-kadli, sark läks lõhki sarts-särrri!»

Niipea kui suitsupääsuke maikuu algul oma pikalt reisilt siia on jõudnud, asub ta pesa ehitama. Pesa tehakse savist ja porist, sideaineks on linnu oma sülg. Kui ilmad on ilusad, saab pesa valmis seitsme-kaheksa päevaga. Siis tulevad sisetööd — vooderdamine karvade, villa, sulgedega. Pesa on ülevaht lahtine nagu pooleks lõigatud ja õõnestatud kaalikas, kuhu emalind muneb viis-kuus muna. Poegadel on pesas hea olla, pesa äärel mõnus istuda ja uurida ümbritsevat maailma. Julgelt ja usaldavalt vaatavad nad oma teraste silmadega alla inimeste peale ning ootavad isa-ema, et need tuleksid juba rutem tagasi ja tooksid süüa. Päeva jooksul toovad linnud poegadele toitu oma kolmsada korda, ligi seitse tuhat putukat, kogu pesas oleku vältel aga miljon putukat.

Kahel nädala vanuselt õpetatakse pojad juba lendama ja putukaid püüdma. Ööseks tuuakse aga nad tagasi pessa. Mõnikord pesitseb pääsuke veel teistki korda, enamasti samas pesas.

Saabub september, saabub äralennuaeg. Majakatustele, telefoni- traafidele ja -postidele kogunevad nüüd suured parved suitsupääsukest, noori ja vanu. Linnud nagu peavad rännakueelset nõu, arutlevad, vidistavad, säutsuvad.

Siis annab üks nende seast lendutõusmisega märku. Parv tõuseb kisa ja sädistamisega lendu, ja mõne hetke pärast pole pääsukest enam näha. Läksid!

Pääsukesed ruttavad Aafrikasse. See on kummaline ja ränk matk. Jõutakse Niiluse äärde ja kaugemaale, isegi Lõuna-Aafrikasse. Kuigi lõunamaal särab päike ja on soe, ei meelita see linde pesitsema ega laulma. Elatakse vaikset parveelu, kuni kodumaal talv möödub. Siis tulevad nad jällegi sünnimaale laulma ja uut põlvkonda kasvatama.

SITASITIKAS EHK HIILAPÕRBULANE

Soojal kevadöhtul nad lendavad. Nagu miniatuursed pommilennukid tulevad nad valju undamisega üle õue, lendavad üle karjafänava, maanduvad tee peale, kus hobuste ja veiste väljaheitehunnikud ning õiendavad seal kiiresti-kiiresti ja asjalikult oma toimefusi, köidavad meie tähelepanu.

Alati on neil kibe rutt. Tihti lendavad nad päris keskpäeval karjavainul, karjakoplis ning otsivad loomade väljaheitehunnikuid. Seal laskus praegu üks sitikas maapinnale, leidis seal värske hobusepabula ning askeldab nüüd selle kallal. Alustabki pabula tassimist maasse.

Enne tuleb aga maasse puurida kõik. Seda sitikas esmajoones teebki. Ja hommikuks on plats päris puhas. Väljaheited ja sõnnikutükikesed on kadunud, maa-alusesse käiku kantud.

Sitasitikas ehk hiilaporbulane on küllaltki ilus mardikas, pealt 42 läikivalt must, kõhu alt violetne või lillakassinine. Aga mis kollakad

pojad tal kõhu all siplevad? Need pole pojad, vaid ämblikulaadsed lestad, kes parasiteerivad sitikal, elavad tema kulul söödikutena.

Sitasitika kehal puudub sisemine toes, see-eest katab tema keha kitiinist koorik, mis siseelundeid katab ja on lihastele kinnituskohaks. Sitika keha jaguneb kolmeks osaks: peaks, rindmikuks ja tagakehaks. Rindmik ja tagakeha jagunevad veel rõngasteks ehk segmentiteks. Sitikal on hulknurkjatest pisikestest silmadest koosnevad suured fassett- ehk liitsilmad.

Silmade ees näeme paari lühikesi katsesarvi ehk tundlaid. Need on kompamis- ja haistmiselundeiks, aga ühtlasi ka kuulmiselundeiks, s. o. «kõrvadeks». Väga tugev on sitikal haistmismeel.

Iga rinnavalil külge kinnitub sitikal paar jalgu, kokku kolm paari. Eriti tugev on esimene paar jalgu. Nende abil loom töötabki käigu uuristamisel mullasse. Viimase rinnavalil külge kinnitub kaks paari tiibu. Ülemised tiivad on kõvast kitiinainest, need on kattetiivad. Alumised on aga õhukesed lennutiivad. Need liiguvad lennu ajal kiiresti ja tekitavad meile kõigile tuntud undamise. Tagakeha on sitikal maas kulgemisel tiibade all ja me ei näe seda. Ka tagakeha koosneb rõngastest, mis otsa poole lähevad üha ahtamaks.

Milleks need loomad nii agarasti tegutsevad, lendavad ja otsivad? See on eluülalpidamist andev askeldus, toidu otsimine. Sitasitikas toitub ju loomade väljaheidetest ja kogub seda oma järglaste kasvatamiseks.

Sitikas kaevab väljaheitehunniku alla sügava käigu. Seda teevad mõlemad sugupooled, isas- ja emassitikas. Käigu sügavus küünib 20—60 sentimeetrini. Käigu lõpuosas on mitu laiemat harukäiku, mis sõnnikut täis tassitakse ja kuhu emassitikas paneb ühe muna. Tassitud väljaheide ja sõnnik on määratud munast kooruva tõugu toiduks.

Väljaheitehunnikute peale on suur jaht ja otsimine. Tuleb tegutseda kiiresti, lennata mitte ainult soojal sumedal öhtul pärast päikese loojangut, vaid tihti ka päris päeval. Lõpuks on suur vaev nähtud ja käigud uuristatud, sõnnik sinna tassitud ja munad munatud. Eluülesanded on täidetud. Sellega on mured murtud, askeldustele lõpp tehtud.

Suvel leiamegi siin-seal surnud sitasitikaid. Osa neist suri loomulikku surma, osa parasiitide kätte. Suur osa langeb aga siilide, mäk-rade, muttide, kaerasoride ja isegi näljase rebase toiduks. Ka mitmed linnud, nagu hall- ja künnivaresed, pasknääril ja teised ei põlga sitasitikaid toiduks. Sügiseks hävivad nad kõik.

Aga vana põlvkonna asemele on kasvamas uus põlvkond. Munadest, mis emassitikad panid maa-alustesse käikudesse, väljuvad tõugud. Tõuk toitub käiku kogutud sõnnikust, kasvab siin priskeks ja jääb siia talvitama. Kevade poole talve muutub tõuk nukuks. Areng on kestnud ligi aasta. Ja kui saabub uus maikuu oma soojade öhtutega, poevad noored sitasitikad mullast välja ja lendavad valju undamisega karjavainu ja põllutee kohal.

Uus põlvkond jätkab vanade tööd.

Väljaheite ja sõnniku maasse kandmine on sitasitikale järeltuleva põlvkonna eest hoolitsemine ja enda toitmine. Looduse majapidamises on see veel aineringkäigu teostamine ning sanitaarsete ülesannete täitmine. Sitasitikad puhastavad maapinda loomade väljaheidetest ja aitavad kaasa nende mineraliseerimisele ehk mullastumisele. Nad on ümbruse fänuväärt puhastajad, nagu on seda raisamardikad hiirte, rottide ja linnulaipade mullasse uuristamisega.

VÕILILL

KAS EI OLE VEIDER: BLASEERUNUD, PATTU KAHETSEV NOORMEES GRAMMOFONIPLAATIDE JA MAAILMARUUMI UURIMISE AJASTUST SEISAB KONGIS NUMBER 432 KÕRGELE MÕURI SISSE RAIUTUD AKNA ALL JA HOIAB OMA ÕKSILDASTES KÄTES KITSAS VALGUSKIIRES VÄIKEST KOLLAST LILLE — ÜSNA TAVALIST VÕILILLE. JA SIIS TÕSTAB SEE INIMENE, KES OLI HARJUNUD POSSIROHTU JA LÕHNAOLI, BENSIINI, DZINNI JA HUULEPULKA NUUSUTAMA, VÕILILLE OMA NÄLJASE NINA JUURDE, MIS JUBA KUUDE VIIISI OLI HAISTNUD AINULT NARI TOLMU JA HIRMUHIGI, NING IMEB NII AHNELT VÄIKEST KOLLAST KETAST ENDASSE, ET TA KOOSNEB AINUÜKSI VEEL NINAST.

WOLFGANG BORCHERT, «VÕILILL»

Lastelill, karjaselill, päikeselill, piimahain, meelill... kõik kokku ilulooja karjavainul ja teede ääres, põllupeenral, koduõues ja aias. Aga siiski umbrohit Küll vihatakse teda ja roogitakse murust ja peenrast välja, aga ikka armastatakse ja hellitatakse kui kollast võlurit, kes sulle vastu naeratab ja südamelilleks saanud.

Vanarahvas nimetas seda lille juba ammu võililleks, sest veised seda karjamaal hea meelega söövad ja siis kevadel hästi rammusat piima annavad, millest saadi head võid ja juustu. Seega kannab võilill oma nime juba meie esivanemate ajast peale täie õiguse ja uhkusega.

Jä hullutab oma iluga.

Võilillevartest teevad lapsed pikki pärgi kaelas kandmiseks, pilli puhumiseks, õiepärgi pähe panemiseks. Ning võilille kuldse õie ulatab neiu noormehe lõua alla, et näha, kas poiss on ka palju võid söönud. Selles lilles on palju mälestusi, noorusmaalt. Ilma võililleta nagu poleks olnudki noorust ja lapsepõlve, poleks olnud sädelevat karjavainut, poleks olnud kevadet ega suveget.

Võilill on meil nii levinud taim, et temast on saanud kevade sümbol. Aga siiski kiusatakse teda taga ja ei sallita.

44 Võilille kaarhambused lehed kasvavad tugeva peajuure otsas ja

Vnade Munamäelt — küla uus nagu

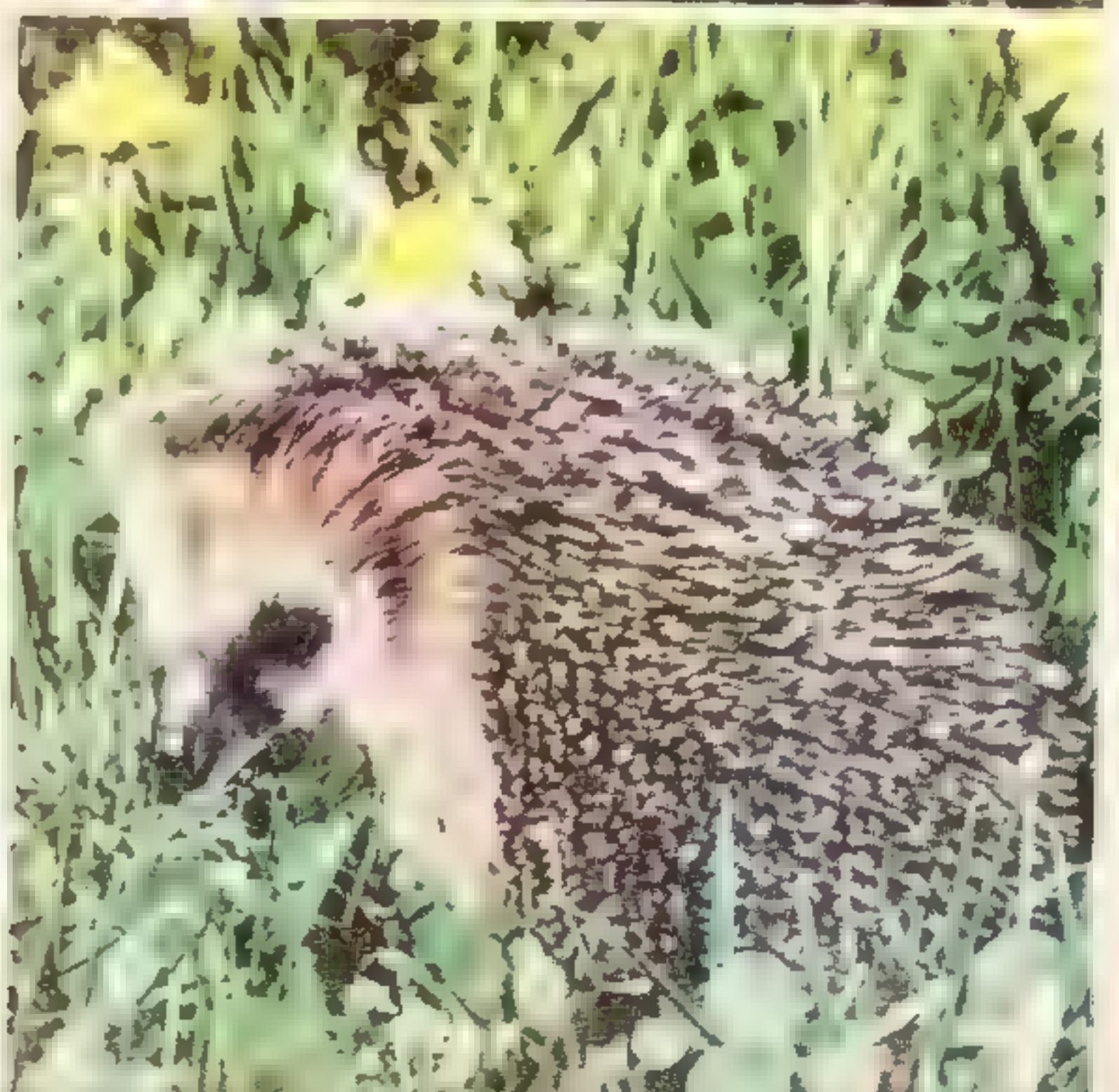

Korva luht Väike-Emajõe ääres

on kodarikuna vastu maad laiali. Kodariku keskelt kasvab õõnes õieverb, mille otsas ongi õis.

See õis on siiski õisik — õiekorv, milles on hulk väikesi õisi, mida ümbritseb väljastpoolt roheline üldkatis. Sellist õisikut kutsutakse korvõisikuks ehk korvikuks.

Kui särav hommikupäike soojendab kastemärga rohtu, otsib päikesekiir üles ka võilille korviku ja äratav ta üles. Korvik avaneb ning kohe on mesilane siin ja ütleb: «Tere hommikust, võilill!» Päike tõuseb kõrgemale ja üksteise järel avanuvad kõik võililled ja põllupöönar või kopliala äär lööb särama kuldkollastest lilledest. Saabunud on kevadhommik oma võludega, pöösastes laulab pöösaland, kaasikus laulurästas, kukub kägu, lõõritab lööke põldude kohal.

Helendavad nüüd kogu päeva võilille korvikud ja alles pärast lõunat, õhtupoolikul kustuvad nende kuldsed tuled. Õisik sulgub, sest tuleb õhtueelne jahedus ning järgneb öö. Nii mõnigi mardikas, kärbes või sääsk jääb siia öökorterisse, külalislahkete õite voodisse puhkama. Küll hommikul päike nad äratav! Suletuks jääb aga õisik vilu ja vihmase ilmaga ja me ei näe siis võilille õiesilmi.

Võilille õiekorvis on palju keelõisi. Iga keelõie kroon on oma alumises osas putkeks kokku kasvanud, ülemises osas aga sirgunud keeleks, mille tipul võime selgesti märgata viit hambakest. See osutab tõigale, et võilille esiisadel oli viieleheline õiekroon. Õies on viis tolmuakat, mille tolmuakotid on torukesteks kokku kasvanud. Sellest tungib läbi kaheharaline kaelaga emakas.

Võilille õite puhkemine korvõisikus algab korvi servast ja laieneb keskkoha poole. Õied tolmevad putukate abil, kes tulevad nektarit otsima. Pärast õitsemist areneb igast õiest pikk lendkarvadega varustatud seemnis, nn. pappus. Pappus on tegelikult tupest kujunenud karvade kimp, mis moodustab vilja hõljumiseks soodsa lennuaparaadi, mis võilillel tõuseb vihmavarjufuuliselt seemnest kõrgemale.

Kogu seemnete valmimise aja on õiekorv suletud. Saavad aga seemned küpseks, pöörduvad üldkatiselised alla ja terve õisikupõhi avaneb tuultele. Võilille iga seemnis on nüüd nagu uus õis, kuid valkjas ja õhuline ning uhke. Tore on siisugune õisikupõhi, elevil küpsete seemnistega nagu stardivalmis õhupall. Need võilille viljalaternad on eriti märgatavad öösel, helendades sumedas suveöös. Aga siis tõuseb hommikul tuul ja seemned lähevadki lendu, tuul võtab küpsed seemnised enda haardesse ja kannab need laia maailma. Ja varsti on varre otsas õiepõhi tühi nagu inimese paljas pealagi. Ogaline seemnis peatub aga kusagil maapinnal ja temast kasvab uus võilill.

Üks võilill võib suve jooksul anda kuni 3000 idanemisvõimelist seemet. Järgmisel (s. o. teisel) aastal on neist kasvanud juba 3000 võilille, kolmandal 9 miljonit, neljandal 27 miljardit, viiendal — 81 biljonit, kuuendal 247 triljonit taime. See on juba siisugune hulk, millele ei jätku ruumi tervel maakeral. Sellist võilille levikut ei pruugi

siiski karta, seda ei juhtu kunagi, sest tohutu hulk võilille seemneid ja neist kasvanud taimi hukuvad. Kuid sellele vaatamata levib võilill massiliselt ja temast on kujunenud üks kiuslikumaid umbrohte meie aedades ja murul. Pealegi paljuneb võilill veel vegetatiivselt. Igast pisikesest juuretükikesest võib kasvada uus taim, uus võilill.

Kuid looduses on võilill meile siiski kõige suurem meeandja mesilastele. Peaaegu kogu suve joodavad võililled meejanuseid mesilasi oma nektariga. Ainult vihmase ja vilu ilmaga seisab päikesesse armunud lillekorv suletult ega saa külalisi vastu võtta. Aga kui päike tuleb tagasi, on lillekoda uuesti avatud.

Võilille õievars ja juured sisaldavad piimmahla, mis sisaldab glükooside, vaikalineid, rohkesti inuliini, lima, koliini, eeterlikke õlisid ja veel muidki aineid. Rahvameditsiinis kasutati juba vanasti värsket võilillepiima maksa-, neeru- ja nahahaiguste puhul.

Mõnel võililleliigil on ka töenduslik tähtsus. Nii on Kasahstanis kasvava võilille mahlas tublisti kausukit. Võilill kasvab kõigis maailmajagudes, eriti põhjapoolkeral, ulatudes isegi arktiliste piirkondadeni.

Botaanikute kinnitust mööda kasvab Eestis 167 liiki võililli, millest tuntumad on rannaniitudel levinud halofiilne ehk soolakuline balti võilill, soistes paikades soo-võilill, looduslikel niitudel aas-võilill ning kultuurist mõjustatud kohtades meile kõigile tuntud harilik võilill oma paljude vormidega, milliseid favaliselt tuntakse võilille nime all. Harilik võilill on ravimtaim ning tüütu umbrohi alas ja põllul, kuid siiski oma lopsaka värskuse ja värvivõluga meid köitev koduõuel, teeveertel ja tarade ääres. Võililled on nagu kuld-
sed minipäikesed, mis haljast rohusülest meile vastu naeratavad. Nad hullutavad meid oma iluga.

NURMENUKK

KUKEJUSS OTSIDES NURMEL KÄIS,
MÄRKAS, ET NURM OLI LILLI TÄIS,
LÖBUSALT KOLLASEID, ÕIED KUI PÜKSID.
TEATE, NEED OLID KUKEPÜKSID!

OLIVIA SAAR

Rahvas kutsubki nurmenukku kikkapüksteks. Noor kukepoiss, kes kodukopliisse jalutama läks, kollased püksid jala, saftus oja äärde. Võttis püksid jalast ja läks suplema. Veest väljudes unustas aga püksid oja kaldale murule. Järgmisel hommikul ema poisiga pragama: «Kus su püksid, soojad ja sulised? Ko-ko-kohe saad nüüd ühe tulisel!»

Nagu motos öeldud, olid kuke pükstest kasvanud lilled, meile üldiselt tuntud nurmenukud nurmenukuliste sugukonnast. Sellest

moeleoluka laulu «Primula veris», pidades seda taime üheks ilusamaks lilleks kevadlilled seas. Eriti rohkesti kasvab neid Põhja-Eesti lubjarikastel loopealsetel, niitudel, põllusöötidel ja kinkudel. Lõuna-Eestis kohtame aga nurmenukku väga harva, üksikutes lubjarikkama mullaga paikades.

Harilik nurmenukk avab oma kollased või oranžikad õied, kui kevad on täies hoos ning puud ajavad juba lehti. Nurmenuku õitse-
misega nagu avatakse kevade väravad pärani, taim on nagu võti nende avamiseks. Muistend räägibki nurmenukkudest kui võtmelilledest, millega õitsevate põllutaimede jumalanna Flora avab igal aastal taevaväravad, et kevad saaks maa peale tulla.

Kevad pole mõeldav ilma nurmenukkudeta. Nagu põllumehe viirgad käed töö järele väljasirutatud sõrmedega on nurmenuku liht-
sarikas õied. Sageli näeme neil jämedakehalisi kimalasi kevadhommiku õrnvärskes kastis ja päikese helenduses õiemett otsimas. Ja nurmenuku õiekarikas on nektaririkas. Selle magusa õiemahla tõttu imevad ka lapsed nurmenuku õiepuust väljatõmmatud õiekrooni alumist otsa, saades nagu kimalasedki maitsta kevadlille aroomatset nektarit.

Nurmenuku õite lõhn on nagu kivikangrute ja põllusöötide kevad-
lõhn, mis tiivustab ja köidab inimest kodumulla ja selle taime külge. Ta õisi korjatakse ja kuivatatakse tervisetee saamiseks kopsuhaige-
tele, närvivalude vaigistamiseks ning peavalude peletamiseks. Kodu-
muld, kevad ja päike pakuvad selle taime kaudu inimesele tervist.

Nurmenuku sametpehmed kurrulised lehed kasvavad juurmise kodarikuna. Lehekodarikust kasvab üles õisikuvarb, mille otsas kas-
vabki nagu võtmekimp sarikõisik, puhkemisajal püstiste, hiljem ena-
masti longus õitega.

Bioloog aga süveneb veel nurmenuku õie ehitusse. Selleks lõhestab ta pikuti mõned õiekarikad ja leiab, et ühtedel õitel on
tolmukad sügaval õiekrooni putkeosas, mille vahelt pikk emakakael oma roheka suudme õiekarika neelu juurde ulatab. Teistel õitel on
aga tolmukad kõrgel õiekarika neelus, emakakael aga lühike ning selle suu asub õiekrooni putkeosas. Esimesi õisi kutsub botaanik pika
emakakaelaga õiteks, teisi lühikaelalisteks. Seega on nurmenukul
kahte tüüpi õisi, mille ülesandeks on risttolmlemise soodustamine, et
kaitsta taime liigi mandumist põhjustava isetolmlemise eest.

Jälgides kimalaste asetust õite külastamisel, selgub, et külalise
kaasatoodud õietolm sigitab tingimata seda õit, mille emakasuu on
samal kõrgusel, kui olid eelmise õie tolmukad. Taim saavutab oma
sihi: risttolmlemise, mis kindlustab tugevaid elujõulisi järglasi, fore-
daid nurmenukke meie heinamaadel kinkudele ja põllupeenardele.

Nurmenuku vili on kupar, kust igal tasemalgi tuulepuhangul, mis
viljavarba kõigutab, küpsed seemned välja viskuvad. Seemnete pais-
kamist soodustab vefruv varb.

Aednikukunst on aretanud hulga foredaid priimulaid: toa- ja aed-
lilli, kollaste, oranžide, punaste, lillade, roosade, siniste ja segavärvi-

liste õitega. Need kultiveeritud priimulate sordid on enamasti aretatud paljudest liikidest, mis mujal sageli looduslikult esinevad. Kuid need uhked priimulad pole suutelised ületama meie nurmenuku (*Primula verise*) lihtsat ilu ja värskust, millega see taim meid igal kevadel võlub.

KUI RUKIS KÖRSUB...

TEO JÄRGI PÄIKSES IGA LIHAS TUIKAB,
TUNG MAHLADE: ALT OLES, JUURTEST LATVA
EEL OIETIINUSE — JOOKS LEHTE KLOORIFÜLLI
J. BARBARUS

Päikeselähtest uhkab kuldset valgust ja sigitavat soojust. Ole põllu, üle niidu, üle maa. Päikesekiir, mis langeb rohelisele taimelhele, kustub seal, muutudes taimeraku sisemiseks töömeheks, orgaanilise aine loojaks. Mullast saadud mineraalained töötatakse ümber orgaaniliseks aineks, taimerakkudeks, kudedeks. Just nüüd on rukkitaimes orgaaniliste ainete — tärklise, suhkrute, valkude tekkimine kõige suurem. Rukis kasvab, sirgub ülespoole, ikka kõrgemale, pikemaks — ta körsub.

Ja maailm on heledat valgust täis. Ning selles valguses on jõudnud põldudele, aedadesse ja metsadesse ka tiivulised laulikud, laulikud lendasid lõunast põhja poole, lendasid üksikult ja parvedes, ruttasid koju üksteise võidu, ruttasid helisedes, pannes kaasa helisema põllumehe ja aedniku südame. Võngutab saba ja sädistab linavästri, vilistab kuldnokk, sillerdab punarind, kukub kägu, piiripääritab pääsuke... Jõeasade ja põldude luule — rukkirääk — on ka juba saabunud. Igaühel neist oma viisid ja trallid. Iga lind on nüüd heli ja meloodia. Aga see, kes kõrsuva rukkipollu kohal pilvedesse kruvib ning laotuse helisema paneb, on põldlööke.

Seal, kus nurmenukud ja võililled õitsevad ja noor värihein ja nurmikas sädelevad hommikuses kastes, on põllupeenra rohusse peidetud lõokese pesa. Ning isalind hõiskab rukki kohal oma territooriumi hüüdu nagu serenaadi emalinnule, kes istub pesal ja haub. Nüüd on põllul juba palju lõokesi ja nende laul sulab nagu helisevaks kooriks, kus ühed lauljad lõpetavad ning teised alustavad.

Rukis sirgub. Kõrs kasvab üha pikemaks ja varsti on juba nii kõrge, et jännes peab jooksul kõrgele hüppama, kui tahab laiendada silmapiiri.

Juba sügisel leiame rukkiorase südamikulehtede vahelt rukkipea sugemeid, vaevalt millimeetri pikkusi, mis asetsevad võrsesõlmede peal. Kui nüüd rukkitaime pikuti läbi lõikame, näeme võrsesõlme ja rukkipea vahel kolme-nelja vahelülideta kõrresõlme. Kõrsumine seisabki selles, et nende sõlmede vahelkude hoogsalt kasvama hakkab

ja sõlmed üksteisest eemalduvad. Kõige enne sirgub alumine lüli, siis teine, kolmas...

Oi, kuidas nüüd põllupeenrad lõhnavad värskest rohust ja sädelevad võililledest! Ja kui palju on siin mesilaste ja kimalaste suminat! Soojus ja niiskus on pannud mullasüle looma ja kasvatama, idanevad seemned, taimed lähevad kasvuhoogu ja õitsele. Mullas sünnivad imed. Põllumehe astumise all hakkab kasvama leib.

Kõrsuvas rukkis, mullapangakeste vahel lohukesse on põldpüüpaar endale ehitanud pesa. Painduvad selle kohale rohelised rukkikõrred, varjavad pesa ja sellel istuvat emalindu, et teda ei näeks kõrguses rappelennul hiiliv kull ega oskaks hallvares pesa rüüstama tulla. Mai teisel poolel või juuni algul on pesas juba täiskurn, terve matifäis pisikesi oliivrohkeaid mune, kümme kuni kakskümmend kuus tükki. Ja emalind haub neid hoolega.

Samal ajal, kui rukis körsub, ja põldpüü muneb, viib põllumees lõpule külvi ja kartulipaneku. Kaeraoras on juba tõusnud, samuti odraoras ja suvinisu. Laudas on suurpäevad: kari läheb välja. Loomad on rõõmust ofse meeletud, hüplevad, jooksevad, luikavad. Vabadus, värsked õhk ja päike, noor rohi on nüüd nende päralt!

Kevad tantsiskleb, laulab ning õilmitseb. Teda jätkub kõikjale. Väike kollane liblikas lendab siia-sinna, talle seltsib veel teine. Ja siis nad kahekesi suplevad päikesekiirtes kõrsuva rukkipollu kohal ja kaovad põllu äärde, kus toomingas seisab nagu pruut valges õielooris. Aga õuekase noortest lehtedest tulvab mörkjat lõhna, kevade hingeõhku, tervendavat ja inspireerivat. Tuuled, mis tulevad üle metsade ja heinamaade põldudele, laulavad kündja ja külvaja ümber ning sülelevad neid võidu päikesekiirtega.

Õhk on soe, isegi palav. Tuulehoog vuhiseb mööda maad, haarab teetolmu ja kiigutab puude oksti. Taevasse ilmuvad rasked tumesinised pilved ja koonduvad ühtseks, horisondist horisondini ulatavaks pilvepannooks.

Äkki sähvatab välg ning raksatab pikne. Puude ladvad painduvad ja ümbrus kohiseb kui meri, ja siis langevad esimesed vihmapiisad, jämedad ja tugevad. Sajab sooja äikesevihma, mida loodus ootas kirglikult juba ammu. Nüüd joob janunev maapind, joovad põllud, metsad, heinamaad, joob kõrsuv rukkipoeld.

Mitte päevadega, vaid iga tunniga läheb puude lehestik tihedamaks ja rohi pikemaks. Nagu võlukepiiga lüüakse taimeriigile hoog sisse, õisi paiskub kui küllusesarvest. Õhk on täis nende aroomi.

Ja põld juubeldab. Maikuu lõpuks tõuseb rukis juba müürina põllutee äärde ning lainetab kerges kevadtuules nagu suur roheline meri.

PÕLDLÕÖKE

LÕOKENE, LIIRI-LÕÖRI!
KUS ON KÜLL SU LENNUSÕORID?
NÄHA KUSAGIL SIND POLE,
POLE MAAS, EI OLE PUUL.
LÕOKENE, SA VIST OLED
AINULT LAULEV SUVETUUL.

JUTA KAIDLA

Lainetava rukkinurme kohal voolab põldlõokese hõbedane lauluhelin. Vaevalt näeme laulikut ennast — värisevat tumedat punktikest päikesekiirtest kullatud suures kõrguses, kus valged suvepilved ujuvad üle sinise taeva.

Põldlõoke — see on põldude laulik ja laulev õhk ise. Tagasihoidlikult pruuni sulestikuga lind, aga laulmises priimus. Laulik kaob nüüd pilvedesse ning põldude kohale jääb ainult tema laul, helisev ja rõõmus. Ning see laul tungib põllumehe südamesse ja paneb selle rõõmust tuksuma.

Lõoke laulab kogu suve. Nimelt põldude kohal. Tõuseb lauldes ikka kõrgemale, kruvides ülespoole nagu pisike helikopter taeva all sõõrisid tehes, laialisirutatud sabasulgedega ja värisevail tiivul lenneldes ning jätkab seal rapleval lennul oma lõõritamist, nagu tahaks ta igavesti helisema jääda õhuriigi sügavusse. Laul kostab aga voogavalt, millele ei taha lõppu tulla, sest repertuaar on pikk, nootide tagavara ammendamatu. Ja heliseb sellest kogu taeva laotus.

Aga viimaks väsib lind siiski ja laskub allapoole. Mitte enam sõõrisid tehes, vaid planeerides, laialisirutatud tiibade ja sabasulgedega lehvitades. Laul aga voolab, kuid katkendlikult, ja me kuuleme seda üha valjemini ja valjemini, ning kostub rohkem vilistavaid toone. Nüüd näeme paremini ka laulikut ennast. Siis äkki laul vaikib. Lind paneb tiivad kokku ja nagu kivi langeb lõõritaja nüüd allapoole, lööb siis viimaks paarikümne meetri peal maapinnast tiivad laiali ja laskub alla põllupeenrale, kust ta oma tõusu alustas, et siin veidi puhata, toitu otsida ja siis uuesti lendu tõusta ja lõõritamist jätkata. Ja nii kostub koidikust õhtuvidevikuni hõbedane lauluhelin põldude kohal. Harva kuuleme seda ka kuuvalgel kevad- ja suveööl. Samal ajal istub emalind pesal ja haub või otsib põllupeenral toitu. Üldse näeme emalindu harva, sest ta on rohus vähe märgatav.

Ka põldlõokese pesa on vähe märgatav. See on lohukeses, põllupeenra lohusse ja kulusse ära peidetud. Valmistatud kuivadest rohukõrtest ja taimejuurekestest ning seest vooderdatud sulgede ja karvadega. Kurn koosneb tavaliselt kolmest kuni kuuest valgefaustalisest või kollakast munast, kirjatud tihedate pruunjate või tumehallide täppide ja pisilaikudega. Emalind haub paar nädalat. Isalind laulab siis, laulab oma territooriumihüüdu, ajuti aga asendab kaasat haudumisel. Laulavad üksteise võidu kõik põldudel pesitsevad põldlõoke-

Ussikeel
Kibuzits

Põhjaranniku suvi on kutsuv ja hullutav

Mu meelen kuldne kodukotus . . ."

sed. Neid on siin palju ning seepärast helisebki nende ühislaulust põlduderik.

Munast koorunud pojad jäävad tavaliselt pessa veel kümneks päevaks. Pesast lahkudes ei suuda nad veel lennata, kuid sibavad juba rohus joosta ja oskavad sinna hādaohu puhul osavasti āra peita. Vanemad toidavad neid veel nādalapāēvad ja siis peavad nad juba iseseisvalt elama hakkama. Aga vanemad alustavad uut kurna. Mōnel aastal tuleb veel suve lõpu poole kolmaski kurn poegi. Seepärast kuulemegi põldlōokeste kontserti suve lābi.

Noored linnud koonduvad juba suvel salkadesse ja lendavad uhest kohast teise mōōda pōlde ja heinamaid. Sūgise poole ūhinevad nendega ka vanad linnud ja liiguvad koos vāhehaaval lõuna poole. Ja nūūd on ka noortest saanud tugevad linnud, kes vōivad alustada rasket rānnakut lõunasse. Oktoobris on nad meilt kōik juba lahkunud.

Pōldlōokeste toiduks on kevadsuvel peamiselt putukad ja nendega toidetakse ka poegi. Suve teisel poolel lisanduvad putukatele ka seemned ja taimede ōrnad osad. Sūūes viljanaksureid, kārsakaid ja teisi kahjureid ning tohutul hulgal umbrohuseemneid, toovad pōldlōokesed meie pōldudele āārmiselt suurt kasu ja on pōllumehe poolt armastatud linnud.

Vanarahvas ūtleb: ilmub lōoke kevadel kahaneva kuu ajal, toob ta hāid sōnumeid, kuulutades, et hea viljavoos on tulemas. Kalevi-poeg teatab, et leiti lōokese muna, millest tekkis esmalt hiireke, siis kassike, koerake ja viimaks lambatalleke. Ūks meie rahvalaulu teisend jutustab aga, et lōokese muna ūlemisest poolest tekkis taevas, alumisest maa, munavalgest sai pāike, kollasest kuu, muust osast tāhed. Sellest siis lōoke pūūdvatki lāuldes tōusta kōrgele taeva alla ja sealt oma helisevat laulu valada ūle pōldude ja vāljade, kuni pāikesel on sāra ja ōhul soojust. Hommikul alustab esimesena, ōhtul lõpetab viimasena.

JUUNIŌŌ NURMEL JA NIIDUL

SUVEŌŌS MAGAVAD TUULED,
MAGAVAD NOHINAGA.
SUVEŌŌS MAGAVAD METSAD
TASASE KOHINAGA.

MINNI NURME

Kuldse kettana vajus pāike maa kumeruse faha, algas Hāmariku ja Koidu valge juuniŌŌ tulvil lõhnu ja helisid ning ōŌloomade ning lindude tegutsemisreipust. Vudinal jookseb pōllupeenral siil. Loom on vāljunud pāevasest peidukohast ja liigub oma jahimaadel, ustav pōllumehe sōber, viljakahjurite vahva hāvitaja. Otsib kastemārjas

rohus hiiri, rotte, tiguseid, mardikaid, usse... Põllumehe kiitus sellele tublile loomale!

Pikas niidurohus kisendab rukkirääk. Nagu pöristaks lind terasplaati. Öhtust hommikuni, tihti ka päeval kostab niiskete niitude ja rohumaade elaniku rääksumine ja saadab sind su matkal läbi viljanurme ja üle niidu. Hiirena peidab ta ennast sinu eest, sibab sinust eemale ja varsti kostab ta rääksumine hoopis teisest kandist, millele kaasneb jõekallaste ja pilliroopuhmaste lauliku kõrkja-roolinnu vaheldusrikas ja kõlav laul ning täpik-vesivuti monotoonselt tiiksuv «uit-uit».

Samas hõiskab soo-roolind ja ta paisudeta helisev ettekange valgub kaugele su koduaiast üle uinuva kopli ja üle uinuva tare. Öö on sinakasvalge, samuti taevas ja õhk ning õitsev sirel levitab imekaunist noore suve lõhna. Ning nahkhiired lendavad üle õue, lendavad veel vainu ja karjatäna kohal. Nad ilmusid öisele lennule pärast päikese loojumist oma varjupaikadest, kus olid rippunud kogu päeva pea, alaspidi. Nüüd on loomad jahilennul putukaid püüdnud. Tajudes hästi peegelduvat ultraheli, mida nad ise tekitavad, tunnevad nahkhiired juba kaugele esemete asupaika ega pörka nendega kokku.

Pöösaste all kasteses rohus sätendavad jaaniussid nagu miniatuursed laternad, mis süttisid juba öhtul ja helendavad läbi öö. Emaslooma rasvarakkudes toimuva oksüdatsiooni ehk hapendusprotsessi tulemusena tekib rohekas valgus, pöösastealune sära, märgutuleks isas-mardikale, et teda oodatakse.

Uinuva järve äärest kostab madalat jorinat: «Uorr-uorr-uorr!» nagu toriseks seal müstiline mülkavaim. Järvekonn laulab! Tema kaaslaulja samas paigas on heleroheline vesikonn, kelle temperamendikat «kvarr-kvarridest» koosnevat soolot kuuleme ka päeval. Isastel vesikonnadel on kaks kõlapõiekest, mis aitavad häält tugevdada. Juuniöödel laulavad need konnad nagu duetti. Kuulake, neid vaid!

Täiskuu kumab ja vesi jões kilgendab hõbedaselt kõrge taevaskoja all. Puhmasse uppuva jõekääpaku tagant kuuleme vee solinat ning summutatud karjatust nagu lapsenutust häält. Siis äkiline prahvatus nagu murduks veepind jões ja saledakehaline ööhulkur kaob veekeerisena jökke. Saarmas märkas sind ja põgenes.

Järgneb hetkeline vaikus kodujõe kaldal heinamaal. Kuuleme vaid läbi kärestikukivide ja oksterisu vahelt allapoole ruttava vee pähinat. Siis sulpsatab vette hiirelaadi must loom ja kaob hämarusse. Vesimutt peab jahti veeputukatele ja nende vastsetele, hävitades ka vähki, kalakudu ja linnupoegi, kõiki, kellest oma jõuga jagu saab, isegi teist vesimutti, kui sellega kohtub. Tugevam murrab nõrgema ja sööb ära.

Sama tige on ka mutt kui ta teise mutiga kokku puutub. Nüüd öö hõlma all kühveldabki mutt siin heinamaal uusi maa-aluseid käike, kühveldab üles suuri mullahunnikuid, püüdes maasiseseid putukaid, nende tõuke ja vihmausse. Aga põllul ja aias tegutseb samal ajal

kärnkonn. Päeval oli ta niiskes varjulises kohas, aga nüüd kastega tuli puhastama põldu ja aeda nälkjatest ja kahjurputukatest. Suur põllumehe ja aedniku abimees ning sõber. Tööta edasi, me ei häiri sind!

Päikese loojudes hakkasid õhus undama pruunid «lennukid» — maipõrnikad on tulnud rünnakule. Nende jämedad ja aplad tõugud ulasid neli aastat mullas, hävitades taimede juuri, muutusid seejärel valmikuteks ja pugesisid nüüd pinnasest välja ja pörisivad siin ümber männi võra. Umbruskonna aiad on hädas! Söödikud rüüstavad viljapuude lehti, samuti tamme ja kaskede omi. Oleme vaid tänu-likud künnivarestele, kuldnokkadele, öösorridele, metskarihiirtele, muttidele, siilidele, mäkradele..., kes põrnikaid hävitavad.

Pehmel hääletul lennul lendab meist mööda kodukakk, kadudes samal hetkel metsa ja lastes kuuldavale valju, aga üsna mahedat häält: «kuivitt-kuivitt!» Lind on saagijahil. Väikesed linnud, olge vagusi, ärge liigutage, siis ei märka öökull teid!

«Öörr-öörr-öörr...!» üritab öösorr oma pikka ja kauakestvat võrinat, sekka lühike hele hüüd ja tiibade laksutamine. Päeval lind magas, aga öhtu hämarikus alustas jahti maipõrnikatele, sitasitikele ja ööliblikatele ning jätkab seda, kuni koiduvalgus sunnib öölindu varjupaika minema. Vahetevahel puhkab ta puuksal ja «toristab takku» kedrata, nagu ütleb vanarahvas.

Ja libisebki öösorr meist mööda sujuval ja hääletul lennul nagu nahkhiir või kakk ja me näeme tema pikka saba ja pikki kitsaid tiibu mandide vahel vilksatamas. Öösorri lauluvõrinat kuulates tekib mulje nagu lüpsitaks hämaruses peituvate pöösaste taga lehma või kitse. Vene ja saksa keeles kutsutaksegi öösorri kitselüpsjaks ja ka linnu ladinakeelne nimetus tähendab sedasama.

Rukkinurm metsa ääres kasteses öös ootab päeva tõusu ja kerget tuult. Siis tuleb tähtsaim sündmus rukkitaime elus — tolmlemine — true elu ja leiva sündimine. Nüüd öösel vastu hommikut kuuleme vaid kõrte tagasihoidlikku kahinat.

Lühike on juuniöö ja kaob kätte. Peatselt algab öö lõpufaas — uue päeva sündimine, karge ja hunnifu oma kristalses illus. Kirdetaevas loob hõõguma ning männid kõrgel jõe taevaskojal panevad kokku oma kaharad võrad ja sosistavad üksteisega. Öölloomad ja -linnud ruttavad oma päevastesse peidupaikadesse. Koit helendab võidukalt ja taevavõlvil mänglevad fuhanded sädelevad värvid: sinine, hõbedane ja lillakaskuld ning idataevasse ilmub tärlendav viirg. Järv kliskab udus, kui üle laofuse paiskuvad maailma suurimast prožektorist kuldsed kiirtevihud. Pääsukesed vidistavad juba katuseunkas, järvel prääksuvad pardid ja kõrgel rukkinurme kohal hakkab lõõritama unest ärkanud põldlõoke. Ning tõusev päike ilmub kiirgavate pilvede vahelt. Suvehommik avab oma ukseid.

VIHMAUSS

Et nad sooja kasterohkel ööl ja ka päeval pärast sooja vihma välja tulevad, kutsune neid vihmaussideks. Ongemees korjab neid siis topsikusse ja ruttab jõe või järve äärde. Värsked ja rammusad vihmaussid on ju, universaalne ehk üldkasutatav sööt ahvenatele, latikatele, särgedele, forellidele, ka havile ja paljudele teistele kaladele.

Zooloog leiab kõigepealt, et vihmaussi keha koosneb väga paljudest (140—180) segmentitest ehk lülidest. Igal lülil on kõhtmisel küljel 4 paari lühikesi harjaseid. Need on loomale liikumiseks vajalikud. Harjastega haakub vihmauss pinnase konaruste taha, et keha ettepoole sirutada, edasi liikuda. Ka takistavad harjased vaenlasel vihmaussi maa seest tagurpidi välja tõmmata.

Vihmaussi keha on libe, kaetud limaga, mida eritavad näärmed. Limane nahk on loomale ka hingamisorganiks. Kui nahk on kuiv, lakkab selles gaasivahetus vedeliku vaheldusel ja vihmauss sureb. Seepärast väljubki vihmauss oma käikudest maapinnale ainult öösel või siis päeval pärast sooja vihma. Ka ei saa vihmauss vees elada, sest naha kaudu saab ta hapnikku ainult õhust kätte, mitte veest.

Vihmaussi liikumisiigutused toimuvad nahaaluste piki- ja rõngaslihaste abil. Pikilihaste kokkutõmbumisel ussi keha jämeneb ja lüheneb, rõngaslihaste kokkutõmbumisel keha peeneneb ja pikeneb. Kui need üksteisele järgnevad jämenemised ja peenenemised laineliselt keha eesotsast tagaotsani kulgevad, liigubki loom, aluspinnale harjastega tuginedes, roomavalt edasi.

Meeltest on vihmaussil hästi arenenud kompamine, mis nahaga seotud. Põrutamise korral kaob vihmauss kiiresti ja tunneb maa sees juba kaugelt muti lähenemist. Silmi tal pole, aga nahk on valgustundlik, eriti peapoolses osas. Kui vihmaussi kasteses rohus öösel valgustada, kaob ta ruttu oma urkasse.

Veri on vihmaussil punane ja veresoonekond koosneb selgmistest ja kõhtmistest pikisoontest, mis talitavad kui süda, tuikavalt verd liikuma pannes. Kui kaevamisel vihmaussi labidaga pooleks löikame, ei sure kumbki pool, vaid need elavad iseseisvalt edasi ja kaotatud kehapoole asemele kasvab uus.

Vihmaussid on hermafrodiidid ehk kahesugulised loomad, omades nii muna- kui ka seemnesarju. Kuid munaraku viljastamine ei toimu omaenda seemnerakkudega, vaid ristsugutuse teel teise vihmaussi omadega. Teiselt vihmaussilt saadud seemnerakud säilitatakse erilistes paunades — seemnehoidlates, mis asuvad 9. ja 10. lülis. 32.—35. lüli kohal on paksem ala — nn. vöö. Munemise ajaks eritab vöö enda ümber limakesta. Pugedes tagurpidi läbi selle kesta, muneb vihmauss sinna oma munad ja neile safub seemnehoidlast seemnerakke. Limakestast moodustub kookon, mis jääb mulda, kus viljasta-

lud munadest arenevad looted ja neist noored vihmaussid. Moone puudub.

Öösel sirutab vihmauss oma eeskeha maa seest välja, jättes saba-poolse urkese, et hädaohu puhul kiiresti käiku tagasi tõmbuda. Esi-keha augu ümber liigutades, otsib loom endale toitu: kõdunenud taimeosi ja loomajäänuseid. Taimelehed, kõrred, karvad ja suled tirib ta oma käiku, kus nad pärast pehmenemist ussile toiduks saavad. Soob ka mulda, milles leiduvad taime- ja loomaosakesed talle toiduks saavad. Seedimata jäänud toiduosad eritatakse koos mullaga päraku kaudu kerajate tombukestena. Neid vihmaussi väljaheiteid näeme hommikuti aiateedel. See on suure väärtusega huumust sisaldav ainetest väetis.

Tungides kord sügavale maasse (talvel ja põuaajal kuni 3 meetri sügavusele), tõustes siis jälle kõrgematesse kihtidesse, teeb vihmauss mulla kobedamaks, mis kergendab taimejuurtele tungimist mullasse. Nii kobestavad ja puurivad vihmaussid lakkamatult maad meie aias, põllul, heinamaal ja metsas. Nende käikude kaudu tungib mulda ohuhapnik, millest pole seal võimalik mikroorganismide (bakterite ja paljude seente) elu, kes töötlevad orgaanilisi aineid taimele vastuvõetavateks toiteelementideks. Juba aastatuhandeid tagasi tegid vihmaussid seda tööd ja teevad ka tänapäeval. Pinnase muld on korduvalt käinud läbi vihmausside sooltoru ja on saanud seetõttu taimele soodsaks kasvupinnaks. Et vihmausside poolt töödeldud mullaosad on limaga kokku kleepunud, ei kaota nad ka vihmavees niipea oma struktuuri, muld püsib kobe ja taimejuured saavad sealt lakkamatult vajalikku niiskust ning toitu hankida.

Ühena esimestest näitas juba Ch. Darwin, kui suur tähtsus on vihmaussidel pinnase moodustamisel, ta kirjutas: «Ader on vanim ja kasulikum põllutööriist, aga juba ammu enne seda kündsid maad vihmaussid. Suurepäraselt harivad nad seda taimejuurtele. Perioodiliselt loovad nad pinnale sügavamaid kihte, neid sõeludes ja peenes-tades. Nii segavad nad alumisi kihte pealmistega ja rikastavad neid kõduga.» Darwin leidis, et aasta jooksul käib ühe vihmaussi sool-torust läbi 25 kilogrammi mulda. Ühele aarile annavad vihmaussid aasta jooksul 250 kg ehk hektari kohta 25 tonni huumuserikast mulda.

Zooloogide andmetel on maailmas ligi 200 liiki vihmausse. Vihma-ussid on asustanud kogu maakera. Neid on külmal Taimõri poolsaarel, Novaja Zemljal ja Antarktika-lähistel. Soojades maades leidub väga pikki vihmausse. Eestis esineb peale hariliku vihmaussi veel punane vihmauss, kellest õngesportlased suurt lugu peavad.

Lihtsa kehaehitusega loom, pime ja kurt on vihmauss, kuid suurte ulusannetega looduse majapidamises, eriti meie igapäevase leiva kasvupinna harimises. Me tõdeme siin uuesti ja ikka, et loodus on oma pisasjades ülihuvitav, köites meie tähelepanu ning äratades mõtteid.

KÄRNKONN

KÄRNKONNA KROOKSUMAIE,
TARGALIKULT TÄHELDAMA:
«KOLISTELE KELLUKESTA
KUULUTELE KULDA KEELTA!»
KALEVITE KANGE POEGA
MÖISTIS, TÄITIS KONNA KÄSKU
VÖTTIS KÄTTE KELLAKESE,
HAKKAS KOHE HELISTAMA.
KESSE IME ILMUMISTA,
NALJAKAMAT ENNE NÄINUDI
KULDA KELLUKESE KÖLIN
VARISTELLES VÖRGUKESED,
LÖHKUS NÖIANÖÖRIKESED
SILMAPILGUL SILME EESTA.

«KALEVIPOEG»

Kärnkonn kuulub rahvaluules tähtsaimate loomade hulka. Nagu siil Kalevipoega õpetab Peipsi sortsidega võitlema, nii õpetab teda ka kärnkonn, kui Kalevipoeg ei suuda pörgulistega toime tulla. Tegutsedes kärnkonna õpetuse järgi, jõuab vägilane sihile, «lõhub nõiia nõorikesed» kella helistamise abil ning pääsebki kimbatuselt.

Harilik kärnkonn ehk padakonn on meie niiskete heinamaade, põldude ja aedade tuntud elanik. Samuti kohtame teda keldris, mullakoobastes, loomalaudas ja selle läheduses. Suvel leiame kärnkonna sagedamini rukki- ja nisupõllul, kus ta niiskete mullakamakate vahel pikkamisi ronib. Armastab tegutseda öösel, vihmase ilmaga ka päeval. Päikesepaistet ega kuiva ilma ei suuda loom taluda, seepärast peidab ta päeval end varjulisse paika ära ja siis ei näe me kärnkonna.

Kärnkonn toitub putukatest ja ussikestest, peamiselt aga nälkjatest ning saadab nende hulgalise hävitamisega meie põllu- ja aiamajandusele tublisti kasu. Inglismaal aednikud isegi ostavad kärnkonna ja kasvatavad neid oma aedades taimekahjurite hävitajatena.

Kärnkonna elu algab ja areneb vees nagu rohukonnalgi. Aprillikuus muneb emasloom vette oma munad, mis asuvad pikkades limapaelfes. See on kärnkonna kudu. Kudemise ajal kuuleme kogu ööpäeva tiikidest ja lompidest isaslooma jnisevat häält.

Kärnkonna keha on paks ja kohmakas ning nahk on näärmetüügastest krobeline nagu oleks looma keha kärnu täis. Sellest ka looma rahvapärane nimetus. Näärmetüügastes asuvad looma lima- ja mürginäärmed. Lima hoiab naha alaliselt niiske, sest nahk on loomale eriti tähtis hingamiselund. Kuiva naha kaudu oleks hingamine raske ja isegi võimatu. Naha-mürginäärmed eritavad aga pahalõhnalist piimjat nõret, mis sisaldab mürkainet bufotaliini. Viimane on nahapinda sööbiva ja südameägevust ergutava toimega. Paha lõhn ja mürkained on looma kaitsevahendid.

72 Vanasti oli kärnkonna kohta levinud väga palju ekslikke arvamisi

nende fungimisest inimese kallale, lehmapiima kinnijäämisest ning coolatüügaste ja konnasilmade tekkimisest kärnkonnadega kokkupuutumisel. Üldiselt valitses aga vanarahva seas kahe sugune arvamine, ühed pidasid kärnkonna õnnetoojaks, teised õnnetusi põhjustajaks ja vihkasid teda. Ennemuistsetes juttudes esineb kärnkonn ka puugi ehk kratina. Puuk ilmub tihti kärnkonna kujul, imeb lehmaudarast piima ja viib selle oma perenaisele. Kui kärnkonnad on laudas, andvat lehmad rohkesti piima. Oma lehmadel kärnkonn piima ei imevat, küll aga võõrastelt lehmadel. Kärnkonna laudast leides, vaadati hoolega järele, kas oli tegemist oma või võõra kärnkonnaga. Aru saadi kärnkonna jalgadest. Leiti kärnkonnal viis jalg, oli ta piimavariiija-puuk, kes endale kärnkonna kuju võtnud. Temal murtud viies jalg katki. Nüüd jäänud puuk eluks ajaks vigaseks ega tulnud enam lehmadel piima imema.

Valge piimja nõre piisab kärnkonna nahapinnal viisidki vanasti inimesi eksiarvamisele, nagu imeksid kärnkonnad lehma nisadest piima. Tegelikult askeldavad kärnkonnad lehmalauda läheduses putukate püügil. Mürgine vedelik mõjub putukatele ja teiste e saakloomadele surmavalt ja on kärnkonnale ka tubliks ka tsevahendiks vaenlaste vastu. Teda ei puutu rebane, siil ega ükski teine loom. Isegi toonekurg ei taha kärnkonna lugeda oma toidu hulka. Tormakas peni, kes julgeb kärnkonna suhu haarata ja pigistada, hakkab kohe turtsuma ja laseb ta lahti. Inimese paneb aga pihku võetud ja silmade lähedal hoitud kärnkonn aevastama ja silmi vesistama. Haavasse sattunud kärnkonna näärmevedelik põhjustab teravat valu ja haava ümbruse tugevat paistetust. Terve inimese nahale vedelik s'iski mõju ei avalda, ulma või huultele sattudes põhjustab aga limanaha põletikku.

Kärnkonnalasi on ligi 800 liiki. Meil Eestis elab neid peale tavalise ehk hariliku kärnkonna veel jutttselg-kärnkonn peamiselt Lääne- ja Loode-Eestis. Päeval on jutttselg-kärnkonn mullaurkas peidus, mille ta ise uuristab. Öösel on ta saaqijahil. Siis kuuleme ka selle kärnkonna heledatoonilist ja pidevalt kõrisevat häälitsemist. Kui jutttselg-kärnkonna ärritada, eritavad ta näärmed vahutaolist vinavat kaitsenõret nagu püssirohusuitsu. Ujumise peale on jutttselg-kärnkonn osav, kuigi ta jalad on ilma ujulestadefta. Ta ujub nagu koer. Toitub peamiselt nälkjatest ning põllu ja niidu putukatest nagu harilik kärnkonn.

Meil elab veel rohe-kärnkonn, peamiselt Ida-Eestis, Peipsi ja Pihkva järve lähistel.

Kärnkonnad tegutsevad öösiti, hävitades tohutu hulgal kahjulikke putukaid, tuues sellega suurt kasu aiandusele ja põllundusele.

JAANIPÄEV JA JAANIÖÖ

HELISEB ÜMBER NÜÜD SUVE MAGUSAM VIIS,
KÄIB VAINU PEAL RÖÖMSATE KAJA —
TÄIS KUMINAT, RÖÖMU KORDAB HIIS —
OH VALGE ÖÖ, MEELITAJAI...

ERNST ENNO

Suvisel pööripäeval, kui mets, põld ja niit on kõige kaunimas ehtes ning kasvamise järgus, pühitseme oma traditsioonilist valguse- ja suvepüha, jaanipäeva, 24. juunil. Kirik tegi sellest Ristija Johannese ehk Jaani sünnipäeva ja kohati oli sel päeval surnuaiapäev.

Jaaniöö loitsid minu kodukandis jaanituled ning tares ja õues lõhnasid metsast toodud jaanikased, laulis noorus ja pidutses vainul või kiigemäel. Kõrge varda otsas põles tõrvatünn või lõõmas lõke tuleasemel, üürgas lõõtspill, löödi tantsu, tehti ringmängu ja kiiguti.

Jaanituli on tükk meie esivanemate ajalugu, nurgakivi suvises pööripäevaaegses traditsioonis päikese kui valgusallika austamiseks, mille kaar taevatelgil hakkab siitpeale vähehaaval lühenema.

Jaanituli oli tava, pidulik ja püha rituaal kõigile. Kes ei tulnud jaanitulele, sellel pidid kasvama odrad ohakased, kaerad kasteheinad, linad hullusti tutri täis ja lühikesed. Põldudele hõljuv jaanitule suits oli ohvrisuits põlluhaldjale, kes pidi kaotama sealt kahjulikud putukad ja hävitama umbrohud ning kaitsma koduloomi haiguste eest.

Seepärast oligi jaanilaupäeva õhtul suur rahvalikumine jaanitulele ning kiikede juurde, et seal laulda, tantsida, vägipulka vedada, rammu katsuda, hundiratast visata. Enne pidutsemist oli aga ohverdamine hiiepuu all või suurte kivide juures, kuhu tavaliselt kogu perega kokku tuldi. Keset ohvrikohta tehti tuld, mille ümber istuti, söödi-joodi ning surnute hingedele ja haldjatele mõeldi ning nende jaoks toitu ohvrikivile jäeti.

Jaaniöö võis neiu ilusaks saada. Selleks pidi ta hiieallikale minema ja seal oma nägu pesema. Enne pesemist pidi aga neiu allikasse viskama hõbedat allikahaldjale, kaunile näkile. Pesemise järel muutus neiu näojume ilusaks ja nägu jäi kauaks ajaks nooreks. Allikale tuli aga minna üksinda. Läänud kord tütarlapsed kahekesi, neist jäänud üks tedretäheliseks, teine rōugearmiliseks.

Jaanipäeval vaatasid neid lookest. Kes kõige enne nägi kaht lõokest ligistikku taeva all lõõritamas, sel oli õnne oodata. Oli jaanipäev seljataga, hakkas linnulaul metsas ja põllul vähemaks jääma. Lõo laulis nüüd vaid leinalaulu ning käol läks odraokas kurku.

Jaaniöö hiilgavad jaaniussid. Need on rahvaluules vaeselapse pisarad, mis rohusse veeresid ning seal hiilgavateks ussikesteks muutusid. Kes jaaniussi koju viis, sellele tuli õnn koju. Kes ussi ära tallas või tappis, sellele tuli õnnetus. Poisid ja tüdrukud otsisid üksteise võidu jaaniussikesi. Kes leidis neid kõige rohkem, see neiu sai varsti mehele ja poiss naisele.

Jaaniöö korjatud üheksat liiki lilledest (näiteks jaanilill, kolrohi, kantisrohi, tedremaran, vahulill, piibeleht, palderjan, soolikarohi ja raudrohi) keedis oli ravimiks paljude haiguste vastu. Ka anti neid rohtusid kariloomadele haiguse puhul ja suitsetati mesipuid rōõv-mesilaste vastu. Aga hobuste joogikünadesse raputatud jaaniöö kastevesi tegi hobused ilusaks, nende karv jäi kastekarva kaunilt läikivaks.

Jaaniöö korjasid neid nõusse jaanikastet ja hoidsid seda kui vahendit iluraviks. Selle veega pesti silmi. Jaanikaste pidi andma neidudele ja noorikutele kauaks ajaks nooruse ja värskuse. Kaste korjamiseks laotati rätik rohu peale. Kui rätik märjaks sai, väänati vallest vesi nõusse. Seda tuli teha aga salaja, teiste nägemata.

Suvisel pööripäevaaegne valgusepüha oli ühtlasi õiepüha, õnne ja õnnetuste ennustamiseks õite ja taimelehtede järgi. Jaaniöö otsiti õnne sireliõitest ja kesalille kroonlehtedest. Seda tehakse ka tänapäeval naljavihiks kesalille või karikakra õielehtedega: armastab, ei armasta, armastab, ei armasta... Vanasti viisid aga neid jaaniöö sireliõitest leitud ja kesalille kroonlehtedest saadud «õnned» ööseks oma padja alla, siis pidid nad nägema ilusat und ning varsti ka mehele saama.

Peamine oli aga jaaniöö sõnajalaõie otsimine. Sõnajalaõis pidi võrsuma kui päike ja helendama kõigis vikerkaarvärvides, nii ilus kui *Victoria regia*, veekuningannaks nimetatud vesiroos Amasoonases, roosade lõhnavaate õitega. Veel ilusamgi! Nagu Koidutäht oma hiilguses. Vahel tiirles ta kui ratas ja puistas ümberringi sähvivaid värvilisi sädemeid. Õietuli valgustas ümbrust niisama kui päike keskpäeval. Kuid ikka juhtus nii, et seda õit ei saadud kätte, vanapagan ajas õnneotsija eksiteele või rōõvis õie õnneleidja käest. Aga kui õnneotsijal õnnestus õit kätte saada ja seda hoolsasti hoida, pidi tema temast kõige õnnelikum inimene maapeal.

Jaan ise on rahvauskumuste järgi viljakasvataja haldjas, Mardi vend, kes ilmub jaaniöö kõigi teiste haldjate ja surnute hingedega kodukoha hiitesse, põldudele ja koplitesse. Ta on kõige õiglasem haldjas, kes annab igale inimesele saaki tema töö järgi ja karistab laisku ning loodreid vaesusega.

Vanarahval oli palju ennustusi heinaajaks ja sügiseseks viljakuseks. Kui päike jaanipäeva hommikul selgesti tõuseb ja õhtul selgesti loojub, siis tuleb ilus ja kuiv heinaaeg. Kui jaanipäeval vihma sajab, tuleb märg rukkilõikus ja talvel palju lund. Jaanikuu vihm puistab põllule kulda ja rammutab mulda. Ennejaanine vihm on suureks kosutuseks põlluviljale, pärastjaanine aga kaotuseks heinalööle. Ennejaanine vihm on rohkem väärt kui Riia linn.

Kui rukis enne jaanipäeva õitseb, tähendab see head saaki. Jaanipäeval peabki rukkipeas juba teraalgu sees olema, tähendab vilitsemine peab olema alanud, et jaagupipäevaks (25. juuliks) uudse-
luba saada.

Kohe pärast jaanipäeva algas vanasti päris heinaaeg. Jaanipäev ütles põllumehele: nüüd võta vikat varnast ja reha rehe alt ning mine heinamaale! Aga heina tehti ka juba enne jaani, sest muistse põllumehe tõekspidamise järgi on enne jaani heinakõrre küljes nael mett, pärast jaani aga nael vett. Üks sületäis ennejaanipäevast heina on niisama palju väärt kui kaks sületäit pealejaanipäevast.

Ka praegusaial on jaanikuuöödest kõige pidulikum jaaniöö, ilus traditsioon lidsest ajast. Lillearoom hõljub niitudel, metsades ja põldudel. Kiigemäel loidab kolhoosirahva jaanituli, üürgab akordion, aulab noorus ja pidutseb koos vanadega tantsumurul.

SÜDASUVISEL NIIDUL

KUIS HÄLLIB JA KIIGUB METSA ÄÄR,
KUIS OOTSUB JA PUHUB TUUL SUINE,
KUIS LILLEDEST LAINETAB HEINAMAA KÄÄR,
SIIN MÄNGIB LÄMMEKÜNE.

JUHAN LIIV

Õhk heinamaa kohal on päikesekiiri täis ja sätendab kui kuldne mesi. Ja lõhnabki nagu mesi. See lõhn on peamiselt angervaksadest, mille õiekuhikuist vaatavad välja kollakasvalged õied. Iga õie süda on nagu meetilk. Ning mesilased ja liblikad külastavad neid. Heinamaa on niidueelses ilus ja veetlevuses. Ning värvidest sädelev hunnifu vaip on laotatud päikese alla laiadele üle niidu. Rõõm on rännata sellel vaibal, hingata suve hõõguvaid aroome ning kuulata rohus ja tuules huljuvaid hääi.

Labi selte siidroheluse ja lillevälja lookleb kodujõe hõbedane pael. Toidurohke niidupinnas võimaldab sünni liigirohke ja lopsaka taimekasvu: liblikõielised, kõrrelised, tarrad... kõik vahavad oma kasvus. Smaragdrohelisi kõrrelisi elustavad siin valged ja roosad ristikulid oma nuttidega, sinised ja kollased värvid hiire- ja seaherneilt. Liblikõielised! See on ju elav väetis! Nende juurtel elavad mügarbakterid, mis seovad õhulämmastiku taimedele vastuvõetavateks ühenditeks. Saades pinnasest toitu, annavad liblikõielised seda asemele suuremal määral, kui nad ise seda siit saavad.

Liikide arvu poolest kõige rikkam ja kõige ilusam on jõeluht: kuld-kollased tulikad, õrnsinised kellukad, roosakad käokannid, kollakasvalged jaanikakrad ehk härjasilmad, violetsed jumala- ja kuradikäpad, kollakarva kullerkupud, lillad jaanililled ehk pääsusilmad, lõhnavad angervaksad, nõianõgesed, heinputked, harakputked ja teised sarikalised... Pinna madaldumine või kõrgenemine muudab siin taimekooslust ja mitmekesisust.

Üleujutatavat luhta võib taimede poolest jagada mitmesse vööndisse. Päris kalda ääres on pinnas kobe, mõnikord liivane. Suurvesi

1994 Lesti loopealne

Põld Kaika kuplistikus

Pohja-Eestile tüüpiline roigastara

Parimuttertapik õitel

to sinu kõntsa, mulda ja liiva. Raskemad osad neist sadenevad samas
jõe kaldale, peened kõntsjad osad kanduvad kaugemale.

Loostamm on rikas toitainete poolest, kuhu kõnts ja muda sadeneb.
Savistel ja savistel leetseljakutel kasvavad osjad ja ubalehed. Kõrge-
tel kolitadel hakkavad kasvama pajud. Kõrrelised on suured ja
paksud. Siin kasvab tore luhhein.

Kevadel valitsesid niidul kollased värvid: kullerdasid kullerkupud,
olnsid tulikad, sätendasid võililled... Hiljem tuli valgeid õisi: valged
putukad, jaanikakrad, heinputked... Ning putukad kadusid madarate
kõrre õitekampa kui valgesse pilve. Ja kuidas veel lõhnavad need
madarad, nii valged kui ka kollased.

Kui on möödunud suve valged ööd, pole luht enam valge, vaid
sinakas. Sinakaslillad on paljud hiirehernes, millede kõ traadad on nagu
sõrmud, et taim saaks nendega kinnituda toe külge ja püsti seista. Sini-
õied on kurekatlad, mururohud, kurekellad, käokübarad, lõosilmad...
Ning suvine on suvine taevast heinamaa kohal. Ja tundub nagu helisek-
si käokübara sinakaslillad õiekellad ta toredas pöörises. Kuid see
on mesilaste töölaul, mis sinisest õieriigist kostab.

Mesilased ja kimalased on hariliku keltuka ehk käokübara külä-
lased ja tolmufajad. Pisikesed putukad ei suudaks seda teha. Taim ei
nõgi neid meemahla juurde seda raiskama ning varjab seda emaka-
la ümber klappidena kinnitunud tolmukate la enenud alaosadega.
Pisikesed putukad ei suuda neid kõrvaldada ega mett kätte saada.

Heinamaa on veel ritsikate laulumaa. Päikesepaistega poevad
lilled rohukõrte vahele ning vaikivad. Aga kui tuleb soe sombune
päev, aheb valla hoogne siristamine, lustakas pillimäng rohelisel niidul.
See muusikamees ronib rohelise taimevarre tippu ja kääksutab oma
tõlki, et meelitada enda juurde ritsikane du. Tema kaaslane käsna-
lva on samas läheduses, kelle siristamine on nagu rohupuhkumisse
peidetud õmblusmasina, sujuv vürin. Kolmas pillimees on niiduritsikas,
kollakasroheline ja lopsakas kontsertmeister. Nii mängib heinamaal
ritsikate orkester kogu suve.

Ja kui päike valab üle niidu oma kiirte kuldset vihma ja õhus
õhjub õite aroom, on mesilased siin tiitsas tööhoos ning nende
lõbade vibreerimisest tekkiv sumin on suvepäeva hümn heinamaale.
Kõrge taeva all aga ujuvad siis valged pilvelaevad — laotuse pidulik
tekoratsioon.

Mesilaste töömuusikale kaasab heinamaa lillebukefis veel same-
line bass-bariton, rahulik ja mõnus soolo. Kimalane on mett otsimas!
Nähti põmiseb ta sinu läheduses, üleni kollakas pakspoiss, kes
annab rindmiku keskel musta vööti nagu laulumehe märki. Solisti
posse asub samblas, kusagil siin niidu lähedal põllupeenral või samas
du servas. See on meie ristikukimalane, punase ristiku favaline
tolmufaja.

Koolega tegutseb kimalane õie kallal, proovides sealt mett kätte
võtta. Ja kui õis teda ei rahulda, lendab ta pomisedes teisele, kol- 85

mandale..., külastades ühe tunni jooksul kuni 1500 õit. Kimalased on agarad ristfolmlemise tegelased. Nad on kõik looduse tasakaalu säilitajad põldudel ja heinamaadel. Hävivad kimalased, kahaneb ristiku seemnesaak, kahaneb ka paljude teiste kultuuride viljakus.

Metsa ääres heinamaa rohus lesivad hallijänese vastsündinud pojad. Nad on aljes pehmed karvatombukesed ja vaatavad suurte silmadega ümbrust. Ema pole näha. See sirkas kohe pärast poegade imetamist metsa. Pojad puperdasid rohusse ja jäidki sinna lesima. Igal ööl ruttab ema siia, imetab poegi ja kaob siis uuesti, et mitte ligi meelitada vaenlasi. Nii on pojad kaitstud vaenlaste eest. Igal sammul ähvardab neid hädahoht: kullid, rebased, kährikkoerad, varesed, hulkuvad koerad... Kuid kaitsevõrk ja kaitsevaist rohus vakka oita hoiavad õnnestuste eest.

Rohupuhmas hakkab rääksuma rukkirääk. Päeval on ta laul juhulik. Hoogu satub lind suveöö vaikuses. Isalind rääksub, kui emalind haub.

Südasuvel on linnulaulu juba vähe kuulda. Laulavad need, kel esimene pesakond on mingil põhjusel hukkunud ja teist korda pesitsemiseks asuvad. Linnud on nüüd ametis poegade kasvatamisega.

Heinamaa teeraja ääres kivil soojendab ennast sisalik ja me ei märka teda enne, kui ta meie eest põgeneb. Ta on nüüd elav kui tulesäde. Hetkeks jääb ta kännu äärde seisma, nagu teada tahtes, kas tegemist on sõbra või vaenlasega. Tihti puhkab teerajal aga keerdufõmbunud mürgine rästik. Häda paljasjalgsele kõndijale, kes julgeks päikese käes peesitajat tülitada.

Jõe ääres liulevad tiibade kõlisesdes kiilid ning saalivad ühepäevikute parved. Undavad parmude monotoonsed pillid, kui nad supleja märja keha kallale tulevad. Eriti valusasti hammustavad aga sõgelased.

Taevasse kerkivad pilvekoonlad, mis koonduvad peatselt süngeks äikesepilveks, sähvib väik ja raksatab pikne. Tuleb tugevat äikesevihma. Tere tulemast, vihm! Põld, mets ja heinamaa said kosutavat kastet. Rohi lõhnab oivaliselt. Linnud sädistavad rõõmust. Ja taamal luha kohal lööb üle lahkuva pilve särava värviline vikerkaar.

Südasuvine heinamaa näitab oma viimast õieilu. Juuni algul on siin kõige rohkem õitsevaid taimi ning rohurinne on välja arenenud. On saabunud heinaniidu aeg. Algab seemnete ja viljade valmimine, keintaimede kõrsumine. «Raudnael läheb nüüd heinasse,» ütleb vanarahvas. Lõgisevad niidumasinad ja vihisevad vikatid. Vaadake, kui palju õisi kiikab välja heinakaarest! Nad närtsivad pikkamisi, närtsib rohi, levitades hääbumise lõhna. Ning varsti kerkivad luhale senise rohu- ja lillemeere asemele tüsedad kuhjad ning mahukad küünid värske lõhnava heinaga.

KIBUVITS

NEIL, KES MU LÕHNA EI HAISTA,
KEDA MU ÕIED EI VÖLU — TEAD,
NENDEL ON KÖLL — KAS SIIS SULLE EI PAISTA?
KÖLBMATUD NINAD VÕI KÖLUPEADI

JAAN KROSS

Noor suvi kõnnib ringi nagu jumalanna ja ta radu tähistavad lilled. Keda ta puudutab, see hakkab kasvama, keda ta vaatab, see pakatab õitsele. Päike aga sädeleb ja taevas on sinine ning puhtad valged pilved liiguvad seal nagu pesemiselt tulnud voonakesed. Ja maa-muld, see miljardikordne looja, on see kui emasüli, mis ei väsi jagamast meile üha uusi ja uusi õnnistusi.

Ka kibuvits lõi nüüd lahti oma heleroosad õied keskhormikuses rõpsas rõskuses ja ta joovastav aroom tulvab üle maa. Okste ladvas asetsevad õied avanuvad järjekorras ja nad on piiratud veel mitmest pakatavast õiepungast. Need on nagu kaunitari lokid, millede puhkemine ja õitsemine on looduse loominguline suursündmus varajastel juunikuu päevadel.

Idamaise muinasjutu järgi armus kibuvitsasse ööbik ja laulis talle seda kirglikumalt, mida sügavamale ööbiku rinda kibuvits oma okkad surus. Ööbiku laul pani õienupu pakatama, temal tekkis rõõmupuna ja õis avanes oma ilus ja aroomides. Aga ööbik suri. Idamaades langeb ööbikute lauluaeg ühte kibuvitsade õitseajaga. Meil aga on kibuvitsade õitsemise ajal ööbik oma laulud juba laulnud. Ta laulis need õitsevale toomingale.

Kui kibuvitsad õitsevad, tulevad putukad neile külla. Tulevad metalliläikelised kuldsitikad nagu miniatuursed helikopterid ja maanduvad avatud õilmetele. Tulevad veel mesilased, kärbsed, kimalased ning liblikad. Neid peibutab aroom, et saada õitest tilgakese mett, olles selle eest kibuvitsa õie teenistuses, kandes sigitavat õietolmu õielt õiele. See on kibuvitsa ilusaim aeg ta elus.

Kuid õieaeg möödub ruttu ning saabub sügis. Juba kõlavad lahkumislaulud pilvede all ja kibuvitsapõõsaid kaunistavad erepunased marjad. Botaanik nimetab neid tõrsikuteks ehk ladinakeelse nimetusega tsünarroodideks, kus õõnsa koguvilja sees on õiepõhja külge kinnitunud pähklikesed. Igas pähklikeses on üks seeme.

Punased kibuvitsamarjad pakuvad meile silmarõõmu hilissuvel ja ka veel sügiselgi. Silmarõõm on ju suurim rõõm, mida loodus meile pakub. Punased marjad asendavad nüüd õite ilu, kuid on ka väärtuslikuks tooraineks keediste, veinide, nalivkade ja ravimite valmistamisel. Kibuvitsamarjad sisaldavad rohkesti C-vitamiini ehk askorbiinhapet, A-vitamiini provitamiini ehk karotiini, K- ja P-vitamiini, suhkruid, orgaanilisi happeid, pektiine, park- ja värvaineid. Seemned sisaldavad veel E-vitamiini. Loodus on salvestanud kibuvitsamarjadesse nagu terve apteegitäie ravimeid.

Kibuvitsad on enamasti lihtõielised rooside perekonda kuuluvad põõsaliigid, kannatavad meie kliimas välja talvised külmad. Eestis kasvavatest kibuvitsadest on tuntumad: koer-kibuvits kahvatu-roosade õitega, mets-kibuvits ehk koidukann helepunaste või tumeroosade õitega ning harilik kibuvits ehk orjavits heleroosade õitega. Selle põõsa ogad on tugevasti kõverdunud ja torkavad valusasti. Ogad kaitsevad kibuvitsapõõsaid loomade eest. Nad on koore marraskihi rakkude moodustised, millest võtavad osa ka marraskihi all olevad rakukihid.

Peale kodumaiste kibuvitsade on meil palju võõrsilt sissetoodud rooside perekonna liikmeid, valgete, punaste ja kollaste või kreemikate kroonlehtedega roosipõõsaid, mis on külmakindlad ja kasvavad toredasti meie aedades, parkides ja kõnniteede ääres. Nad on väga heaks materjaliks läbipääsmatute hekkide loomisel, kus linnud endale häid pesitsusvõimalusi leiavad. Ka kodumaised kibuvitsad sobivad selleks suurepäraselt.

Kui kibuvits istutada aeda rammusale mullale ja tema eest hoolitseda kui kultiveeritud roosipõõsa eest, siis osa tema õie tolmuksed muutub aastate jooksul kroonlehtedeks ja meie metsik kibuvits muutub tädisõieliselähedaseks. Õies on nüüd vähe tolmuksed ja rohkem kroonlehti.

Kõik aed- ehk kultuurroosid on saadud metsikust kibuvitsast aretustöö tulemusena. Nad on enamasti kõik hübriidid ehk värrad, s. o. ristamise teel saadud ja neid paljundatakse vääristamise teel, peamiselt silmamisega, enamasti koer-vibuvitsa seemnest kasvatatud alustele, või vegetatiivsel teel pistikutega. Roosisortide hulk on tohutu suur, ligi 30 000, ning neid aretatakse üha juurde.

Kuid bioloog kiindub eelistavalt lihtsasse kibuvitsasse rohkem kui uhkesse kultiveeritud roosi. Viimane on irdunud oma bioloogilisest kutsumusest looduses ja ei kasvata oma üsas järgmise põlvkonna seemet. Kibuvits on aga eluterve ja kastepuhas looduselaps, täites oma eluülesandeid võluvalt ja uhkelt.

Noor suvi kõnnib ringi nagu jumalanna ja minu kodupõllu kivi-kangrute kasvavatel kibuvitsapõõsastel pakatasid suured roosad õied. Metsik kibuvitsapõõsas sai nüüd korraga armastusväärseks. Suvi tervitab meid ta kaunite õite ja nende meeldiva aroomiga.

LÕOSILM EHK MEELISLILL

MEELISPEAL LL,
PISIKE SININE KEVADEKILD,
KÕIGILE ME SUVEDEL
SILMAD SU SINA
ON TÄIS.

VIVI LUK

Ei saa tähelepanematult mööduda siniseõielisest tagasihoidlikust ja veidi nagu mõttessevajanud lillest. Selle lille viis faevakarvasinist kroonlehte ja kollane südamik nende keskel vaatavad sind nukralt nagu anudes: «Ära unusta mind!» Need on lõosilmad ehk meelislilled, samanimelisse perekonda kuuluvad taimed, rahvasuus lihtsalt meelipead või meelispelilled.

Lõosilma ehk meelislille õiesse on peidetud bioloogiline otstarbekus. Õiekrooni neelus on viis kollast müksoomust, mis kaitsevad ja varjavad õieputke sisemust vihma eest, et kallis õietolm ei saaks märjaks ning kutsumata külalised ei pääseks õie sisemusse raiskama õienektarit. Seevastu näitab kollane õiesüdamik kutsutud külalistele seda kohta, kust nad oma pika nokaga võivad mett imeda ja ühes selle toiminguga õit tolmutada. Kollased lille müksoomused õiekrooni keskel on kui heledad majakatuled helesiniste kroonlehtede foonil, et putukad neid märkaksid.

Ei ole veel möödunud õitsemisest kahte kuud, kui meelislille kaunitilt siniste õite asemele on ilmunud hallid, hambuliste servadega päklikesed, mis kergesti loomade, inimeste ja lindude külge haakuvad, kes nendega kokku puutuvad ja päklikeses olevad seemned uutele kasvukohtadele levitavad. Ja nii piilubki sind äkki meelispelill niisugusest kohast, kus teda varem kunagi pole nähtud.

Lõosilmi ehk meelislilli kasvab meil looduslikult viis-kuus liiki, millest soo-lõosilm ehk soo-meelislill kõige tuntum on. Ta kasvab soistel niitudel ja kraavide ning jõgede kallastel. Ta on ühtlasi tavalisemaid taimi meie lõosilmade perekonda kuuluvatest taimedest. Selle kaunitari õiekroon on enne avanemist roosakas, siis sinine, keskel kollaste müksoomustega. Muru-lõosilm kasvab samuti soistel niitudel, jõe- ja kraavikallastel. Taim juurmised lehed on õitsemise ajal juba kuivanud. Põld-lõosilma leiame kuivadel põldudel ja teeveertel kasvamas. Aga kuivades liivastes kohtades, samuti kruusastes ja rähastes paikades tervitab meid liiv-lõosilm, kuna aedades, parkides ja metsas kohtame mets-lõosilma.

Juba ammu märkasid lillearefajad meelislille kaunidust, kuid põlgasid teda ta väikese õie pärast. Nüüd on aga alpitaimedele omaste suurte õitega looduslik alpi-lõosilm andnud ehisaedades hulga kauneid aedvorme. Nende õied on suuremad ja taimed ise tugevamad. Vaasis seisavad nad kaua ja nende kasvatamine on

kerge: külvatakse sügisel peenrale, kus nad teisel või kolmandal aastal õitsemist alustavad.

Meelislille kohta on mitu muinasjuttu. Ühe muinasjutu järgi on see lill kasvanud pruudi pisaratest, kui peigmees sõtta läks. Nähes, et pisaratest kasvasid väikesed taevassinised õied, ütlesid lahkujad teineteisele: «Ära unusta mind!» Mõlemad pidasid sõna ja olid õnnelikud, kui nad pärast pikka sõda uuesti kohtusid.

Kõigi Euroopa rahvaste juures peetakse seda lille meelepidamise ja ustavuse sümboliks.

VEREÜRMAROH

Ta kasvab igal pool tarade ääres, kodupõllu kivihunnikute juures, prahihunnikutel ja meie vana magasiaida seina ääres, kasvab umbrohuna. Ta on mitmeaastane rohttaim, kasvab 30—50 sentimeetri kõrguseni, omab sulgjaguseid lehti, leheosad on hõlmised, sopilistakilised ja õrnad. Kerge on seda taime ära tunda: murra vaid oksake, kohe näed, et murdekohast ajab välja oranžkollast piimjat mahla.

Juba vanal ajal märgati, et vereürmarohu mahl kaotab soolatüükaid, konnasilmi, kaotab sügelised ja igasugused muud nahahaigused ning värsked peenestatud lehed ka pärasoole põlööpe. Niisiis rahvameditsiinis tunnustatud ja asendamatu taime. Ning arstid kontrollisid ja uurisid vereürmarohu mahla ja leidsid, et vanarahval oli õigus ning tõdesid, et vereürmarohu mahla võib kasutada heade tulemustega ka ägeda maksapõletiku, sapipõiepõletiku ja kollatõve raviks. Leidsid veel, et selle taime lehtedes on rikkalikult C-vitamiini ja karotinoide.

Vereürmarohi õitseb peaaegu kogu suve. Üks õis õitseb ära, aga asemele avaneb õiesarikast uus õis. Pikkamisi avab õiepung oma varsti pudenevat kaks tupplehte, mille vahelt tulevad nähtavale neli käärdunud õrna kroonlehte. Nad on kollased ja sirutuvad peatselt ning me näeme nende vahel pikka rohelist sigimikku, mis piiratud paljudest kollastest tolmukatest.

Pärast tolmlemist, mida teostavad putukad, areneb taime õiesigmikus peituvatest seemnealgmeist pikk kupar. Kui seemned neis küpseks saavad, lõheneb kupar kaheks poolmeks praksatades ja me näeme seal säravas tumedaid seemneid kui pärleid. Ka sipelgad on nüüd kohe vereürmarohu juures, et seemne küljes olevast kukeharjataolisest ja magusast lisemest toitu saada. Pärast maiustamist jäetakse seeme maha, kuhu juhtub. Sipelgad on seega vereürmarohu seemnete vaprad levitajad. Pange tähele vereürmarohu juurde tulevaid peenikesi teeradul. Nende äärest leiame musti läikivaid vereürmarohu seemneid. Neid radu mööda edasi minnes jõuate varsti sipelgate elukoha juurde. Sipelgapesade läheduses ja nende teede äärest leiamegi vereürmarohu kasvamas. Isegi puude otsast on seda taime leitud,

sest sipelgad on kandnud vereürmarohu seemneid ka puukoore pragudesse.

Vereürmarohi meenutab püramiidi: alumised lehed on laiad, lühikese rootsuga, ülemised rootsutud. Varjulises kohas, kus vereürmarohi tavaliselt kasvab, on iga päikesekiir taimele kallis. Nii ei varja ülemised lehed alumiste eest päikest. Ja et taime oleks tugev, on tal veel hästi arenenud ja oksised risoomid ehk maa-alused varred, millesse taime kogub talveks toitaineid.

Rahvas kutsus vereürmarohu veel soolatüükarohuks, lehmapunaks, kirnurohuks, ihupuhastajaks, verirohuks, parkheinaks, annetõverohuks ja veel mitmeks muuks. Nimede rohkus kinnitab, et rahvas on vanasti seda taime laialdaselt ravimtaimena kasutanud. Minu kodukandis hoiti veriheina (nii kutsuti teda siin) ja lasti aias ja maaümbruses kasvada, ning teda ei tohtinud sealt välja rookida nagu teisi umbrohte. Ta oli nagu koduseks apteegiks.

Ka tänapäeval kasutatakse vereürmarohu ravimtaimena. Ta ürti ehk maapealset osa kogutakse kogu õitsemisperioodi vältel — maist septembrini, ja tema droog ehk kuivatatud tooraine säilib tarvituskõlblikuna paar-kolm aastat. Peale vitamiinide sisaldab vereürmarohi veel palju alkaloidide, mürgist vaiku, mitmeid happeid ja eeterlikku õli. Nii on sellesse fagasioidlikku tare ääres kasvavasse taimesse talletatud hulk väärtuslikke aineid meie tervise parandamiseks.

HEINAMAAL

JUBA ENNE JAANIPÄEVA ALGAB AASAL HEINANIIT,
NIITJA, SEE EI KARDA VAEVA, VILISTAB VEEL RÕOMUVIIT,
KUI TA VARA KASTEVILUL HEINA MAHA KEERUTAB,
PÄRAST PÄIKSEPAISTE ILU LOOGU ÜMBER KAARUTAB.
KUI ON NÕRIKS LÄINUD VIKAT, PÜHIB PUHTAKS HEINTEGA
JA SIIS LUISKAB: LOKAT-LIKATI PIKA KIVILUISUGA.
SÄÄL TAL RIPUB KASEOKSAL MOONAMÄRSS JA LEIVAKOTT,
PÕÖSAVILUS HEINAKAHLUS PEITUB HAPUPIIMA POTT.
EEMALT KOSTUB LOKUKOLA: ALGANUD ON SÖÖGITUND;
NIITJA TASUB KÕHU VÕLA, MAGAB MAGUST LÕUNAUND.
VARSTI ALGAB IGAS KOHAS JÄLLE KIIRE, LÕBUS TÕO;
«LOOGU VÕTMA LAIAS LUHASI NAISED, NEIUD, TÕTAKEI»

A. JAAKSON

Rõõm on viibida suvisel niidul. Avab sulle end heinamaa lillevaip. Võluvad sinised kellukesed, punased ristikunutid, roosakaslillad nelgid. eriti toredad on härjasilmad, suured avarad õiekorvid, putkõitest kuldse südame ja valgete keelõitega, kummardumas päikese poole, olles ise nagu minipäikesed. Siis jumikad, lillad kurerehad, sinikopad ehk kellukad, lõõsilmad ehk meelepead... Koduheinamaal saada-vad nad sind, kui juhtub siit läbi minema. See on lillede mood tervi-

fada koduheinamaale tulnud inimest. Nad ei unusta meid, vaid ootavad, kutsuvad ja õnnitlevad. Nii on see täna, homme, kuni on õieaeg.

Ja liblikad lendavad siin nagu värvilised lilled: kirjud koerliblikad, pärlmutterliblikad, admiralid, tumepruunid kuldsete tiivaservadega leinamantlid, kollased lapsuliblikad, nagu sinised kannikesed siniliblikad ja mitmed teised.

Ja rohil See on pehme ja haljendav: aasnurmikad, kastikud ja kastehe nad, aruheinad, aas-rebasesabad ja meie väheviljakate niitude kaunitar värihein, nende seas ka maarjahein, mis kuivamisel annab heinale ja kogu heinamaale imepäraselt toreda lõhna.

Jaanipäeva ajal on rohi küllaltki suur ja siis mindi talus heinamaale. Selleks ajaks olid ettevalmistused juba varakult tehtud. Vikatid ja rehad olid korda seatud: vikatil viits tugevasti peal, lüsi sile ja käepide tugevasti selle küljes, rehal tammepuust pulgad sees ja vars sile, et see loovõtmisel väledalt loolise käes libiseks. Vikatid käiati teravaks, et nad lõikaksid kui habemenuga ja töö tuleks sile nagu hästi raseeritud nägu. Niitma mindi hommikul vara, juba päikese tõusu ajal, sest kastest märga ja rasket rohtu on kergem niita kui palava päevaga, mil rohi muutub visaks ja vintskeks.

Niitjad on pikas reas üksteise järel. Tuleb kiiresti vihtuda, et järelniitja sulle kanda ei tikuks. Niitmine läheb teinekord päris võistluseks, sest keegi ei taha, et temast mööda niidetakse ja ta oma kaarega enam edasi minna ei saa. Oledki kaotuse korral «koplis». Siis naeratakse sind välja, et oled vilets töömees. Niisugusesse koplilukorda ei taha ükski niitja sattuda ja peab kogu jõu kokku võtma ja pingutama. Aga kaar peab olema puhas, kaareharja alla ja põõsaste äärde ei tohi rohtu kasvama jääda, niit ei või karvane olla.

Magusasti soojendab päike juba kukalt ja selga. Hakkab palav ja higi tuleb otsa ette. Põõsastes säravad veel kastepiisad, seal on säilinud hommikune kargus. Igas kastepiisas on minipäike ja minivikarkaar. Niipea, kui puudutad kastenõres põõsaste oksid, varisevad seal alla pärlid, liiguvad ja veerevad kui kuldsed sitikad ja kaovad mahaniidefavaasse kastemärga rohtu.

Pikkade kaartena lamab nüüd rohi niidul. Kõik õrnad rohukõrred, mahlakate taimede lehed ja kirevad lilled peavad närbuma. Et rohi rutemini ja ühtlaselt ära kuivaks, viskab niitja kaartpidi tagasi minnes vikatilõe otsaga paksud rohukaared laiali. Kaare otsas luisatakse ka vikatit. Rütmitiliselt heliseb nüüd vikatilaul hommikuses karguses, luiskamise hele liks-laks-lik-laks...! See on nõtket metalli hüüd vastu kivikõvasit ehk luisku, mis metsas vastu kajab, äratades selle uinuvast vaikuselt.

Kui luiskamine enam vikatit teravaks ei tee, siis tuleb seda heinamaale kaasatoodud käia peal käia või tahuga ihuda. Seda tööd iga niitja ei oska, seda teeb tavaliselt isa. Vikati omanik vāntab käia.

92 Pahandada saad, kui oled vikati kivisse või kännusse lõõnud, mis

puisniidul päris tihti võib juhtuda. Hammas tuleb vikatist välja käia, mis raiskab kallist niiduaega.

Varsti on palav ja kastet pole enam ning rohi on kuiv. Vikat ei lõika enam rohtu nii puhtalt kui hommikuses kastes. Rohi muutus visaks ja vintskeks. Nüüd peetakse keskhommikut, süüakse ja puhatakse. Käiakse ka kord jões suplemas ning tehakse põõsavilus lühikest uinakut.

Päeval on loovõtmine eelmiste päevade niidust. Kuiva heina riisutakse siis hända, mis pärast lõunat saadu pannakse. Ikka hagude peale, mis raiutakse samast puisniidu põõsastest. Saad veetakse küüni või kuhjalava juurde kokku. Kerkivad kuhjad ja täituvad küünid lõhnava heinaga. Poistele meeldib saadude vedamine. Küünis kuumas ilmaga virna peal heinu kinni tallata pole suurem asi, seal on hirmus palav ja higistad hullumoodi ning väsitad ennast rängasti. Aga hobust saa ette rakendada, siis kuhjalava või küüni juurde saoga sõita on hoopis mõnusam.

Kuhjalava täidetakse puukstega ja keskele lüüakse pikk kuhjavar, mille ümber hakatakse kuhja tegema, heinasületäisi paika panema. Kuhja otša poisikesi ei lasta, nad võivad kuhja viltu tallata. Kuhjameistriks on kogenud heinaline, kes hangutäisi oskab korrapäraselt paika panna. Abiline kuhja otsas peab samuti oskama seda tööd, hangutäisi paika panna ja õigesti tallata.

Sooheinamaa-tükk tuleb heinaaja algul esimesena niitmisele. Noort sooheina veis veel kuidagi sööb, aga vanaks kasvanud soorohi on niivõrd kõva ja kore, et loom seda vaid näljaga sööb ja rohkem aluspõhuks kõlbab. Puisniit ja jõeas tulevad niitmisele pärast jaani-päeva. Enne jaani vihiseb vikat aga sooheinamaal.

Kodust kaugel heinamaal ka õõbitakse, isegi terve nädal. Magatakse küünis või selleks ehitatud onnis vana kuhjalava juures. Alles laupäeva õhtuks tullakse koju. Heinamaale minnakse hobuse ja vankriga. Kaasa võetakse toidumoon, pada ja hädavajalikud sööginõud ning magamisriided, käi ja rehad. Ka vikatid on vankris, terad rohu või õlgedega hoolikalt kinni mähitud, samuti on vankris käiküna, käiavānt ja käiajalad. Siis veel kirves, saag ja pang. Kraami on palju, hobusel annab päris vedada, sest ka heinalised ise peavad koorma otsa mahtuma. Tavaliselt minnakse kaugheinamaale kahe hobuse ja kahe vankriga.

Kui püsivad kuivad ja soojad ilmad, saab paari-kolme päeva pärast juba loogu võtta ja kuiv hein nädala lõpuks küüni panna või kuhja teha.

Kuidas küll värske hein lõhnas! See oli õige suvelõhn, nende töörohkete päevade kaaslane heinamaal, mis tõi sinna omajagu poeesiat ja romantikat.

Hiljem tuli heinamaale niidumasin ja looreha, mida hobune vedas. Luiskamise asemel kostis nüüd heinamaalt monotoonne niidumasin 93

lõgin. Masinaga sai niita ainult lagedal maal, põõsaste ääred tulid endiselt vikatiga niita. Inimesi polnud nüüd heinamaal enam palju vaja. Üks niidumasin suutis rohkem niita kui kümme käsitsi niitjat. Loorehaga riisuti hein hända kokku. Ainult puisniidu põõsaste vahelt võttis käsitsi riisujä endiselt oma rehaga loogu.

Kui rehal juhtus pulk murduma või vikativits rebenema, parandati see metsas kohe ära. Selleks oli isal või vennal kaasas pussnuga, haamer, tangid, väikesed naelad ja kuivad tammepulgad rehapulkade jaoks.

Pärast heinaaega kasvas rohi uuesti, see oli ädal. Sügise poole tehti aasal ja koplis, kus ädal suureks jõudis kasvada, ka ädalaheina. Tavaliselt käis kari sügisel veel kaua puisniidul. See oli karjasele ommoodi vahelduseks, uute paikade ja uute elamustega. Karjase suvi lõppeski heinamaal, kaselehtede kolletamise ja varisemisega, kui loomad olid sunnitud lauta jääma.

Tänapäeval on tekkinud sooheinamaade ja puisniitude asemele kultuurheinamaad, kus tööd tehakse mehhaniseeritult, kiiremalt ja kvaliteetsemalt ning inimese higivaev on viidud miinimumini. Kadunud on aga endisaegne heinatöö poeetiline võlu ja romantika, millest on kahju, säilib aga siiski maainimeste kontakt loodusega, mis rikastab neid füüsilise töö kaudu tervise ja elurõõmuga.

MAARJAHEIN

MIS IMET KÜLL SUVI ON TEINUD!
KÕIK MAAILM KUI NEKTARIT TÄIS.
NII LÖHNATA VÕIVAD VAID HEINAD,
KUI KASTE NEIST ÜLE KORD KÄIS.

JUTA KAIDLA

Värske heina lõhn, see on kaunite töörohketel päevade lõhn, milles maarjahein domineerib oma aroomiga, andes värskete heinale omapärase meeldiva lõhna. Sa tunned seda eriti siis, kui riisud kulva loogu, kaarutad hända, teed saadu või lähed pärast tublit tööd värskete heintega täidetud küüni, heinavirna peale kätte saama oma õigustatud puhkust.

Harilik maarjahein on mitmeaastane, madalakasvuline, väikese puhmaga, laiade ja lamedate lehtedega alusheintaim, kasvades meie looduslikel niitudel ja hõredates metsades, harva ka looduslikult meie murudes. Teda on võetud ka puisniidualastesse pargimurudesse just tema ilusa laiuva õisiku, kollakasrohelise pöörispea ehk pööristäha pärast. Seal ta kasvab teiste taimede seas ja õitseb samal ajal kui kastik, nurmikas, värihein ja teised ta kaaslased — kõrrelised.

Maarjaheina kuulsus kuulub siiski minevikku, tänapäeval nagu ei taheta teda tundagi, kuigi taim toob endiselt suvisele heinamaale oma lõhnade võlu ja luule. Tema lehed ja noored kõrred sisaldavad

täites õhku heinalool, heinaküünides ja kuhjade ümbruses. Peale maarjaheina on kumariini veel meie lõhnheintes, lõhnavas varjulilles, mesikas, söötreiarohus ja veel mõneski teises taimes, kuid värske heina suurepärane lõhn tuleb siiski peamiselt maarjaheinast.

Maarjaheina sugulane on harilik lõhnhein, õitsemise ajal laiuva pruunikaskollase pöörisega kõrstaime, mis soonlitudel, raiesmikel ja teeveertel kasvab. Rahvas kutsub ka seda taime sagedasti maarjaheinaks, maarja-kasteheinaks, maarjarohuks, soo-maarjaheinaks. Hariliku lõhnheina vartest ja lehtedest saadakse eeterlikku õli, mida kasutatakse likööri-, kondiitri- ja parfümeeriatööstuses, varsi aga leotatakse viina sees, mis puhul viin omandab hea aroomi. Ka kasutatakse lõhnheina ekstrakte kompressideks ja aromaatsete vannide tegemiseks liigesevaluks vaigistava vahendina. Sama tähtsus on ka meie peamiselt kuivades metsades ja võsaga kattunud seljakutel kasvaval lääne-lõhnheinaf.

Kui kumariini hakati valmistama sünteetiliselt teel, kaotasid lõhnheina kui droog oma senise tähtsuse. Ning maarjaheinaf ja lõhnheintel jäi vaid minevikukuulsus ja heinamaade ning värskete heina poeetiline võlu.

Riide- ja nahakoi, samuti teiste parasiitide vastu võitlemises ei jää maarjahein maha naftaliinist. Nii oli maarjaheina kimp alati mu ema riidekirstus, samuti topiti suveks kasuka käistesse ja taskutesse maarjaheina. Riideaigas ei olnud siis koisid ja ma tunnen praegu veel seal valitsevat omapärast meeldivat lõhna.

Vanad eestlased kutsusid maarjaheina veel heinaemaks, imeheinaks ja imerohuks ning talle omistati maagilisi võimeid, mis kõik lukustatud ukсед avab, raudväravatega suletud linnadesse lasab pääseda, suudab vangid treltide tagant vabastada ja paneb kohtuniku süütult süüdimõistetud peksmise ajal teravat valu tundma ning teeb sind vaenlase eest põgenemisel nähtamatuks, igatseva pruudi õnnelikuks ning heinamaa omaniku, kus maarjahein kasvab, lindude keele mõistjaks. Suur imejõud oli salvestatud rahvauskumustes sellesse tagasihoidlikusse taimesse.

Kuid maarjaheina oli raske teiste kõrreliste seast ära tunda. Seda suutis vaid suurte kogemustega rahvatark. Tavaline inimene tundis vaid enda ümber maarjaheina meeldivat lõhna, tundis tema ligiolekut, kuid taime ennast teiste seast üles leida oli raske. Vanarahvas ütles nii: jälgi siili, ta tuleb oma pesa juurde, maarjaheina kõrs suus. Katsu see ruttu siili käest ära võtta! Kui oled aeglane, sööb siil imerohu ise ära ja sa oled sellest ilma. Või mine jaaniõöl niidule, katku sealt seitse peotäit rohtu ja viska need jõkke. Kõik teised rohud ujuvad allavoolu, maarjahein aga vastuvoolu. Soovitatakse isegi koorem heinu jõkke heita. Maarjaheina kõrred hakkavad kõik vastuvoolu ujuma. Nii saad hulga imeheina enda kasufusse. Sind võidakse nüüd kas või sada korda vangistada, aga imerohi päästab sind ja sa oled vaba inimene. Mõne tänapäeva botaaniku arvates võis selleks 95

imetaimeks väga hästi olla ka lõhnhein, kuid see ei muuda maarjaheinale rahvatarkuses pühendatud maagilist jõudu.

Maarjahein on rahvatarkuses inimese igatsuste ja unistuste võrdkuju. Alati peab olema meis võluhein: loofused ning ettevõtlikkuse ja leidlikkuse fahel igatsused ei või lõppeda. Niipea, kui surevad meis igatsused, kivineb meis inimene.

Maarjaheina tundmine imerohuna ulatub kaugesse minevikku. Juba Plinius kõneleb rähnist, kes lendab inimese juurde ja toob talle oma noka vahel maarjaheina kõrre kui imerohu, et ta saavutaks oma elus õnne ja rõõmu. Ning venelastel saadi see ta'im kauaes minevikus kätte ainult tööga, nimelt niitmisel, kui vikat imerohuga kokku puutus des mürdus.

Ka armastajatele avab maarjahein kõik ukSED. Maarjahein juuritakse üles ja keedetakse koos juurtega. Keetmisel saadud vedelikku antakse kas söögiga või joogiga sellele sisse, keda armastatakse. Varsti tuleb armujoogi mõju ilmsiks: tekib vastuarmastus ja tuleb õnnelik abjelu.

Kaes on juulikuu — rikas valgusest ja soojusest. Päike küpsetab ja põletab. Maasikad punetavad, vili kullendab ning inimesed pruunistuvad. Vihiseb vikat ja lõgiseb niidumasin. Ning varsti riisub looline kuiva heina ja üle niidetud heinamaa hõljub tujutõstev aroom.

Maarjahein lõhnab.

HEINAMAARJAPÄEV

JAAN TULI VIKATIGA,
MAARIA REHAĞA JÄRELE...
RAHVASUUST

Juulikuu teisel päeval on heinamaarjapäev. Veel heldemini säravad sel päeval puude lehed, veel tugevamini lõhnavad mee järele õitsevad pärnad, veel õnnistavamalt pillub päike rukkinurmele kiiri ja kuivatab heinamaal heina kui kaunitel juunikuu päevadel. Põllu kohal hõljub rappelennul elav helikopter — tuuletallaja. Ka pääsukesed saalivad, kui ilm selleks soodne, hommikust saadik rukkipõllu kohal nagu suudleksid nad lennul alles ivitsevaid viljapäid. Viljanurme servas naeratab aga päikesete lapike lumivalgeid lilli — seal leegitseb heinamaarjapäeva-aegne kesalilledel valge tuli. Ümberringi on aga mesilaste sumin, rohutirtsude siristamine ning fungib ninna põllupeenardel küpsenud maasikate aroom. Aga nurme kohal on võluvalt sinine taevast.

Vanasti oli heinamaarjapäeval suur püha, oli puhkepäev ja niidetud heinal lasti kuivada. Hilisemal ajal muutus see päev poolpühaks, aga tänapäeval ei teata sellest päevast enam midagi.

Üldine oli aga rahva uskumus: kui seda päeva ei pühitsetud, pidid igasugused hädad ja õnnefused hakkama inimesi tülitama ja kiusama.

Abjas ja Hallistes oli see päev käesoleva sajandi algul ja 20-ndate aastate paiku veel poolpüha. Mäletan seda Abjas töötamise ajast. Hommikupoolikul tööd ei tehtud, õhtupoolikul aga siiski. Kuhja ei tohtinud teha, sest pikne pidi selle põlema lööma. Samuti oli see ka Abja lähedal Saarde kihelkonnas, Jäärjal ja Kilingis.

Tavaliselt põletati heinamaarjapäeva õhtul maarjatuld ning külanõored mängisid ja tantsisid tule juures. Raplas ja Märjamaal põlesid kinkudel lõkkes, kiiguti kiigemäel, tantsiti ja lauldi. Ka Kullamaal ja Vigalas oli see kombeks. Kolga-Jaanis tehti maarjatuld ainult seal peres, kus oli Maarja- või Mari-nimeline neiu.

Põllu ääres heinamaarjapäeva õhtul tehtud tuli pidi hoidma sügisel rukkiorast rukkiussi eest. Kui tulekuma heinamaale paistis, andis see rohukasvule tublisti jõudu juurde, hein ei kahanenud kuivamisel ja loomad sõid seda hea meelega, suure isuga.

Läänemaal kutsuti seda päeva veel piksepäevaks, sest heinamaarjapäeval sadas tihti äikesevihma valju raksumise ja piksetule saatel. Üldse oli Läänemaal minu poisikesepõlves palju äikest, sageli oli taevast kõuemürinat ja piksetuld täis ja sadas vihma kui oavarrest ja üle kodutalu liikunud pilve taustal sai tihti näha vikerkaare toredat värvikangast Tikamäe kuusiku kohal.

Matsalus ja Püses ja mujal põletasid läänlased heinamaarjapäeval püüniste jäänuseid ja vanu mõrravaiu ning küpsetasid tulel merest püütud kalu, mis kogu pere koosviibimisel lõkkes tule ääres ära söödi. Merele kalastama sel päeval ei mindud, sest veeloha ehk veesaabas võis kalamehe sel päeval üles pilvedesse tõmmata.

Heinamaarjapäeval võttis isa mesilastelt esimest korda mett. Lastele oli see päev tore päev — lubati mett süüa nii palju, kui soovisid. Teine meevõtmine tuli jaagupipäeval (25. juulil) ja kolmas lauritsapäeval (10. augustil).

Ema küpsetas heinamaarjapäeval tingimata leiba, et aasta jooksul ei tuleks leivast puudu. Ja kui talus oli Mari- või Maarja-nimeline neiu, ei lastud teda öösel vastu heinamaarjapäeva magada, siis pidi temast saama virk ja hoolas taluperenaine. Sellised olid kombes.

Käol oli heinamaarjapäeval juba odraokas kurgus ja ta ei kukkunud enam. Ja kui ta siiski veel kukkus, pidi tulema soe ja pikk sügis.

Heinamaarjapäeva-aegne vihm päästis veel suvevilja põua küüsis. Tavaliselt lööb fuul juulikuu algul ilmale vihmatuurid sisse ja hakkab sadama, mis põua jäljed põldudel kaotab, aga heinatööd takistab. Ja kui ilmad on veel soojad, tuleb sel sügisel siiski veel korralik lõikus. Nii oli see vanasti ja on ka tänapäeval.

Heinatöö oli heinamaarjapäeva ajal kodutalus täies hoos. Pool heina pidi tingimata tehtud olema. Kui see tegemata oli, siis küsiti, mis see mees siia maale tegi, kas ta magas või pidi kõhu all kivi kinni hoidma? Heinakasv oli nüüd täis, raudnael läks rohusse ja seda oli

raske niita. Kes aga siiski varem heinamaale ei läinud, pidi nüüd minema, aga jäi tavaliselt jänni, sest nüüd algasid sagedasemad vihma-sajud — Maarja hakkas nagu nufma, et ilus rohi ja lilled maha niideti.

Meie kandis läksid poisid-tüdrukud heinamaarjapäeval Sõerumetsa — nii kutsuti küla puisniitu — saunavihtu ja ahjuluudi tegema. Pärast loeti luuad ja vihad üle, palju keegi teinud oli. See neiu, kellel oli paaris arv vihtu, pidi veel sel aastal mehele saama. Ahjuluuaga pühiti ahju põrand enne leiva- või saiaküpsetamist hoolega puhtaks, aga heinamaarjapäeval tehtud vihaga vihtlemisel pidi kaduma ihu sügelemine, kaduma sügelised, kaduma jooksvahaigus ning kondi-valu, eriti veel siis, kui viheldi vanakuu laupäeva õhtul.

Ka korjasid neiud-noorikud heinamaarjapäeval taimi, millega lõngu keedeti ja värviti, nagu naistepuna, värvmadara juured ja teised. Naistepunast ja värvmadarast saadi kollast ja punast värvi.

Heinamaarjapäeva hommikul pesid neiud-noorikud mõnel pool oma nägu seebilille juurte vahuga, et päevitus nende näolt kaoks. Nägu pidi muutuma valgeks ja klaariks. Seda peeti vanasti ilusaks. Suvepäikeses päevitunud nägu häbeneti. Tänapäeval on moodne just päikeses pruunistunud nägu. Selles särab ilu ja tervis.

Pärast heinamaarjapäeva läks isa põllule ja tõi sealt igast viljast (oder, kaer, rukis, nisu) ühe pea koju, viis viljaaita ja pistis need laetala vahele, kus nad järgmise aastani seisma pidid. Siis toodi uued pead ja vanad võeti maha. Viljapeade juurde salve pidi sügisel jõudma põllusaak, inimese töö ja vaeva õnnistus. Ning põllul ei tohtinud ükski viljapea kaduma minna. Need korjati sealt hoolega kokku ja toodi koju.

Ja nüüd heinamaarjapäeval mäletan ma seda kõike ja leian ennast kodunurmelt, kus rääksub veel rukkirääk ja kuulutab kodurahvale sooja ja viljarikast sügist.

ROHUTIRTSUD

MA OLEN VÄIKE ROHUTIRTS,
KUI KUULED, KOSTAB KUSTKI — SIRT!
SIIS MINA, MINA OLEN SEE,
SÜ SÖBER ROHUTIRTSUKE.

ERNST ENNO

Ilm on täna sombus ja soojust täis ning rohutirtsud siristavad kogu päeva. Nimelt lauluritsikad on hoogu sattunud, need üleni rohelised, pikkade tundlatega suured rohutirtsud koduheinamaal ja -koplis. Päikesepaistelise ilmaga pole neid näha ega kuulda, nad on pugenud siis rohukörte ja lehtede vahele ja vaikivad. Aga täna on nad roninud taimede latva, puude ja põõsaste otsa ja kääksutavad oma viilulit, hõõrudes tiivakandu üksteise vastu. Ritsikate laulmine on isaslooma «kutsehüüd», samuti kui kão kukkumine või laululinnu laul.

Samuti tekkis ka soojas talu rehetoas toakilgi laul, mis tõi sinna oma-jagu romantikat ja kodusust.

Suvi möödub varsti ja lauluaeg lõpeb. Nüüd paneb lauluritsikas torulaadi muneti abil mullasse hulga mune ja sureb ise varsti pärast seda. Ta ei näegi oma lapsi ega uuf suve oma rõõmude ja hurmadega. Seda ei näe ka isasloom ega saa laulda teist ega kolmandat suve. Ritsika elu on ühe kauni suve pikkune. Uuf suve näevad vaid nende järglased.

Kevadel kooruvad munadest tõugud. Need heidavad suve jooksul korduvalt oma kesta. Ritsikad on vaegmoondega putukad, nagu on seda kiilid, lutikad ja mõned teised putukad. Juulis on nad juba tiivahakatistega noored ritsikad, aga augustis saavad juba täiskasvanuks. Nad on üleni rohelised nagu olid nende vanemad, pikkade katse-sarvedega ning tugevate hüppejalgadega. Ning neile jääb kõigest üks kuu või veidi rohkem hilissuvest laulmiseks ja ilutsemiseks. Seda laulu kuuleb emasloom. Keeruka ehitusega kuulmiselund — kilekuule — asub ritsikal esijalgade säärelülis.

Suurema osa ritsikaliste ehk sihktiivaliste seltsi esindajatest meie niitudel moodustavad firtslaste sugukonna esindajad, kuhu kuulub ka lauluritsika sugulane harilik rohufirts ehk käsna-salvaja, keda kohtame niidul kogu suve ja kuuleme ta mahedat sirinat, mis sarnaneb sujuvalt töötava õmblusmasina vürinaga. Siristamisel tõstab käsna-salvaja oma tiivad veidi üles ning väristab neid kiiresti, seejuures hõõrub ta tagareit vastu eestiiva serva. Seda võite looduses jälgida, kui te saate käsna-salvajale lähedale hiilida. Kui kuulete, et rohus vüriseb rohufirtsu ehk käsna-salvaja vokk, lähenege talle ettevaatlikult, siis vast õnnestub teil siristajat ligidalt näha. Ta on hästi märgatav.

Kui te käsna-salvaja kätte saate, eritab ta suust pruuni vedelikku, mis nahas kergesti kihelemist tekitab. See on looma enesekaitsevõte. Vanarahvas ravis selle vedelikuga nahas esinevaid käsnu ja sellest on tulnud selle rohufirtsu laialt levinud rahvapärane nimetus käsna-salvaja.

Juba pisikesest peale ja eriti karjapoisi põlves oli mul suur tahtmine taskunoa abil nikerdada lepapuust loomi ja linde, teha väänilisi keppe, vesi- ja tuuleveskeid ning vibupüsse. Aga tihti juhtus, et löi-kasin noaga sõrme. Siis tuli haava parandamiseks kiiresti käsna-salvaja kinni püüda. Ja kui see oma suust pruuni vedelikku haavale peale laskis, võis kindel olla, et haav mõne päeva pärast kinni kasvas ja ma võisin edasi nikerdada.

Käsna-salvaja toitub taimelehtedest, marjadest ja seemnetest.

Kui te käsna-salvajat ainult jalgadest kinni hoiate, teeb ta tugeva hüppe ja kaob teie käest rohupuhmastikku, jättes oma jalad teie pihku. See on looma enesekaitsevõte. Jalad tulevad rohufirtsul kergesti keha küljest lahti. Juttu on tagajalgadest. Need on hästi pikad ja rohufirts saab nendega teha pikki hüppeid. Hüppamisel sirutab firts

oma tiivad laiäli, siis on hüpe tunduvalt pikem ja maandumine sujuvam.

Oma pika müneti abil paneb rohutirts oma munad sügisepoole suvet mulda. Tirtsud ise surevad. Kevadel kooruvad munadest täiskasvanutega väga sarnased vastsed, mis on iseloomulik kõigile vaegmoondega putukatele. Vastsed kestuvad kolm kuni viis korda. Alles siis saavad nad täiskasvanud rohutirtsudeks, koduheinamaa ilusateks putukateks.

Nimetame veel niidu-rohutirtsu, kelle pea on keha suhtes vertikaalses asendis. Värvuselt on ta hallikas või kollakasroheline tirts, kes oma tugevate jalgadega heinamaal samuti suuri hüppeid teeb, kui me teda püüda tahame. Ta häämitsus on vali siristamine. Siristajaks on ikka isasloom. Sirinat kuuleb emasloom, kuuleb ka isasloom ise.

Suvine niit ja aas on ritsikaliste ehk sihktiivaliste elu- ja laulumaa. Meil elab ligi 40 liiki ritsikaid, enamasti niitudel, kelle siristamist kuuleme soojaadel sumedatel päevadel ja öhtupoolikutel.

LOOB JA ÕITSEB

MINU MEELED ON PÖLDEDE PÄRALT,
SUVISTE LÖHNADE PÄRALT.
VIDIN JA VILE
MU ÖMBER JA OLE.
RUKKINURM KAHISEB,
NISUNURM SAHISEB...
KÜLL ON NAD PÄRATU PIKADI
OLGU NAD SÜGISEL RIKKADI

JUTA KAIDLA

Kevad tuli ja kevad läks. Aga seeme sai mulda, nagu see pidi olema. Päevad läksid ikka pikemaks. Tuli see kõige pikem päev. Elu pulbitseb põllul ja hõiskab. Orgaaniline maailm sigib, kasvab ja elab.

Rukis on juba päris suur ja lehetupest tuleb välja viimane kõrrelüli ning temaga koos jõuab päikese ja õhu kätte rukkipäev. See on rukkiloomine koos kõrre sirgumisega lõkkavaks rukkipõlluks. Soojade ilmadega loob rukis juba maikuu lõpus, jahedamatega nihkub see suursündmus juunikuu esimestesse päevadesse.

Rukkipõld on nüüd nagu roheline meri, kus kohisevad laineharjad ruttavad rulludes ühest põlluservast teise. See luuleline õotsumine on kõrte kaitse tuulte murdva tegevuse vastu. Olgu tuul kui tugev tahes, rukkikõrt ei suuda ta maa seest välja kiskuda ega pooleks murda. Selleks on kõrrel sitkust ja vastupidavust, mida annab kõrrele õõnsus ja jagunemine sõlmekohtadega üksikuteks lülideks ehk jätkudeks. Kõrs paindub. Ainult paduvihm ja jäik rahe võivad teda lamandada, puruks peksta ja risustada. Kui rukis lamandub enne kõrre puitumist,

paraneb olukord tublisti. Lamandunud kõrre alumine külg hakkab ülemisest tugevamini kasvama ja kõrs ajab ennast uuesti püsti.

Kõrre sõlmede peal on kõrre kasvupunktid. Need on pehmed ning õrnad ja kaetud lehetupegaga. Tupp annab kasvupunktidele vajaliku vastupidavuse ja toekuse ning kaitseb mahlakaid ja pehmeid rakke päikesekiirte ja tuulte kuivatava mõju eest. Lehetupe nahkne leheke ei lase sinna ka vett tungida.

Ja kui suve jooksul ei tule rahet, paduvihma ja tormiseid tuuli, kasvab rukis kui müür, kõrs tugev ja pea täis tuumakaid teri.

Rukkikõrs on looduse ehituskunsti suursaavutus. Inimene aimab seda ehituskunsti järele, kuid ei saa kõrre peensusele ja painduvusele ligidalegi. Oma pikkuse kohta on rukkikõrs väga peenike, mis peab kandma iseennast ja rasket teradega täidetud pead. Kui tahaksime oma kõrgehituste juures rakendada sama pikkuse ja jämeduse vahelkorda, mis rukkikõrres olemas, peaks näiteks Tallinna Oleviste kiriku torn olema ligi 2000 korda kõrgem praegusest ja küündima 250 000 meetrini. Pealegi on kõrre suur vastupidavus saavutatud kõige vähema materjali hulgaga, mis näitab, et loodus on tark arhitekt ja kokkuhoidlik peremees oma majapidamises ning on oma ehitustehnikaga olnud iidsest ajast peale inimese suunaja.

Rukki lainetus on ühflasi transpiratsiooni soodustaja, kui mullas on küllaldaselt niiskust ja rukkikõrte vaheline ruum täitub veeaurust küllastatud õhuga. Veeaur pidurdab aga lehtede transpiratsiooni. Kerge tuul paneb liikuma rukkikõrred, veega küllastatud õhk eemaldub kõrtevahelisest ruumist, kuhu tungib nüüd kuiv õhk, ja transpiratsioon jätkub.

Ja siis ühel päikesepaistelisel hommikul, kui puhub kerge tuul, avab rukis oma õiepähikud, mille vahelt ulatuvad tuulte kätte tolmu- kad ja sigitust ootav kaheharulise sulgse suudmega emakas.

Tolmukad on tulvil õietolmust ja nad vajuvad allapoole rippu. Neist pudeneb välja kerge ja kuiv õietolm ning tuul võtab selle oma haardesse ja kannab laiäli kui hõljuva pilve. Rukis õitseb!

Põllu kohal lõõritavad aga lõokesed, heliseb lasuursinine taevas nende laulust. Põldlöökestel on juba maikuu pojad pesast väljas ja emalind haub teist kurna. Õhk ja muld põksuvad elust, ümbrus sumiseb mesilastest ja kimalastest, kes korjavad õietolmu ja mett. Üle põllu lendab rukkiõietolm ja õhk on küllastunud madarate ja angerpistide õiearoomist ning esimesed maasikad, rukkiõieaasikad, rõõmustavad meid põllupeenardel ja säravad erepunaste pilksadena rohelises rohus.

Ses rukkiõie peosaalis ning jaanikuu lillede ja küpsema maasikate keskel põllupeenra pehmes rohus, toob halljānes oma selle aasta teised pojad — «suvikud» — imetab neil kõhud rammusaf piima täis ning jookseb siis poegade juurest minema. Vastsündinud nurmede lapsed poevad nüüd üks siia, teine sinna rohusse ja jäävad rahulikult lesima. Ainult õõsiti tuleb ema neid paaril korral imetama.

Samal hommikul, kui rukkipead põldpüü pea kohal õõtsuvad ja oma pähikuid avavad, tunneb linnuema oma sooja ihu all hoitud munades õrna liigutamist. Ja kui ta nüüd ettevaatlikult oma nokaga üht muna lükkab, pudeneb sellelt koorekild ning emale läigivad vastu kaks nõõpnõelapõõsuurust silmatera ja tuleb nähtavale vastsündinud tibu peake. Ja kui ta nüüd oma noka nagu abistamiseks tibu pea juurde ulatab, rabeleb koorehällist välja esimene põldpüüpoeg tänavusest kurnast. Ning varsti on kõik munad purunenud ning põllule on juurde tulnud oma paarkümmend põldpüütibu.

Ruttu loobib emalind pesast välja kõik koorekillud ja isalind viib need noka vahel pesast võimalikult kaugemale. Ema aga kõneleb juba lastega «ko-ko! ko-ko!», ajab tiivad laiali, istub pesale ja katseb kõik lapsed oma sooja kehaga.

Ja kui isapüü on pesaümbrus puhtaks tassitud, näeb ta, kuidas tema kaasa tiibade alt tulevad välja nokakesed ja imepisikesed silmad vaatavad uudistades neile avanenud maailma.

Rukkiõietolm hõljub aga lainetava rukkipõllu kohal. Tolmuterad imevad endasse niiskust ning langevad siis raskemaks minnes alla-poolle ja satuvad neid ootavatele emakasvudmeile. Toimub tolmutera ja munaraku kokkusuulamine õie seemnepungas, millest saab alguse rukkitera kasvamine, meie leiva sünd.

Lõikuse ajaks kasvab rukkipeasse neli rida feri, sest rukkipea koosneb ju kahest pähikute reast, igas pähikus kaks õit. Üks rukkipea õitseb ligikaudu kolm-neli päeva, terve taim ja terve rukkipõld umbes nädalapäevad. Kõige enne hakkavad õitsema alumised, siis ülemised õied. Kestev vihm ei lase aga õisi lahti minna või uhub õietolmu hoopis ära ja pead jäävad tühjaks või pooltühjaks. Ka kestev põud võib pidurdada õitsemist.

RUKKILILL

RUKKILILLED — RUKKI SILMAD,
SINETAVAD VILJA SEEST,
MEELITADES KÄIMA MEID
MÕÖDA PÖLLUVAHETEID...

HELJO MÄND

Kitsas põllupeenar kulgeb läbi rukkinurme. Vili kasvab müürina, rasked pead kummarduvad, langeb lõoka sirge kõrs. Ja rukkiservast vaatavad välja sinised tähesilmad — rukkinurme südasuvised võlurid — rukkililled. Meelitavad ja kutsuvad.

Rukkililled kuuluvad peamiselt rukkinurme juurde. Kasvavad siin küll umbrohuna, kuid teevad põllu pidulikumaks. Rukkipõld ilma rukkililledeta pole mõeldav. Nad on põlluga ühte kasvanud nagu põllumehe süda mullaga, kohanenud nende elutingimustega, mis põllul kehtivad ja mis võimaldavad kooselu rukkiga, linaga, nisuga,

harva ka teiste kultuuridega. Rukkile on ta aga põhiline kaaslane, sellest ka faime nimi — rukkilill.

Rukkilill kuulub korvõieliste sugukonda. Ta õied on tegelikult õisikud, õiekorvid, sisemised tolmukate ja emakaga, välimised aga ainult iluks ja putukate ligimeelitamiseks. Neid kutsutakse lehterjateks õiteks ja neis ei ole tolmukaid ega emakaid. Kõik need õied kokku moodustavad kauni sinise õiekorviku, mida ümbritsevad alt rohelised üldkatised lehed.

Ka see üldkatis ehk ümbris on ilus, eriti siis, kui vaadelda puhkevaid rukkilille, mille sinise korvi tipust hakkab sinise punktina välja tulema õitesina. Sellés arenemisjärgus on rukkilill oivaliselt veetlev, olles tõeline põllu kaunitar.

Harva võib põllul kohata ka lilla- või valgevärvilist rukkilille. Lillavärviline rukkilill on botaaniline haruldus, veel haruldasem on valge rukkilill. Kultiveeritult kasvab meie ehisaedades roosasid, lillasid ja valgeid rukkililli, kuid ükski neist ei suuda võistelda kauniduse poolest lihtsa, põllul kasvava rukkilillega. Nad on kuidagi koduselt armsamad, viies meid kontakti põllu loomisvõimelise mullaga, nurmede luule ning päikesega ja õhuga. Nende kaudu vaatavad meid nagu põlluhaldja silmad ning kõrte kahin muutub meie kõrvus ta meeldivaks sosinaks.

Rukkilille õitsemise aeg on pikk ja ilus. Juba enne jaani hakkavad nad õitsema ja kaunistavad kuni mihklipäevani põlluservi, põlluteede ja -peenarde ääri ning teevad seda veel härmalõnga päevades ja isegi hilissügisel, kui esimesed hallad kõnnivad üle põldude ning metsast ja heinamaalt on kadunud kõik õied. Aga rukkilill pole veel oma põldu maha jätnud. Kersti Merilaas ütleb selle kohta ühes oma luuletuses:

Leidsin põllult lille,
õie hilise,
viimse suvekanni
sügavsinise.

Juba iidsest ajast peale on rukkilill ustav põllutaim ja leivavilja saatja ning on saanud suurema austuse ja lugupidamise osaliseks kui ükski teine meie põllulilledest. Ta on kujunenud meie rahvustilleks. Meie graafikas, kunstiteostes ja embleemides on aukoht rukkilillel, tema motiividel. Temast punuti vanasti suvepulmadel pruudipärga. Ja kui toodi põllult koju esimene koorem rukkivihke rehetare juurde, oli koormat vedav hobune pärjatud rukkililledega. Ning rukkililledest said meie esimesed ilusad ja ehtsad rukkilillesinist värvi oma rätikutele ja seelikutele, samuti halli ja helepruni, mida ei rikkunud vihmased ega pleegitanud päike.

Ka rahvameditsiinis oli rukkilillel oma koht. Rukkililletee oli tuntud ravim palaviku ja kõha vastu ning viina sees leotatult olid rukkilille sinised õilmed südamerohuks ja urineerimise suurendamiseks.

Ka tänapäeval on rukkilill saanud meie rahvapidude ja laulupidude lilleks ja rinnamärgiks. Ja kui noored tüdrukud ja poisid lõpetavad kooli, pannakse neile rinda põllult nopitud rukkilill. Ilus traditsioon!

Olles kuivalembene taim, varustatud veekaotuse vastu väikeste lehtede ja uduka väikestega neil ja vartel, püsib rukkilill vaasis kargena võrdlemisi kaua ning kaunistab sinu tuba, tuues sinna põldude hõngu ja luulet. Koos härjasilmadega annab ta hunnifu kimbu, mis toob hinge suuremat soojust kui uhked kultiveeritud lilled. Rukkilill põllult ja kullerkupp niidult on südamele lähedasemad.

Kui algavad rukkilille õitsemise tipp-päevad, valgub päikese sulahõbe ja -kuld üle kodumaa põldude. Siis on meil suvi oma hürmadega, nurm lõhnab kui aroomide meri, lõhnavad rukis ja risfik, lõhnab rohi põllupeenral, lõhnavad madarad, sinikopad ehk kellukad, rukkilille sõbrad jumikad, köömen, karikakrad, kummel... lõhnab päikesest hõõguv muld. Rukis aga ivitseb ja küpseb.

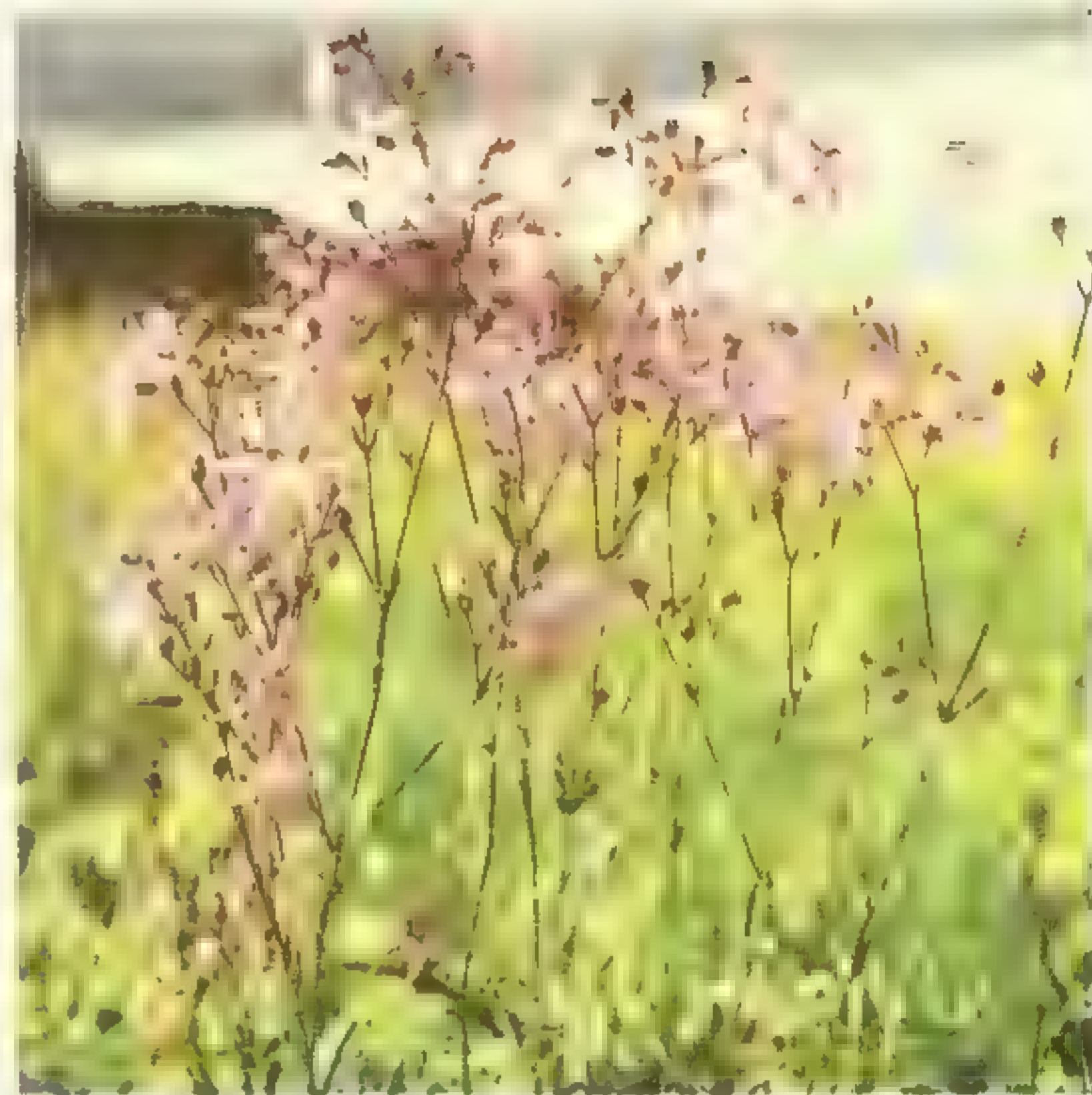
Rukkilille seemned küpsevad rukkiga ühtaegu. Rukkilillele on see kasulik — seemneks määratud viljaga satub ta tagasi põllule, kui ta umbrohuseemnena sealt välja ei puhastata. Seemnetest, mis põllumulda pääsevad, kasvab uus põlvkond rukkililli.

Ja uuesti on suvi ja uuesti on vihma ja päikest ning kitsas põllupeenar kulgeb läbi lokaava rukkinurme ja rasked pead kummarduvad rohke saagi töötuses, õitseb nüüd ka põldude kaunitar — rukkilill — südasuvine võlur — naeratab sulle ja kutsub: nopi mind!

Nähes rukkililli nüüdsetel põldudel, meenuvad pildid kodupõllult nagu heledad killud vanast pikast filmist. Keskpäeva rahu on haaranud rukkipõldu. «Tirlit-tirlit!» kostab äkki su vahetus läheduses. Põldpüü suvatseb rikkuda rukkipõllu pühalikku vaikust. Lind ärkab sind nägema ja poeb rutusti rukkisse ning hetk hiljem häälitseb ta juba eemal. Ning siis haarab uuesti põldu keskpäevane rahu. Ainult kõrred sosistavad leebes suvetuules ning kõrge sinise taeva all rapleb tuuletallaja.

Möödub mingisugune aeg ja siis kuuled rohus piiksumist ja sinust lippab mööda põld-uruiir. Suur kimalane lendab ümisedes ühelt iminõgese õielt teisele ja sealt käbiheina nutile. Koduõues haugatab koer.

Varjud rukkiservas on vajunud pikemaks. Märkamatu ruttu on möödunud lõunatund. Juba oodatakse sind koju. Kuhu oled jäänud, poisihakatis? Näe, päike on juba pärastlõunas! Lippadki ruttu koju. Kari ootab väljaajamist.

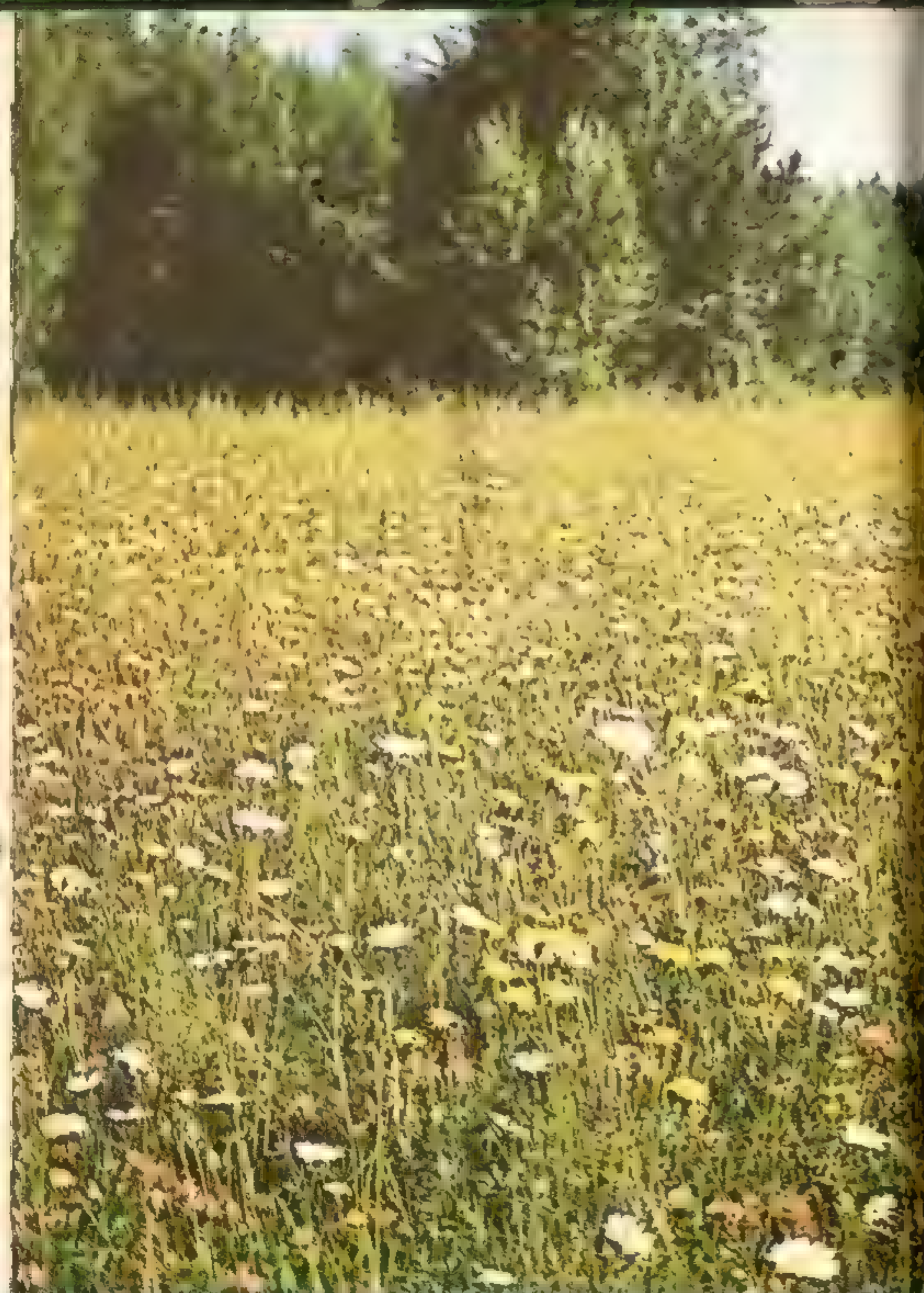
Niiskel niidul kasvab küokann

5-11-10

Põlluveer ja kadakane karjamaa (Orissaares)

Kollane karikakar

Sorset niidul kasvab villpea

Kuldking on püsniitude kaunitar ja botaaniline haruldus

KARIKAKRAD, KESALILLED, HÄRJASILMAD...

VÄLJAL VIJAKORTE KÕRVAL
LIHTNE LILL EHK ÜLELIIGNE,
MIS TA TIKUB SUURTE SELTSI,
ARVAB ENNAST ASJALISEKS,
EGA TEMA VIJJA VÄÄRI.
MIKS AGA KÕRRED TEEVAD RUUMI,
VALIVAD OMA PAARIMEHEKS
RUKKILILLE, KARIKAKRA,
MADALAKESE ORV.KU?
JU ON LILLED KÕLVULISED
NAGU KIRJALÕNGAD KANGAS,
NAGU EHTED RINNA PEAL.

MINNI NURME

Nagu inimestega, on ka lilledega, mida lihtsamad, seda armsamad oma tagasihoidlikkuses ning sümpaatses sädeluses. Sellised võlud on sinul, kallid valge karikakar, viljaservast välja vaatamas, põllusöödil või kesapõllul möödujaid tervitamas. Teed seda edvistamata oma kuga. Oma lihtsas veetlevuses, valgete keelõitega õiekorvi veeres, kollastest putkõitest koosneva korvisüdamikuga meid võludes, koos rukkililledega, kellukestega ja teiste põllulilledega.

Valgel karikakral on kahelisulgjad lehed, mille kaenlast ulatuvad välja õisikuvarvad kauni õiekorviga ladvas.

Valge karikakra õde on kollane karikakar kuldkollaste keelõitega, seetõttu on õiekorvid üleni kollased. Ta kasvab rohkem ristikupõllul, tehes selle meeldivalt värvirikkaks ja maaliliseks, kuid kasvab samuti ka söötidel, teeveertel ja kesapõllul. Tal on karikakardele omane terav lõhn. Vanarahvas kasutas seda taime ka ravimiks ja kollase riidevärvi saamiseks.

Karikakarde iseloomulikuks tunnuseks on nende ogatipulised sõkalsoomused õisikupõhjal.

Jalgrada, mis kulgeb läbi rukkinurme, viib mind teist mööda, kus liblikad ja mesilased teie kohal lendavad. Umbrus aga lõhnab suvekuumusest ja viljapõllu aroomist. Tihti toob ema kollaseid karikakraid kimbuna koju ja asetab veenõuga aknale või lauale nagu rukkililligi, sest olete meie põldude kaunitarid. Ilma teieta oleksid põllupeenrad ja viljaservad iluvaesed, teie olete nagu «kirjalõngad kangas», muutes argipäevase leivalaua pühapäevaseks pidulauaks.

Rukkinurmel ja kesapõllul ning teede servas kasvab ka harilik kesalill, mida rahvas veel vareselilleks kutsus. Ta on samuti valgete keelõitega ja kollaste putkõitega kui valge karikakar. Ta kaheli- või kolmelisulgjad lehelaba hõlmad on niitjalt peened ning kumer õisikupõhi on seest umbne, mille järgi teda on kerge ära tunda oma sugulasest teekummelist, mille õisikupõhi on seest õõnes. Ka on teekummeli kahelisulgja lehelaba hõlmad lamedad, mitte niitjad nagu kesalillel. Taime tunneme ka omapärasest meeldivast kummeli-

lõhnast. Kesalillel see lõhn puudub. Ka käänduvad vanematel teekummelitel keelõied allapoole longu, kesalilledel aga mitte.

Teekummel kuulub juba iidsest ajast rahvameditsiinis tähtsaimate ravimtaimede hulka. Meie esiemadel ja -isadel oli teekummel parimaks tervisehoidjaks ja -toojaks taimeks. Ja ta on seda tänapäevani. Teekummeli õied ja lehed sisaldavad rikkalikult lima ja glükosiide, kumariini derivaate, salitsüülhapet, C-vitamiini, karotiini ja veel palju teisi ravinaineid. Kummelikeedis on ka tänapäeval universaalne ravivahend väga mitme tõve puhul. Teda tarvitatakse gaaside vastu maos ja sooltes nii imikutel kui ka täiskasvanutel, higistamisele ja urineerimisele ajava vahendina, rahustava toimega rohuna ülitundlikkuse korral, krampide ja põletikkude vastu, kummeliteed kasutatakse kuristamiseks kurguhaiguse korral ning kompressideks paistetuste, silmalaugude põletiku ning raskesti paranevate haavade puhul. Kõikjal annab ta abi, tulles kodunurmelt nagu põlluhaldja ning päikese saadik inimest terveks ja rõõmsaks tegema.

Sama perekonna kolmas liige on *ubinhein* ehk lõhnav kummel, kasvades meie õuedel, teede ääres ja vainul tihti massiliselt. Ta on Põhja-Ameerika päritoluga taim, mis möödunud sajandi keskpaiku Peterburi botaanikaaiast hakkas levima üle Venemaa ja ka meile Eestisse. Ta korvõisikus puuduvad keelõied hoopis ning tal on ainult rohekaskollased tugeva lõhnaga putkõied, mis moodustavad kuhikukujulise ja seest õõnsa õiepõhja. Rahvas kutsub teda veel kummeliheinaks, murunupuks ja murukummeliks, mille teed kasutatakse rahvameditsiinis köha ja külmetuse korral ravivahendina, samuti kompressideks nagu teekummeliki.

Nimetame veel *härjasilma*, uhkete korvõisikutega lille, mis tublisti võistleb valge karikakraga oma ilu poolest. Rahvas kutsub teda veel mitmeti... Härjasilma lehed on lopsakad, lõhestumata, terved, täkiliste või saagjate servadega, alumised lehed talbjad. Tema tavaliseks kasvukohaks on aasad, niidud, puisniidud ja teeservad, kus teda juunikuust peale kuni hilissügiseni kohata võime.

Härjasilma õde on *jaanikakar*. Tal on sulgjagused ja rootsuga lehed ning on meie aedades tunnustatud ilutaim ning temast on aretatud hulk täidisõielisi toredaid sorte. Aias on ta mõnikord levinud ka välja teede äärde ja prahihunnikutele.

Oleme ustavad oma kodustele põllu- ja niidulilledele, mis kaunistavad põllupeenraid ja niite ning tervitavad meid oma sädelevate silmadega, kui liigume viljavahelist jalgrada või niiduteedel.

Karikakrad, kesalilled, härjasilmad on saanud meile ka oraakellilledeks. Nad olid seda vanasti ja on seda ka tänapäeval. Romantika ei aegu. Oraakellillede keelõisi kitkudes püütakse ennustada: armastab, ei armasta, armastab, ei armasta... Mida viimane keeleõis ütleb, seda siis loodetakse või ei loodeta. Truuduse proovililled! Eks lill ütle seda, mida oleme valmis temalt kuulma. Aga vahelduseks võiksime

114 lillelt küsida, kas me ise armastame või mitte! Kas oleme ustavad või

mitte! Mida siis truuduse proovilill ütleb? Karikakar, kesalill, teekummel, härjasilm, jaanikakar... ütleb ka seda, kas me neid põllul või niidul tunneme. Tavaliselt ei oska me vahet teha, milline neist lilledest on karikakar, milline kummel, milline kesalill või härjasilm.

Need lilled paluvad: «Õppige meid tundma!»

HERNES

Hernes on sugulane põldoale, läätsale, vikile, peluskile, hiirehernele, ristikule, lupiinile... Ta on liblikõieline. Herne õis on nagu ilus liblikas, valge ja kerge, sellest ka sugukonna nimetus. Mõnedel on õied sinakad, lillakad, kirjud. Ja see teeb hernepõllu ilusaks, veetlevaks. Herne õis on tüüpiline liblikõis, mille osadel on erilised nimetused: ülemist kroonlehte kutsutakse purjeks, kaht külgmist tiibadeks, kaks kokkukasvanud alumist moodustavad aga laevukese. Õie alust ümbritseb viietipmeline tupp. Õiel on kõverdunud kaelaga emakas ja kümme tolmukat, üheksa on omavahel kokku kasvanud, kümnes on aga vaba.

Nagu ääretu suur ja lai lillepeenar on õitsev hernepõld, kus voo- gab tuul ja lendavad liblikad.

Hernes on isetolmlev taim. Õitest kasvanud kaunades on ümmargused seemned — herved. Kaunu pihku võttes ja tasku pannes rudi- sevad nad omapäraselt. See on nagu hernekaunade laul või ilus jutt, kui nad küpseks hakkavad saama ja oma avatud sülest pakuvad meile magusaid herneid.

Kaunade valmimise ajal käisime neid põllult toomas, noppisime taskud kaunu täis ning sõime: siis põllupeenral herneid. Eriti hästi maitseid värsked herved veel siis, kui ema nad koos kauntega ära keetis.

Hernekülv tehakse varakult, et ära hoida herneussi hävitustööd. Ka annab varajane seemendus tugevama ja rikkalikuma saagi, sest taimed saavad mullast rohkem niiskust, kuna hilisemal külvil sellest puudu tuleb.

Hernelõikus algab siis, kui alumised kaunad on juba pruunid ja kokku kuivanud. Ülemiste kaunade küpsemist ei saa oodata, sest siis pudeneksid alumised juba põllule. Ja pole ka häda, sest poolvalmi- nud terad järelvalmivad rõugus veel tublisti.

Herneid lõigati vikatiga või koguni sirbiga. Lõikusmasinat ei saa- dud hernelõikusel kasutada, sest masin poetas herved põllule. Kaas- ajal koristatakse herneid kombainiga. Hernekasvatuses on viimastel aastatel häid kogemusi Viljandi näidissovhoosil. Herneid juurfega koos põllult üles ei kitkuta, need peavad jääma mulda, sest nende küljes or mügarbakterid, mis maad rikkalikult lämmastikuga varus- tavad.

Koplilepiku äärne põld oli viimati hernenurmeks. Siia hernetihnikusse oli põldpüü teinud oma pesa. Kui hernerid said küpseks, olid ka munadest pojad juba koorunud ja võisid lõikajate põllule tulles kodupõllu teise kohta elama minna.

Hernepõllu nühtluseks on hernenähkur, mähkurlaste sugukonda kuuluv liblikas, Eestis üks levinumaid täimekahjureid, kes iga aasta hävitab meil ligi 20% herneid. Hernenähkuri lennuaeg langeb tavaliselt ühte herne õitsemise ajaga või õitsemise algusega juulikuu esimesel poolel. Liblikas paneb oma munad noortele kaunaalgmetele. Munadest tulnud röövikud, rahvasuus herneussid, elutsevad oma esimesed elupäevad kauna seintes ja tungivad siis pärastpoole kauna sisemusse hernerterade kallale. Röövik sööb enda siin rammusaks ja lahkub viimaks kaunast. Ta laskub maapinnale, nukkub siin ja jääb nukuna ka siia talvituma. Kevadel tulevad nukkudest uued valmikud — hernenähkurid — ning eluring algab otsast peale.

Herneussi vastu leiame abi: külvame herneid nii varakult kui vähegi võimalik (hernes kannatab hästi varajast külvi), et kaunad oleksid hernenähkuri lennuajaks juba niivõrd täiskasvanud, et liblikas enam ei mune sinna.

Hernenähkureid on meil arvukalt niisketel soojadel suvedel.

SUVIVIKK

Suvivikk on loomatoit. Ta kitsad kaunad on veidi karvased ja noorelt rohelised, kuid küpselt muutuvad tumepruuniks ja sametiseks. Nende seest leiame kollakaspruune või täiesti musti väikeste täpiketega herneid.

Suvivikk on ühe- või kaheaastane taim ja ta varred on paarisulgjate liitlehtedega, mis lõpevad haruliste köitraagudega. Lehekesi on kuus kuni kaheksa paari. Õied paiknevad kahekaupa lehekaenaldes. Õitel on violetne puri, roosad või punakad tiivad ja roosa, punakas või valkjas laevuke.

Talus andis vikk head loomatoitu. Kui lehmad söid vikiheina, oli piimasaak hea, udarad olid alati rammusad piima täis, mis lüpsmisel raske sorinaga lüpsikusse langes. See oli vahutav ja valge.

Vikipõldu kasutati lüpsilehmade karjatamiseks, neid pandi siin ketti ja söödeti jaoks. Kui üks ketiülatus vikki oli ära söödud, võeti teine. Ketivai tuli aga tugevasti maasse lüüa, muidu võis lehm ta lahti kiskuda ja kogu vikipõllu ära tallata.

Osa suvivikki niideti heinaks. See aitas loomade talvist toitu tõhustada ja heinakogust tublisti tõsta.

Suvivikki kasvatati koos kaeraga, kaeraviki seguna. Suvivikk on ju nõrgavarreline liblikõieline ja kaer annab talle tublisti tuge, hoiab lamandumise eest. Ka tänapäeval kasvatatakse suvivikki kohati mõnes kolhoosis.

Vikiheina niidetakse herne õitsemise ajal, mil taim on kõige madalam ja temast saadud hein kõige toitvam. Ka valmistatakse suvivikist silo.

Kui lastel olid kõhud hästi tühjad, siis maitseid ka viki kirjud hernerad suurepäraselt, mida nad poetasid suviviki sametilistest kaunadest.

KIMALASED

METSMESILIND ON MÄNGUMEE,
TAL BASSIVIIL NOKA SEES,
MMUMM-MMUMM-
MMUMM-MMUMM —
MMUMM... VVÖI-VVÖI-VVÖI...
EI LÖBUSAMAT OLLA VÖI.

ERNST ENNO

Kui koplis ja aias puhkevad õitsema esimesed kevadlilled, kohutame seal ka esimesi kimalasi. Rahvas kutsub neid ka kumalasteks, maamesilasteks ja metsmesilasteks. Ümiseses lendavad nad rutakalt ühelt õielt teisele, suured ja karvased, toredad pakspoisid õiemett ja õietolmu otsides.

Need on üksikud emakimalased, kes talvitasid samblas, mullas või poolmädanenud kännus ning on nüüd usinasti ametis, et vahast ja õietolmu segust valmistada oma pesa põhja kärjekämpa mõne kärjekannuga. Sinna kärjekannudesse paneb ületalve elanud emakimalane oma munad.

Munadest arenevad vastsed ja neid toidab emakimalane. Vastsed nukkuvad ja koovad endale tüped, mis pärast valmikute väljumist jäävad kärjekannudeks, kuhu pannakse mesi.

Kevadel on kimalaste tähtsamateks toitetaimedeks pajud, valge iminõges, ojamõõl, harilik härghhein, harilik- ja aed-hiirehernes, aas-seahernes, harilik nõiahammas, läätspuu, aedpriimula ja mõned varasõitsevad dekoratiivtaimed.

Esimene põlvkond valmikuid on emast hulga pisemad kimalased, kõik töökimalased, kes korjavad mett ja koos emaga ehitavad juurde nüüd veel mõnikümmend kärjekannu, kuhu ema saaks edasi muneda. Neist munadest kasvanud vastseid toidavad esimese põlvkonna töökimalased koos emaga. Teine põlvkond kimalasi on emaga juba võrdse suurusega kimalased ning pesakond koosneb juba mitmest kümnest liikmest. Pesakond võib aga suve jooksul kasvada saja- ja isegi paarisajaliikmeliseks pereks.

Suuremas kimalasperes loobub emakimalane uute kärgede ehitamisest ja vastsete toitmisest. See töö on nüüd kõik töökimalaste ülesandeks ning ema ülesandeks jääb ainult munemine. Töökimalaste ülesandeks on aga meekorjamine kärjekannudesse.

Suvel on ka tuuliseid ja vihmaseid ilmu. Nüüd on kimalased oma pesas ja toituvad sellest meest, mis kärjekannudesse kogutud. Vältavad vihmased ilmad kaua, kahaneb ka mesi kärjekannudes ja kimalased peavad kaua vältavate sadude puhul isegi nälgima või koguni surema. Hakkab päike soojalt paistma, väljuvad ka kimalased pesast ja ruttavad virgalt otsima õienektarit, koguma uut mett kargedesse ja rõõmus töölaul saadab neid. See on muidugi tiibade vibreerimisest tekkiv helin.

Suve lõpu poole arenevad haudmeist juba suguvõimelised noored kimalased (töökimalased on suguvõimetud emasisendid). Pärast emakimalaste viljastamist surevad kõik isakimalased. Surevad sügisepoole ka kõik töökimalased ning ellu jäävad ainult viljastatud noored emakimalased, kes sügise jahedate ilmadega maasse või mujale varjulis-tesse kohtadesse peitu poevad ning seal tarduvad, et järgmisel kevadel ärgata ja alus panna uutele kimalasperedele meie nurmedel ja heinamaadel.

Talvitamiskohta otsib noor ema väga hoolikalt. Ta lendab maa ligidal, peatub, nagu ripub õhus, siis langeb maapinnale. Sealt tõuseb ta uuesti lendu ja nii palju kordi. Vahepeal laskub ta õiele, kinnitab nektari ja tolmuteradega keha ja otsib edasi.

Viimaks leiab emakimalane sobiva talvitamispaiga ja hakkab maasse kaevuma. Käigu teeb ta otsejoones alla. Jalgadega kaabib kimalane mulda lahti. Tiibadega vuristades lennufab ta mulla tolmu- faolised osakesed välja. Suuremad mullaosad toob ta jalgadega maapinnale.

Alati ei lähe kõik ladusasti. Vastu võib tulla väike kivi. Omber kivi kimalane auku puurima ei hakka. Ta hütab tehtud augu ja hakkab uut kohta otsima.

Juhtub, et ühes paigas kohtuvad mitu üht liiki kimalast. Siis ehitavad nad talvituspesa koos. Nii on leitud talvitamas kaks, kolm ja rohkemgi emakimalast. Alati kuuluvad nad aga ühte liiki.

Emakimalase talveuni on võrdlemisi pikk, sageli kaheksa kuu. Imepärane jõud on selles putukas, et mullapõues vastu pidada talveraskustele, kevadel otsida pesapaik ning luua seal uus kimalasperet.

Eestis on M. Sagemehli ja K. Zolgi andmetel üldse 16—17 kimalaseliiki. Neist kõige tuntumad on ristiku- ja lutsernipõldudel tegutsevad kimalased, siin õielt õiele lendamas ja undamas nagu miniatuursed lennukid. Seal on väike maakimalane: rindmik eest helekollane, teine lüli must, kolmas kollane; tagakeha esimene lüli must, teine helekollane, kolmas must ja tagakeha tipp valge. See kimalane ehitab oma pesa mullasse. Aedkimalane: rindmik kollane, teine lüli must, kolmas kollane; tagakeha esimene lüli kollane, teine must, tipp valge. Põldkimalane: rindmik helepruun, tagakeha must, lõpuosa helepruun. Pesa kivide vahel või mullas. Suur kivikimalane: rindmik must, tagakeha samuti must, tagakeha tipp punane. Pesa kivide vahel või mullas. Ristikukimalane:

rindmik kollane, teine lüli must, kolmas lüli kollane, tagakeha üleni kollane. Ta pesa asub põllupeenra või heinamaa kulus või samblas. See kimalane on kõige rohkem kohanenud punasest ristikust nektari saamiseks ja tolmlamiseks.

Kimalased on samuti kui mesilased kiletiivalised seltsingulised putukad, kellest ema- ja töökimalased on enesekaitseks varustatud astlaga. Nad on suured ja karvased, uhked ja ilusad, looduse majapidamises kõrgete teenetega tegelased, inimese sõbrad ja abimehed. Nad on kõrgete saakide kindlustajad nurmel ja niidul. Põllumajanduslike kultuuride risttolmeldamisel on neil täita asendamatud ülesanded, samuti ka looduslike taimede juures.

Vaadake, kuidas nad usinasti tegutsevad käpalistel, valgel emanõgesel ja paljudel teistel taimedel, nende õitest õietolmu ja nektarit kogudes. Seepärast võtab iga mõistlik inimene kimalase pesa enda kaitse alla, kui ta selle peaks leidma. Ta ei löhu ega rüüsta kimalase pesa selle kargedes leiduva mõne tilga mee pärast. Ta hoiab kimalasi kokku puutumast ka mürkidega taimekaitsetöödel, millega tihti hävitatakse massiliselt meie põllusaakide kindlustajaid ning poeetilise võlu loojaid nurmedel ja niitudel.

PUNANE RISTIK

VÄJATÄIS RISTIKHEINA
JOODAB MIND LÖHNAPILVEGA,
IGA HINGETÕMBEGA
KORJUB MESI MU SÜDAMESSE.
MINNI NURME

Õitsevate ristikheinte lõhn loob kodupõllul suvehurmade haripunkti. Ristikupõld on siis lilleväli, kasvamas lopsakalt kopliäärsel nurmel. Ristikuleht koosneb kolmest, harva ka neljast lehekesest. See neljast lehekesest koosnev ristik on vanarahva suus tuntud õnnheina nime all, mida otsiti ja hoiti kui talismani, mis toob õnne ja kaitseb õnnetuste eest.

Punase ristiku õienutis on palju viiehambalise karvase tupega lillakaspunaseid liblikõisi ning mett on nende karikas rohkesti. Seda tunnevad mesilased ja lendavad hulgana ristikupõllule. Et mesilase suised on lühikesed ja ei ulatu õiepõhjast mett kätte saama, teeb ta õieputkele külje pealt augu, et pääseda lühemat teed kaudu magusa nektarini. See õnnestubki tal. Ja raske meekoormaga lendab mesilane oma tarru.

Kuid ristiku õied jäävad tolmeldamata. Suiste abil õieputke katki närides ja ava kaudu mett võttes ei puutu mesilane kokku õietolmuga ega kannu seda ühelt õielt teisele. Seda teevad vaid pikanokalised putukad — kimalased ja liblikad. Peamiselt kimalased.

Kimalased töötavad punasel ristikul ligi kaks korda kiiremini kui mesilased. Peate selle lendavad nad hommikul varem ja õhtul hiljem, ka külma ja vihmase ilmaga, kui mesilased ei lenda.

Nagu madalafoonilist pasunat puhudes tulevad kimalased, tusedad ja rasked, ning maanduvad ristiku õienutile. Nad foefuvad oma jalgadega ristikuõie tiibadele ja laevukesele — nii kutsutakse liblikõie külgmisi ja alumisi kroonlehti —, mis vajuvad kimalase keha raskuse tõttu alla. Õis avaneb ja kimalane saab oma suistega mee kätte. Kuid ühtlasi puutub ta keha vastu õie emakat ja tolmukaid. Lauldes lendab kimalane edasi teisele, kolmandale, neljandale... õienutile; viies selle õie sigimikule õietolmu eelmiselt õielt. Üks kimalane suudab ühe tunni vältel külastada kuni 1500 ristikuõit, neid tolmutada. Ainult nüüd kasvavad ristiku õienutis seemned, muidu jääb ta aga tühjaks. Ainult üks liik meie kimalasi, kes massiliselt ristiku õitest meft korjamas käivad, ei tolmuta neid. See on väike maakimalane, kes teeb ristiku õiekrooniputkele küljelt augu ja imeb selle kaudu meft. See on aga punase ristiku seemnesaagi seisukohalt väga kahjulik, sest neid õisi ei külasta hiljem ka teised kimalased ja need jäävad tolmeldamata. Kui neid õisi on rohkesti, siis hakkavad neid otsima mesilased ja kasutavad hoolega mee korjamiseks. Ka mesilaste poolt jäävad need õied tolmeldamata. Peamisteks punase ristiku tolmeldajateks on aga aedkimalane, hobukimalane, põldkimalane, suur kivikimalane ja ristikukimalane, kelle arvele langeb ligi 75 protsenti punase ristiku tolmeldamisest, nagu kinnitavad seda Eesti Maa-viljeluse Instituudi teadusliku töötaja H. Kotka uurimused ja tähelepanekud.

Nii on ristikupõld elulises seoses kimalastega, mispärast põllumees loob neile soodsad tingimused elamiseks põllupeenarde sambas ja kulus, koplis ja tara ääres, et neid oleks põllul palju. Ta ei vihka hiireviud ega tuuletallajat, sest hiired rüüstavad kimalaste pesi. Kimalastest on huvitatud ka seemnekaasvatjad, sest kimalased on ka lutserni õite parimad tolmeldajad põldudel.

Tuulehoog toob koduõuele ristikupõllu aroomi, kus kimalaste tiibade vibreerimisest tekkiv monotoonne bass-bariton sulab ühte mesilaste heliseva suminaga ristikupõllu lauluks leebelt soojendava juunikuu päikese all. Ristik õitseb. Ta ülim niiduaeg on kätte jõudnud. Seda teadis juba vana põllumees. Ning hommikul vihisesid seal juba vikatid ning õhtuks kerkisid põllule rasked ristikheinad rõugud.

Üks osa ristikunurmest aga ei niidetud heinaks, jäi kasvama kuni seeme oli valminud. Selleks jäeti hõredamad need tükid.

Ristiku mahlakas vars ja lehed ei saa kasvada lopsakaks põlluheinaks, kui mullas on vähe niiskust. Seepärast igatseb ristikupõld põua ajal vihma ja heinasaak jääb kuiva suvega napiks.

Rõõm on vaadata lopsakat ristikupõldu. Lõõ lõõritab ta kohal
120 kõrgel suvetaeva sinetuses ja jännes hüppab sind nähes ristikheinast

„Nüüd õitsevad kodus valged ristikheinad...“ (E. Enno)

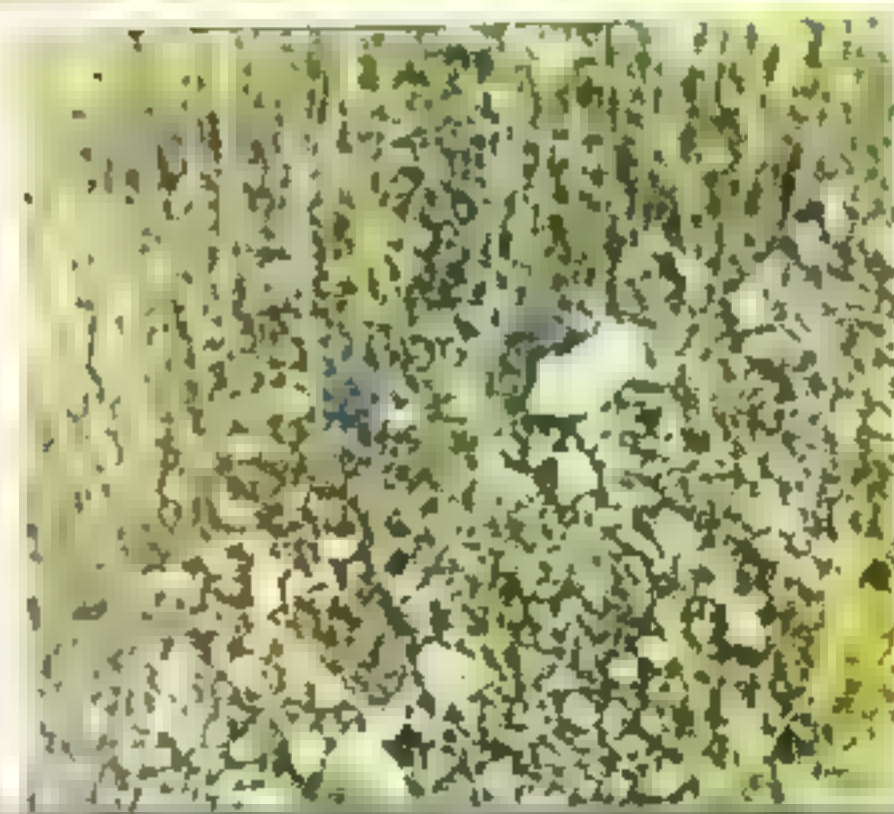

Pärn, niinepuu ehk lõhmus on paisunud ja koplis üks lugupeetum puu

„Ei paremat ole kuskil maal,
kui saiset ajal Saaremaal...”

välja ja lippab koplilepikusse. Lähedal kivivare juures rohus on kindlasti ta pojad. Jänesel on nüüd suvi ja ristikupõld on ta rikkalik söögilaud. Ka põldpüül oli siin pesa ja ta pojad jooksevad juba põllupeenral.

Möödunud suvel oli ristikuvälja kohal rukkinurm. Ristikuseeme külvati varakevadel ta orasesse, kui see ei olnud veel kevadises kasvuhoos. Ristikuseeme idanes ja ristik kasvas rukki alusviljana. Nüüd näeme, et ristiku hulgas kasvab veel timut, kõrreline taim. Kui ristik peaks äparduma, annab timut heina all olevalt põllumaalt ikkagi head saaki. Nii on põllumehele kindlam. Timut külvati sinna juba sügisel rukkikülvi ajal.

Nii nad kasvavad koos ja annavad koos väärtuslikku heina. Üks hektar ristikupõldu andis ligi 4 tonni head jõuheina, peamiselt tööloomadele, hobustele talus. Tänapäeval veetakse aga osa värsket ristikut silotorni juurde, hekseldatakse peeneks ja tehakse siloks. Viljasaak pärast ristikheina on sellel põllul kolme-neljasaja kilogrammi võrra suurem kui tavaliselt. See on põldude rikkus ristikheina kaasabil.

Looduslikel niitudel, põllupeenardel, kraavikallastel ja aia- ning õuemurul kasvab meil valge ristik. Tema õige koht ja tähtsus on siiski karjamaal, sest heinamaal ei suuda ta madala kasvu ja väikese saagianni tõttu teiste ristikutega võistelda. Ta kolmetised lehed on pikkadel vartel, samuti ka õienutid. Roomava ja hästi juurduva taimena sobib ta karjakoplitesse ja õue- ning aiamurusse. Et õisikunutt on nektaririkas, on valge ristik kujunenud üheks parimaks meetaimeks mesilastele. Rahvas hüüab teda valgeks härjapeaks, jäneseristikuks ja jaanirohuks ning kasutab tema õitest valmistatud teed köharohuks. Nähes õitsemas valgeid ristikuid, tungib hinge idülliline igatsustunne kunagise kodukopli ja õuemuru järele kaugelt noorusmaalt, nagu see peitub Ernst Enno luuletuses «Koduigatsus»:

Nüüd õitsvad kodus valged ristikheinad,
tuul mängib lillilõhnaga —
mu ümber sala laulvad vaiksed leinad.
Ja sääl, kus tee nii pikk ja tolmune,
viib sinimetsa poole kaugele.
Sääl kasekõne loob kui pilvi teele,
et kanda kojukutset minu meelde.
Ja sala laulvad minu vaiksed leinad,
et õitsvad kodus valged ristikheinad.

Põllul kasvatatakse veel roosat ristikut ehk rootsi ristikut põlluheinana nagu punast ristikutki.

Kuivades paikades kohtame kassiristikut ja niisketel niitudel ja mererannikul randristikut. Kuldkollaste õitega kuldristik on kuivade kinkude ja niitude kaunis taim, nagu seda puisniitudel on kollaste õitega pruun ristik. Leiame veel kesk-

mise ja mägiristikku. Need kõik on looduslikud vormid ning peetakse umbrohtudeks, kuid põllupeenardele, kraavikallastele ning teeveertele toovad nad võlu ja intiimsust ja on mesilastele ning kimalastele heldeiks nektariandjaks.

Vaadake, kuidas pääsukesed saalivad hommikust saadik ristiku-põllu kohal, nagu tahaksid nad lennol õitsevat ristikupõldu emmata. Pääsukesed püüavad siin õhust putukaid, lennates päeva jooksul oma tuhat kilomeetrit õhuteed.

Mitu kilomeetrit lendavad mesilased päeva jooksul tarust põllule ja tagasi? Kes seda küll teab! Teame vaid seda, et 500 grammi mett on korjatud 8 miljonist õiest ja maa, mille mesilased selle mee korjamiseks läbi lendasid, vastab ligikaudu maakera kolmekordsele ümbermõõdule. Tõdeme veel seda, et mesilased on päeva läbi ristikupõllul nektarit korjamas. Ümberringi on nende sumin ja rohutirtsude siristamine ning meie ninna tungib ristikuõite aroom koos küpsevate maasikate aroomiga põllupeenralt. Ning põldude kohal võib sinine taevastäht ja särab päike.

RUKKIRÄÄK

Päike on vajunud metsa taha ja üle jõeaasa laskub hall udu. Otse meie läheduses pikas aasaroos hakkab kisendama valju häälega lind: «rrääp-rrääp-rrääp!» nagu põrutaks ta nokaga vastu terasplaati.

See on rukkirääk, meie niiskete rohumägede, jõeaasade, vilja- ja ristikupõldude tavaline lind, keda rahvas lihtsalt rääguks kutsub. Siin ta räägub segamata läbi öö õhtust hommikuni, vahel ka päeval.

Rukkirääk on rästasuurune lind pruunika selja ja roostepruunide tiibadega. Pea on emalinnul pruun, isalinnul hall, jalad pruunid. Tegutseb äärmiselt peidetult pikas tihedas rohus või põõsastikus. Seal on ta elamispaik ja kodu. Sellise peidulise eluviisi tõttu saame rääku harva näha. Hiirena kaob ta rohtu ega tõuse tavaliselt lendu, kui me teda hirmutame. Põgeneb mööda maad läbi rohupuhmaste, tehes seda imeosavasti ja hämmastava kiirusega, tihti sealjuures põgene-missuunda muutes. Lendu tõuseb lind korra ainult siis, kui teda äkki ehmatame ja linnul enam muud pääseteed pole.

Lennates sirutab rääk nüüd kaela välja, jalad aga ripuvad alla-poolle, nagu oleks lind nad unustanud kõhu alla kokku tõmmata. Lend on kohmakas, ta nagu ei oska lennata ja laskub uuesti rohupuhmaste ja kaob sinna meie silmist.

Aga hääle järgi tunneme rukkirääku päris hästi. Ta rääksumine on linnu pesitsusperioodi hääletsus, eriti õhtuti ja öösiti. Häälitsemisel sirutab lind kaela välja ja pöörab seda kord ühele, kord teisele poole. Seepärast kuulemegi rukkiräägu rääksumist kord valjemini, kord nõrgemini ja hoopis teisest suunast, mis takistab meil linnu asukoha

Rukkirääk on kevadel üks hilisematest saabujatest. Ta tuleb alles siis, kui rohi on jõudnud juba nii suureks kasvada, et ta ennast ära peita saab. Varsti pärast linnu saabumist kuuleme ta hüüdu.

Vanarahval oli rukkirääk nagu põldude haldjas. Kui ta kevadel uia jõudes esimesena põllul rääksus, tähendas see head rukkisaaki, kui heinamaal, siis rohket rohukasvu ja head heinavoosi. Kui rukkioras oli vilets, läks rääk heinamaale ja rääksus ka seal, et tuleks hea heina-saak. Kui räägud palju karjusid, oli vihm ligidal. Kisendas rääk hom-mikupoole ööd, läks ilm kuivale, kui õhtupoolikul, siis sajule. Kevadel jõudsid nad siia, kui rukis oli juba mehe põlve kõrgune.

Rukkiräägud elavad paariviisi, parvedesse nad ei koondu ka rändel mitte. Iga rukkiräägu paar kaitseb hoolikalt oma pesaterritooriumi. Eks rääksumine olegi territooriumihüüd, nagu teistelgi lindudel nende laulud ja hüüud. Pesa asub maapinnal keset tihedat rohupuh-mast või põõsaid ja kujutab endast veidi sügavamat lohku maapinnal, mis hoolikalt seest kuivade rohukörte ja samblaga vooderdatud. Kurn sisaldab 7—10 kreemja taustaga ja hallide ning pruunide laikudega kirjatud muna. Haudumine algab pärast munemise lõppu ja vältab 15—17 päeva. See on juunis-juulis. Haudujaks on emalind. Munast koorunud mustad udusulis pojad jäävad vaid mõneks tunniks pessa ja lahkuvad siis koos emaga rohustikku. Ema hoole alla jäävad nad vaid üheks nädalaks ja alustavad siis iseseisvat elu.

Pärast pöegadest vabanemist algab vanalindudel sulgimine ja nad on nüüd eriti varjulise eluviisiga. Rukkiräägud toituvad putukatest, ussikestest, nälkjatest, ämblikkudest ja taimeseemnetest ning rohelistest taimede õrnadest osadest. Putukate hävitamisega toovad rukkiräägud viljapõldudele kasu. Rukkiräägu liha on maitsev ja osa jahimehi pea-vadki teda päris tähtsaks jahilinnuks.

Sügisel, kui teised rändlinnud alustavad oma lendu lõunasse, rändab sinna ka rukkirääk. Lahkub septembris, saabub mais. Talvitus-paik Aafrika. Rahvajutt, nagu rändaks rääk lõunasse jalgsi, on alusetu.

Eks iga lind häälitse omamoodi: põldlööke, pääsuke, kuldnokk, lüpalind, ööbik... laulavad; kägu kukub, põldpüü tirlitab, tikutaja mökitab oma tiibadega, rähn trummeldab, toonekurg laperdab nokaga, kana kõõrutab, tedred kudrutavad, kakud oigavad... See kõik on nende laul. Ornitoloogid ei taha küll rukkiräägu rääksumist ega käo kukkumist või toonekure laperdamist lauluks nimetada. Tõsi küll, laulmine on ju omane värvuliste seltsile. Aga eks need kukku-mised ja mökitamised ole siiski nende laulud, samuti ka rukkiräägu rääksumine, milles on tublisti suviste lopsakate jõeaasade ja vilja-põldude luulet. Tukkuv ja unine oleks jõeaas ilma rukkiräägu rääksu-miseta. Läbi öö kostab see bassisarnane aasade heli nagu terasplaa-dilt, millele kaasneb tihti vesivuti tilksuv «uit-uit-uit» ning öösorri kauakestev jorin ja tiibade laksutamine. Need erinevad laulud sulavvad ühtseks öömeloodiaks, jõeaasade sõnatuks poeetiliseks jutus-tuseks. Ja seda on väärt kuulata.

HERILASED

Neist kõige tuntum on harilik herilane, kelle kollakat või pruunikat pesa võib sageli teida kuuri katuse alt, ja kui seda torkima hakata, saame valusasti nõelata. Ja see jääb meile kauaks meelde.

Harilik herilane on ühiseluline putukas, kelle perekonnas on üks ema ja hulk töölisi. Viimaste ülesandeks on pesa ehitamine ja järeltuleva põlvkonna toitmine.

Pesa ehitamiseks kasutavad herilased omavalmistatud «paberit». Pesamaterjali valmistamisprotsess, kui seda nii võiks nimetada, on herilastel põhiliselt sama, mida inimene rakendab tänapäeval pabervabrikutes.

Tugevate suiste abil pureb herilane puukiud hästi peeneks ja immutab selle oma rinnanäärme nõrega ja valmistab saadud massist nii kärjekannud kui ka pesakatted. Võtkem tükike vanast herilasepesast ja vaadeldagem seda tähelepanelikult. Leiame, et see tõepoolest sarnaneb kõreda paberiga, millele pehme pliiatsiga saab isegi kirjutada. Inimese seisukohast vaadatuna on see muidugi halva kvaliteediga paber, peamiselt seetõttu, et herilased kasutavad oma paberi valmistamiseks pehmet ja mädanenud puitu ning pehkinud puukoort.

Kevadel poeb ületalve elanud emaherilane nagu kimalanegi talvituspaigast välja ning otsib endale sobiva pesapaiga, kuhu ehitab kõigepealt mõned kuuetahtlised kärjekannud, kinnitades need kuhugi oksa külge või mõne hoone katuse alla. Need kannud on madalad nagu kausikesed. Igasse kannu paigutab emaherilane ühe muna, millest koorunud vastseid emaherilane ise toidab suus peeneks puretud putukatega. Kärjekannudest koosnevad kärjed paiknevad pesas rõhtsalt, nii et kannude avad vaatavad allapoole. Seetõttu on ka vastsete pead allapoole.

Nukkumise eel katavad vastsed ise kannu suudmed pargamenditaolise kaanega. Nukkumine vältab umbes kuu aega. Niipea, kui nukkudest kooruvad valmikud-töölised, loobub herilasema toiduhankimisest vastsetele, samuti pesa ja selle kannude ehitamisest, andudes ainuüksi munemisele. Noored töölised jätkavad pesa ehitamist, nüüd kasvab see kiiresti. Valmistatakse üha uusi ja uusi kanne, need ehitatakse vanade alla uue korrusena, kõige uuem on alumine, kuhu ema muneb. Ka kaetakse pesa veel teise, kolmanda... pabermassi liimja kihiga. Nii saadakse mitmekordne pesakate. Pesa on kerajas ning ühe, allapoole suunatud lennuavaga. Ja suve jooksul võib herilaspere kasvada mitmesaja-liikmeliseks.

Noored töölised toovad vastsetele, samuti ka emale toitu: algul magusat taimemahla, hiljem kärkseid, mesilasi, liblikate röövikuid..., kõiki putukaid, kellest jõud üle käib. Mürginõela pistega või lihtsalt tugevate suiste abil surmab herilane oma ohvri, närib samas ta küljest tükikesi, mälub peeneks ja toidab sellega kannudes olevaid vastseid. Ka raibete küljest puretakse selleks tükikesi.

Ise aga toituvad herilased õite nektarist, lakuvad lehetäide magusaid väljaheiteid ning varastavad mesilastelt mett. Tarru pääsevad nad peamiselt lennuava kaudu, eriti sügisel, kui mesilased on juba kobardunud ja puudub lennuava valve. Viljapuuaia imevad herilased ploomide, õunte, pirnide ja marjade mahla, tehes sellega aednikule tihti kahju.

Sügise saabudes ei välju nukkudest enam töölised, vaid uus põlvkond ema- ja isaherilasi. Nad lendavad pesast välja ja paarituvad. Pärast pulmalendu isased surevad, emaherilased aga poevad puu- ja koorepragudesse või sügavale pinnasesse ning langevad talveunne. Enne külmade saabumist loobuvad töölised ka saagi otsimisest, surmavad pesakannudes olevad vastsed ja nukud ning surevad varsti ka ise.

Et herilase tagakeha esimene lüli on väga peenike, on tema tagakeha hästi liikuv ja mürgiastla tarvitamine väga hõlpus. Mesilase astel jääb tavaliselt inimese või looma kehasse. Herilane ei jäta oma nõela sinna kunagi.

Herilase mürk on mesilase omast valusam. Eriti kardetavad on herilaste sugukonna suurima esindaja vapsiku ehk vaablase pisted. Need on väga mürgised ja võivad saada inimesele isegi eluohtlikuks. Vapsikud on suured helekollase tagakehaga herilased, kes püüavad mesilasi peamiselt õhust ja faru lennulaualt, kasutades nende meepõie sisu ja rindmikuosa enda ning vastsete toiduks. Sügise poole röövivad nad mett ka farust. Vapsik ehitab oma pesa peamiselt puuõõnsusesse, harvemini kuskile katuse alla.

Peale hariliku herilase ja vapsiku on meil ühiselulistest herilastest tuntumad veel põõsasherilane, kes oma halli pesa rajab enamasti põõsaste ja puude okste külge, ning punane herilane, kelle tagakeha alumine külg on punane. Kollaka pesa ehitab see herilane tavaliselt mulda.

Üksikherilastest on meil tuntud savisherilane, kes oma päkkisuurused savikannukesed ehitab kivide, müüri või okste külge. Ka erakherilane rajab kannud müürilõhedesse, saviseintesse ja taimevartesse. Nimetame veel kuldherilast, kaunilt päikese käes heikivat sinakat, punakat või rohekat herilast, kes parasjagu teiste herilaste ja kimalaste pessa tungib ja sinna oma munad muneb. Tema vastseid toidavad pesaomanikud, kuid parasjagu vastsed hävitavad ka peremehe vastseid.

Harva esineb meil veel mesilase hunt, kelle kollasel tagakehal kitsad mustad vöödid. Ta on kaevurherilane, kes maapinda uuristab tigi meetri pikkused vertikaalsed käigud. Oma astla täpse löögiga tabab ta lennumesilasi, surub suure jõuga tabatud mesilase enda vastu, pressib tema meepõiest kogu mee nokale, kust ta selle viimse tigrani kuivaks lakub ja ohvri kohe oma sügavasse urgu tassib. Neid tassib ta siia neli kuni kaheksa tükki ja muneb iga paljaksriisunud mesilase rindmikule ühe muna. Munast arenenud vastne toitub

mesilastest, mida mesilasehünt siia kannab. Ühe vastse arenguks kulub neli kuni kaheksa mesilast. Mesilasehündi vastsest arenenud nukust väljub valmik alles järgmisel kevadel. Oma ligema 40-päevase eluea jooksul valmistab mesilasehünt neli kuni kaheksa pesa. Täiskasvanud mesilasehünt toitub mesilaste meepõie sisust ja õite nektarist.

Kuigi herilased on röövputukad ja toovad aednikule ja mesinikule kahju, on nad looduse majapidamises siiski väga tarvilikud. Kui herilasi ei ole liiga rohkesti ja kui nad ei asuta oma pesa just mesitaru lähedusse või meie toaesiku või kuuri lakke, jätame nad rahule. Herilased hävitavad ju palju kahjulikke putukaid oma vastsetele toiduks. Olles ise taimetoidulised, peamiselt õienektari maiad, aitavad nad kaasa taimede risttolmlemisele.

KELLUKAD PÖLLUPEENRAL JA NIIDUL

Päike kiikab kõrgeft taevast ning tuulehoog paneb rukkinurme voogama ja kõrred sosistama. Kellukad aga põllupeenral helisevad ja kutsuvad enda lähedusse, kus lendavad liblikad, sumisevad mesilased, undavad kimalased, sagivad sipelgad.

Ilutseb sinu läheduses ümaralehine kellukas, nii teda kutsutakse. Aga vaata, ümmargusi lehti tal varre küljes polegi, seal on kõik pikad süstjad ning kitsaslineaalsed lehed. Ikka kutsuvad botaanikud teda ümaralehiseks kellukaks.

Ja nüüd alles näed, et kelluka all rohus on taimel ka südaja alusega ning hambuliste või täkiliste servadega lehed. Ja need ongi ümmargused. Niisiis juurmiste ümmarguste lehtede järgi kutsutaksegi seda kellukat, põllupeenra kaunitari, ümaralehiseks. Ja kui need lehed taimel sageli puuduvad, jääb botaaniline ametlik nimetus samaks.

Imepärased õied on ümaralehisel kellukal, otse looduse kunstiteos. Väike viietipuline kahvaturoheline tupp hoiab oma haardes ilusat helesinist õiekella. Õiekella keskelt tõuseb püsti peenike ja sirge emakas nagu mast oma kolme-viielõhese suudmega. Emaka alusel näeme viit lühikest valget tolmuniiti võrdlemisi suurte tolmukapeadega.

Vaadake, kuidas õiekelladele mesilased lendavad ja mett otsivad! Aga seal pole ju mett! Kellukese põhi on meest alati tühi ja kuiv. Kuid ligemalt vaadates leiad, et õiepõhjas on pilud, kust mesilane oma suise läbi pistab ja siis alles nektari kätte saab. Õiepõhja all on nektariläte.

Mardikatel ja kärbestel pole võimalik sealt nektarit võtta, nende imemissuised on lühikesed, aga mesilased peavad kellukesest lugu.

134 Neil on nagu omavaheline sõbralik kokkulepe teineteisele abiks olla.

Samal ajal, kui mesilane mett otsides õie kallal õiendab, puudutab ta tingimata õie emakasuuet ja poetab sinna oma keha külge jäänud teistelt ümaralehise kelluka õitelt toodud õietolmu. Seda õis ootaskil lsetolmlemise vältimiseks saavad õies esmalt küpseks tolmukad, aga emakas alles siis, kui tolmukapeades pole enam õietolmu. Taimel on risttolmlemine kindlustatud. Ning seemnealgmeist hakkab kasvama kellukese seeme, elujõuliste järglaste kindlustaja.

Teeveertel, metsasihtidel ja niidul leiad tihedate karedakarvaste varte ja lehtedega kare da kelluka, mille raagudeta helesinised õied asuvad männasjates õisikutes ning kutsuvad putukaid enda juurde mett otsima. Selle kelluka alumised lehed on süstjad või piklik-süstjad.

Veidi eemal, seal, kus härjasilmade õiekorvid niidurohust sulle vastu kiikavad, kasvavad meile kõigile tuntud suureõielised kellukad ehk kurekatlad ühe või mõne üksiku suure õie-kellaga. Uhkeft ilusad on need sinised kellukad niidueelsel puis-niidul.

Tihedas põllupeenra rohus, keset köömneid ja lõhnavaid madaraid köidab sinu tähelepanu kurekellukas, mille õied asuvad ühekülgses õisikus. Ka parkides, aias ning metsatee ääres kohtad seda kellukat. Ta keskmised varrelehed on munajad, südaja alusega ja saagja servaga, ülemised lehed aga süstjad. Ning õietupe tipmed tagasikäändunud.

Aga õitsevate kellukeste kohal, voogava ja lõhnava rukkinurme kohal, heinamaa- ja põllupeenrarohus kihava elu kohal särab päike ning helisevad hõbedased kellad: liiri-liiri-liiri-liil — põldlõokese lõõritused.

IVITSEB JA KÜPSEB

KÖRS TÄNA NURMEL SIRGUB KÖRRE NAJAL
JA TERA KÜPSEKS PAISUB VILJAPÄÄS.

JUHAN SÜTISTE

Jalgrada lookleb rukkipõllu ääres, mille servast vaatavad välja kesa- ja rukkililled. Möödas on rukki õitsemise ja loomise päevad. Nüüd tera ivitseb — juues endasse taimel rohelistes rakkudes assimileerunud toitemahlu, ta paisub üha suuremaks, ta kasvab. Selleks on vaja sademeterohket ja sooja ilma. Siis kasvab tera suureks ja ilusaks. Ja seda ootab põllumees. Ootame kõik. Põuased ilmad ivitsemise ajal tingivad peeneid külteralisi viljapäid, mis seisavad püsti. Suurte tuumakate teradega pead on aga rasked ja kummarduvad tagasihoidlikult mulla poole. Kui paduvihma, rahet ja tormiseid tuuli ei tule, toimub ivitsemine ja küpsemine õnnelikult ja me läheneme toredatele lõikusepäevadele.

Põllumees nõuab rukkisordilt, et ta oleks talvekindel ja seisukindel, et ta ei pudeneks ning annaks rohkesti teri. Akadeemik Nikolai Vavilov järgi on meie kultuurrukis kasvanud metsikust rukkist, mis kasvab tüütu umbrohuna veel tänapäeval Kesk-Aasia odra- ja nisupõldudel. Sellest taimest on inimene aastatuhandete jooksul aretanud endale igapäevase leivataime põhjamaa kareda kliima ja kehva mullastiku tingimustes.

Meie esiisad kasvasid paljude põlvkondade jooksul oma maa-rukist, mis kattis põllumehe kesist söögilauda. See sort oli peeneteraline, väikese väljaanniga, kuid talvekindel. Sangaste mõisnik krahv Fr. Berg (1845—1938) aretas uue rukkisordi. Algmaterjali tõi ta Vana-Kuuste mõisast 1875. aastal. See oli saksa 'Probstei' ja meie kohaliku maarukki ristamisel saadud rukkisort sealsetel mõisapõldudel. Pearõhu pani Fr. Berg kui selektsionäär rukkitera raskusele ja pikkusele. Pead, millest terad kergesti välja pudenesid, jäeti kõrvale. Nõnda saadi viis-kuuskümmend aastat kestnud sordiareetustöö tulemusena pika ja raske peaga sangaste rukis, mis ei pudene. Meie maa-rukki omadustest jäi sellele täielik talvekindlus koos seisukindlusega, s. o. vastupidavusega lamandumisele. Selle rukkisordi aretamine kujunes Fr. Bergi elutööks.

Meie talupõldudel lokkaski enamasti sangaste rukis. Sordiaretaja on surnud, aga parandustöö selle rukkisordi juures kestab edasi Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Sangaste Sordiaretuspunktis. Ka on meie tänapäeva kolhoosi- ja sovhoosipõldudele sangaste rukki asemele toodud teisi uusi, meie olustikus häid saake andvaid rukkisorte.

Rukis valmib tulises suvepäikeses. Juba kaugelt võib seda näha. Alguses põld valendab, siis kollendab. Piimküpsed terad muutuvad vahaküpseks. Iga päevaga läheb põld kollasemaks ja terad tahedamaks. Ivitsemise aeg on läbi, iva ehk tera küpseb. Keskpäevane leitsak võtab põllu oma haardesse.

Mesilased ja kimalased on kibedasti ametis. Peamiselt kogutakse rukki kasvava põldkamara õitest südasuvist põldude meilt. Ning liblikad lendavad. Ja taevast põldude kohal on sügavsinine, troonitud üksikute valgete pilvetortidega. Harva tõuseb põldlooke tiibu värisdades küpseva rukkipõllu kohale lõõritama. Lõõkse kevadsuvised sereenaadid on sedapuhku läbi. Linnud on nüüd pojad ja nendega tegeldes pole enam mahti laulda.

Põllusöödil einetab aga põldpüü perekond. Nende kohal õhus lendab kanakull. Röövlinnu liikuv varj hirmutab noori linde, nad suruvad juba tiivad kokku, et tõusta lendu ja pageda rukkisse. Kuid ema hüüab käskivalt: «Krru-krru!» Ja pojad jäävad liikumatult paigale, kus keegi juhtub olema. Nad on nagu naelutatud maa külge ning nende tumehallid suled sulavad ühte mullatükkide ja kivikestega ega paista hoopiski välja põllusöödi rohust. Lendamine praegusel hetkel

Jõgeva Sordiaretusjaam

Vooremaa põldudel lokkab villi

Sa rändaja, tule Karksi!

oleks hukkumine. Kanakulli käest pole võimalik ennast lendamisega päästa, see röövlind on väga hea lendaja.

Emapüü jälgib teraselt kanakulli. See näeb vaid tühja põllusööti, põldpüüd on kadunud. Kull tõuseb nüüd kõrgemale ja lendab minema. «Krruk-krruk!» kostab nüüd uuesti põllusöödilt. Pojad võivad liikuda! Hädaoht on möödunud.

Põldpüü pesakond rändabki rukkipoollult hoopiski minema, eemale linanurmele. Seal on nüüd kindlam elada, sest läheneb rukkilõikus. Maha jääb nende sünnikodu — rukkipoold oma putukate, ussikeste ja liblikatega ning seni pesa ja püüpoegi varjanud rukkikõrtega. Tihedas linametsas ollakse ka edaspidi kaitstud kanakulli luuravate silmade eest.

Aga rukis ongi juba muutunud kuldkollaseks, tera peas kõvemaks. Lõikus võib varsti alata.

TUNGALTERA

Rukkipeades pole tänapäeval tungalteri; ainult harva esineb ta veel siin-seal. Kodumaa põldudel hoolitsetakse selle eest, et parasitiseen ei saa siia tulla. Kui seemneviljas juhtub tungalteri olema, siis sorteeritakse nad sealt kohe välja. Ei anta võimalust levimiseks. See-eest on tungalteri leitud 76 kõrrelise liigil Eestis.

Tungalterad on mustjastillad, jämedad «terad» rukkipeas. Nad on tekkinud söödikseene toimetel, mille eosed sattusid rukkiõiele, kasvades siin seeneniidistikuks, toites end priiskavalt rukkiõide voolavatest toitemahladest. Et seenest nakatatud rukkiõie seinad üsna magusat mahla eritavad, on rukkiõiel küllalt külalisi-putukaid, kes haigust tekitavaid eoseid kannavad teistele, tervetele rukkiõitele. Tõbi levib!

Kui toiduvoor lõpeb, muutub rukkiõis tihedaks ja kõvaks, muutub tungalteraks. Vanarahvas nimetas teda veel härjaivaks, hundihambaks, näljaivaks, süsiteraks, tahmateraks, tungalpeaks, rukkiküüneks ja veel mitmeks muuks. Täheendab söödikseen on olnud laialt tuntud ja laialt levinud. Pudenedes põllule, elab tungaltera seal ilma vigastuseta ületalve ja kasvatab kevadel endale viljakeha. Nendes viljakehades arenevad eosed, mis tolmuna igale poole levivad. Levimine toimub uhtaegu rukki õitsemisega. Kui seene eosed satuvad rukkiõie emakale, algab uus eluring.

Tungaltera sisaldab ergotamiini, mis on väga mürgine aine. Ravimina on ta nõutav ja kallihinnaline. Tema preparaate — ergotiini — kasutatakse esmajoones sünnitusabis, et emaka verejooksu lõkestada ja emaka taandarenemist kiirendada. Rohkel hulgal tungalteri sisaldavast rukkijahust küpsetatud leib põhjustab inimesele rasket haigust ergotismi (tungalteramürgitust) ja isegi surma. Jahu ja aganad, mis sisaldavad tungalteri, on mürgised ka koduloomadele.

LINA

Näen Salumetsa linapõldu aastakümne tagant. Ta sädeleb kui heleroheline taevasiniste õitega vaip hommikuses kastekullas, ulatudes koduõue alla jõe ääres kohiseva haaviku servani.

Siin nad kasvavad sirged, peened ja painduvad linavarred kitsaste lehtedega tihedalt üksteise kõrval meetri kõrguseni küündiva linametsana.

Kas olete näinud õitsevat linapõldu? Kui mitte, siis tulge mu kodupõllule! Oisi on siin tuhandeid, kui silmi, mis avanevad hommikuses kasteniiskuses ning sulguvad siis, kui päike tõuseb kõrgemale. Vahepeal on hommikused putukad neid juba külastanud ja tõimu kandnud teistelt linaõitelt nende emakasuudmele. Õite asemele kasvab nüüd ümmargune karbik — villi, kus varjul linaseemned, linafaimede järelkasvu kindlustajad.

Linaseemned on pruunikat värvi, läikivad ja siledad. Pärast tuulamist säravad nad viljamatis nagu kullast litrid. Niiskuses ilmub nende pinnale lima, mis aitab mahakukkunud seemnel mulla külge kinni jääda ja seal idanema hakata. Linaseemned sisaldavad rohkesti õli, vaiku, suhkruid, glükosiide ja veel teisi aineid ning seemneid tarvitatakse väärtusliku linaõli ja värnitsa valmistamiseks. Varem kasutati seemneid hautisteks paisete ja liigesevalude korral ning limajoogina köha ja kõhukinnisuse puhul. Ja kui talumees tahtis vasikat linna viia, nuumas ta looma linaseemne-keedisega, valades seda piimaga pooleks. Nii läks vasikas kuu ajaga rammusaks ja liha muutus valgeks. Niisuguse liha peale oli linnarahvas väga maias ja maamees leidis oma kaubale kergesti ostjaid.

Lina kasvas põllul tavaliselt ristikheina järelviljana, sest siis oli muld sõmer, umbrohist vaba ja lämmastikurikas. Niisugusel pinnasel armastas lina kasvada ja oli sellega, põllumehele heaks tuluallikaks, eriti Viljandimaal.

Kui lina alumised lehed hakkasid maha pudenema ning vars ja kupar veidi ruskeks löid, tuli linakitkumine. Terve pere oli nüüd linapõllul: vanarahvas, tüdrukud ja poisid. Lina kisti koos juurtega üles, seoti väikestesse vihkudesse ehk peodesse ja raasiti kohe põllul linaraatsi peal kupardest puhtaks. Seda tööd kutsuti kupardamiseks ehk linaraatsimiseks. Linaraats ehk kupraharj oli puupuki peale kokku löödud vanadest vikatitest.

Linakitkumine toimub augustikuu lõpupäevadel või septembrikuu algul. Ilmad on veel kaunid ja soojad, kuid üle väljade liiguvad juba härmalõnga hõbedased niidid ning raba poolt kostab sookurgede trallerdavaid pasunahääli ja nõorkurgede hüüdu. Kuldnokk istub aias oma vana pesakasti juures, laksutab nokaga nagu kevadel, kuid hääli väriseb, sest pole ju enam kevad, vaid sügis rajab endale teed. Õunfel löövad põsed punetama ja linapõllule ruffavil on hea meel mahakukkunud õunu leida.

Linakuprad jäävad põllule rõuku ehk sarda järelvalmima ja kuivama. Aga raasitud linapeod rändavad kopliauku likku. Likkupanemine on märg ja raske töö, ebameeldiv siis, kui vesi on külm. Sooja ilnaga pakub see poistele lõbu, saab vees möllata, üksteist pritsida ja vee alla vajutada. Eriti tore oli see jõekäärus. Seal leotati linu salamahti, sest jões oli see seadusega keelatud. Linaleotamisega tekkiv roiskumine surmab ju kalad ja vähid. Kui urjäänik leidis kontrollkäigul jõesst linaleo, oli rahatrahv või vangistus vallamaja karistuskongis vältimatu. Jões oli aga puhas voolav vesi, ja lina tuli seal valgem ja ilusam kui seisva veega linaleoaugus.

Kui linapeod olid vees korralikult riita laotud, kaeti nad pealt hagudega. Viimaste peale veeretati rasked raudkiivid, mis olid vajalikud selleks, et vesi linu üles ei kergitaks ja neid kuivale ei jäta. Linavartes algas nüüd bakterite toimele käärimine, mis linakiud tõime põhikoest vabastas. Leayesi pidi olema aga pehme ja soe. Likku jäi lina seniks, kuni kiud linavarre küljest kergesti lahti tuli. See vältas paar nädalat või mõni päev vähem, olenedes vee soojusest. Soojemas vees läks leotamine kiiremini.

Linapeode väljavõtmine leost oli ebameeldiv töö. Raskeid kive kaldale tõstes, hagu leo pealt ära võttes ja veest nõretavaid ja haisevaid linapeosid kaldale loopides said üleni märjaks. Haisesid rõivad, haises vesi, haises kogu ümbrus.

Veest väljaloobitud linapeod laoti vankrile ja veeti koplisse. Peod paigutati siin ridamisi istuma, kuhu nad paariks nädalaks pleekima jäid. Ohukuivad linapeod rändasid siit kuuri.

Kui sügiskünnid tehtud ja viljarehed pekstud, oli november käes. Talus algasid siis uued tööd. Rehetoa partele pandi nüüd linarehi, tulid linamasindamise ja -rookimise tööd, mis pidid andma inimestele valget särki, takuseid pükse, viljakotte, nõõri, paelu, niiti ja lõnga linasteks sukkadeks-sokkideks ning paljuks muuks.

Rehetoa lõõmavas soojuses läksid linaluud tulikuivaks, nii et neid oli kerge purustada linamasina hambulise võlli all. Nüüd tuli linapeo luudest ja takkudest puhtaks rookida ehk ropsida, mida tehti puust mõõga ehk roobitsa abil.

Linarookimine oli tavaliselt mardipäeva-aegne töö ja selleks korraldati talgud. Teed olid porised ja ööd kottipimedad ning sajused, vaheldudes selgete ja täherikaste või kuuvalgete öödega. Siis muutusid teed kõvaks ja konarlikuks ning loigud ja kraavid kattusid heliseva jääga. Tuli ka lund. See oli linatalgute aeg. Talgud olid tolmused, kuid lõbusad tööõhtud talu rehe all. Tööle järgnesid tants ja mängud soojas ja koduses rehetoas. Muidugi veel talgutoidud ja talguõlu. Kõik see meelitaski kokku hulga külanoori tolmusele tööle.

Järgnes linapeode takust puhastamine ehk kammimine pikapiirilisel linaharjal ehk linakammil, ja oligi käes valge lina, millest võis kedrata lõnga. See sai neidude ja perenaiste tööks pikkadel talveõhtutel viletsa petrooleumilambi paistel või varasematel aegadel koguni 147

pirruvalgusel. Vokk aga vurises hilja ööni ja linakoonal muutus nobedate sõrmede vahel ilusaks lõngaks. Lõng keriti kerra ja haspeldati vihti. Vihtides lõnga pesti leelises ja pleegitati ning keriti siis kerilaudadel uuesti kerra. Keralõng läks käärpudel kangaks käärimisele ja edasi kudumisele telgedel. Vilka liikus süstik pooliga liksat-lõksat ning nooriku käsi lõi soa abil koelõnga lõimesse. Nii kooti kangast.

Kangast keedeti ja aurutati veel tuhaleelises ja pleegitati aias kõrenditel või lumehangel. Saadi valge linane riie, tugev ja puhas — särgiks, linadeks, käterätideks . . . , kõik virkade neidude ja noorikute töövaevast. Pikk oli tööde rida, enne kui saadi selga uus valge särk.

Nüüd on särgi saamine võrratult kergem. Poodi tuli vabrikuriie. Kodune vokk jäi seisma.

Me imestame vaid mineviku neidude ja noorikute töökust — pisikesest peale kedrati, kooti, õmmeldi, täitusid veimevakad, kogu pererahvas sai selga pesu ja pealistrõivad, sukad-sokid jalga, kindad kätte. Kõik oma töö ja looming. Kodused teljed on ka tänapäeva viimastel aastatel hakanud pisihaaval kuduma rahvuslikus mustriks laudlinu, linikuid, vöösid, salvrätikuid . . . Oskust saab õppida ja maitsekust leidub, mida saab täiendada esiemade ammendamatu aaretevakast meie kodukultuuri muuseumides. Rahvakunstimeistrite koondises «Uku» ja rahvatööndusettevõttes «Kodu» viljeldakse eesti rahvuslikku kodukäsitööd.

Aegamööda jõudis meie mineviku põllumees suitsusest rehetoast valgemasse ja puhtamasse eluruumi. Linal olid selles suured teened, ta oli talumehele sissetuleku allikaks. Lina abil said paljud rendikohapidajad tsaariajal kinnitada oma kanda ostetud kodutalusse, vabaks kurnavast renditalu pidamisest, mõisniku orjamisest. Roogitud lina-leisikad müüdi Pärnu ja teistesse vabrikutesse. Ostjaiks olid küla mööda ringisõitjad linakaupmehed.

Tehnika on teinud tänapäeval ka lina ümbertöötamises suuri edusamme, vähendanud tundmatuse ni inimese töövaeva. Ning lina-põld on jäänud aukohale peamiselt küll mõnes Lõuna-Eesti ühis-majandis. Sirged, peenikesed linataimed kasvavad seal tiheda linametsana, avades oma siniseid õiesilmi hommikuses kastes.

VASTLAPÄEV

LINALIUGU, PIKKA KIUDU,
KUPAR OTSA KULDANOPSI,
SEEMEL SISSE SIIDIKIRJAI
RAHVALAUL KARKSIST

Kõneldes linast, pean tingimata kõnelema ka vastlapäevast.

Vastlasõidust ei tohtinud keegi noortest tüdrukutest ja poistest puududa. Ja ei tahtnudki puududa. Siis ju ei pidanud suvel lina kasvama, kui tüdrukud vastlaliugu ei lasknud; lina pidi jääma lühike-seks ja minema tutri täis. Veel tähtsam oli muidugi lõbus sõit ja trall, millesse isa-ema heafähtlikult suhtusid. Neiud-noorikud aga laulsid:

Vistel-Vastel poisikene,
ei Vastel toassa seisa,
Vastel sõidab vainulla,
külmakindad käessa,
soe kasukas seljassa.

Vastel laulab vainulla:
«Linad liulaskejale,
ebemed eietajale,
tudrad toassa istujale . . .»

Kelgujooksu pikkune pidi olema suvine linakasv. Kelle kelk või regi kõige kaugemale lumisele põllule liugles, sellele pidid kasvama kõige pikemad linad.

Vastlapäeva paiku tavaliselt tuiskas ja sellele järgnes sula ilm — vastlapäeva sula ehk lihtsalt vastlasula. Pakane puhkas ja tegi vahe-aja. Sadaa ka pehmet lund. Vastlapäeva õhtul tehti vastlasõitu. Poisid-tüdrukud lasksid kelguga kõrgemast kohast või hangeharjast alla. Kui kinkusid või hangesid polnud, rakendati hobune ree või saani ette ja siis läks lahti uljas sõit üle põldude metsavahelisele tee-le. Kellade trall voogas üle lumiste väljade ja huljus üle jõgede, järvede, külade . . .

Minu nooruspäevil tehti meelsasti vastlasõitu ka jääraudadega ehk uiskudega siledal jääl. Kui jää oli lumega kaetud, tehti liuväli. Kooli-maja juures tiigil või jõekäärus puhastati suur plats lumest puhtaks ja uisutamine läks lahti. Kõrvale ehitati jääkarussell. Liuväljal läks nüüd korraga kõik rõõmsaks, kilkamist ja naeru kostis kaugemale. Uisud lõika-sid jõesse looklevaid poognaid ning koolimaja kuusikust kaikus karussellilt voolav naerulagin. Puud tiigi kaldal nagu kuulasid seda ja olid riiefatud pidupäeva valgesse härmarüüsesse. Ja kui päike nüüd veel välja tuli, puistasid ta kiired kirkjat valgust ja see muutis kogu ümbruse säravaks pidukojaks.

Koolmeister andis vastlapäevaks õppida vastlaluuletusi ja me laulsimegi neid laulutunnis. Üks sellistest oli R. Kamseni

Küll on kena kelguga
hangest alla lasta,
kaugel luhal säravad
jää ja lumi vasta.

Ka kaasajal kõlab see laul talve- ja vastlalaauluna kooliklassis ja raadios.

Vastlapäev kuulus vanasti põllumehe pidupäevade hulka, oli seoses põllu, niidu ja karjaga, selle murede ja rõõmudega, ennustuste ja lootustega, uue töösuuna võtmisega varsti algavas kevades. Talus oli tavaks vastlapäeva õhtul süüa oa- ja hernesuppi seajalgadega, et sead suvel kosuksid. Seajalakontidest tegid poisid mänguasja — vurri. Järgmisel päeval oli hea koolis tundide vaheajal tüdrukute nina all vurri lasta, neid narritada. Kodus aga panid suuremad tüdrukud puhtaks söödud seajalakondid rehetoa põrandale ritta. Kelle kondi nüüd koer kõige enne suhu haaras, see tüdruk pidi varsti mehele saama. Ka viidi seajalakondid teisel päeval sealauta ja õeldi emisele, et ta tooks niipalju pörsaid, kui konte on lauta toodud. Ja kui vastlapäeval oli noor kuu kolm päeva vana, pidi tulema hea vilja-aasta. Ning vastlapäeval metsast toodud põletispuud ja haokubud hoiti sügiseni reheahju kütmiseks, et saada hea idanemisega seemnevilja ja puhta maitsega leivavilja. Levinud oli ka komme vastlapäeval viia põllule koorem sõnnikut, et panna sellega põhi heale viljakasvule, eriti linale eeloleval suvel.

Vastlapäeva sõit ehk liulaskmine, nagu seda nimetati, lõppes tavaliselt külakõrtsis, kus noored lõbusalt tantsu löid ja vanad mehed sel päeval omavahel juttu ajasid. Tihti kujunes aga noorte vastlasõit ootamatuks küllasõiduks kas naabervalla või naaberküla tuttavasse tallu, kus siis vastlasimmaniks lahti läks. Hiljem kujunesid vastlaõhtud juba rahvamajades vastlapidudeks lavaliste ettekannetega, laulu ja muusikaga ning lõpuks tantsuga puhkpilliorkestri saatel. Nii või teisiti kujunes vastlapäev eriti noortele lõbusaks kokkusaamise võimaldajaks, neidudel ja noormeestel oli põhjust külla sõita, avanes võimalus üksteisega tuttavaks saada ja sõprust luua, mis tihti välja viis noorte abiellumiseni.

Vana eestlaste vastlapäev kuulus liikuvate pühade tsükklisse, mis pärineb vanast kuukalendrist. Kuupäeva nihkumine võis toimuda umbes kuu aja piires 8. veebruarist kuni 7. märtsini. Kindel oli aga nädalapäev ja kuu faas. Vastlapäev nõudis noorkuud ja teisipäevast päeva.

Päev kannab saksa keelest tulnud nimetust — vastlapäev. Saksa keeles on päeva nimi *der Fasttag*, s. o. paastupäev. Tegelikult peaks ta nimi olema meil *liugupäev*, nagu seda teadaolevalt Kirde-Eestis kutsuti, ehk lühemalt *liupäev*. Meie vanal liupäeval pole midagi ühist paastumisega, nagu seda teevad katoliiklased ja vene õigeusklikud.

Pahade vaimude eemalõõrjumisest on võrsunud vastlapäevaaegsed maskidega karnevalid ja muud pidustused. Need kajastavad kohati, eriti Lääne-Eestis vanasti levinud kada ajamist, s. o. õlgi täis topitud meheriides kuju ehk nuku viimist perest perre ehk «teise saksa maa peale ajamist».

«Ebausulisi tempe teevad talupojad ka vastlapäeva õhtul. Siis teevad nad õlgedest puusliku, pistavad sellesse terava puu ja ehitavad õlgedest esimesel aastal mehe, panevad õlgedele pähe vana kübara või mütsi, panevad õlgedele mehe kuue ümber; teisel aastal ehitavad nad õlgedest naise, panevad pähe vana valge tanu, selga vana naisekuue. Siis kannavad nad puusliku õhtul pimedas välja metsatukka ja seovad selle puulatva. Selle tegevusega peavad nad seda ebausku, et villi, põlluvilli ja lina hästi kasvaks ja õnnestuks.» (E. Laugaste «Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu», Tln., 1963, lk. 70.)

Linnades peetakse aga tänapäeval maskipidusid ja vastlaballe. Me ei pruugi tänapäeval enam kinni pidada liikuvast vastlapäevast ja võiksime seda pühitseda kindlal kuupäeval, näiteks 15. veebruaril. Sellest võiks kujuneda talispordipäev ehk liupüha liupühaballi ja liupühatoitudega. Liupühalt laseme liugu: suusatame, kelgutame, uisutame, korraldame talvemaatku. Liuväljad, kelgumäed, suusarajad kutsuvad sel päeval nii noori kui ka vanu. Kolhoosirahval on suuremaid võimalusi, nad rakendavad hobused saani või ree ette ja siis algab uhke liu- ehk vastlasõit aisakellade helises üle lumiste ja uinuvate põldude läbi hõbehärmas metsade rahvamaja poole või naaberkolhoosi klubiõhtule.

Vastlapäeval on ka vanematel inimestel veel tänapäevalgi viisiks lastega koos kelgumäel lõbutseda ja jääkarussellil sõita. Jäägu see ka edaspidi ilusaks traditsiooniks.

Vastlapäeva paiku on tavaliselt vastlasula ja pehmed ilmad. Siis tulevad veel viimased suured fuisud ja viimased kanged külmad. Siit edasi hakkab lähenema juba kevade. Päevad venivad pikemaks. Pargis ja metsas pinnib rasvatihane juba kilkavalt ja puukoristaja vile on juba vali. Lindudes on ärganud pesitsemiskihk. Isegi rähn on hakanud metsas tiitsamalt frummeldama, pesakaaslast kutsuma ning isavarblased on nagu arust ära, peksavad ja materdavad üksteist tänaval ja õues päris jultunud kombel.

Meie aga teeme toredat vastlasõitu suuskadel, kelkudel... ja heledad valgusejoad valguvad legendikkudele. See on päikesest. Me liigume edasi Kevadele vastu!

ODER

JU SIRISTAVAD SIRTUD SUVE LÖPULUGU
JA VALKJAKS PLEEKINUD ON ODRAPÖLD.
ÕO MÄNGIB PEITUST ÜMBER HEINAKUBU,
EES LÄBIPAISTEV PIIMAKARVA PÖLL.

JUTA KAIDLA

Pähklid ja odrad said ühel ajal valmis, ka palukad on küpsed ja neid võib männiku all noppimas käia. Maasikaid pole enam, need valmisid juba kuu aega enne odralõikust. Aga põllupeenardel ja kraavikallastel on veel külluses põldvääne ehk põldmurakaid — mahlaseid ja maitsvaid marju, mis meelitavad rukki- ja odralõikajaid enda juurde.

Männiku ääres nõretas hommikuses kastes küps odrapöld, rasked pead lõngus, ja ootas lõikust. Ja juba valkuski siin vikat või lõgises koguni lõikusmasin ja töökaed kandsid mahaniidetud vilja kärbis-tele või rõuguredelitele.

Niidu ajal tõuseb löoke hirmunult põllupeenralt üles. Temal pole küll enam kahju odranurmest, pojad on ammu pesast väljas ning ees seisab sügisene hüvastijätt sünnikohaga siinsel põllupeenral. Põldpüügi plõksub ja terve parv tõuseb vurinal lendu, laskub siis uuesti põllule ja jookseb edasi kopli võsastiku äärde. Ka tedred ei tule täna. Seni tulid nad julgelt, et süüa pugud täis, sopusada päikese käes mullahunnikus ja lennata siis tagasi Sõerumetsa. Pärast lõikust jääb odrakõrs ja viljarõukude ümbrus tetretele söögilauaks. Siin on küllalt kohti-paiku tetretele ja põldpüüdele rahulikuks elamiseks ja toidu leidmiseks.

Odrast tehiti karaskijahu, kruupe ja tangu ning loomadele jõusööta. Aga veel: õlleodrast sai häid odralinnaseid. Ning linnastest pruuliti kodus pühade ja tähtsamate sündmuste puhul õlut. Lisaks linnastele läks veel vaja humalaid ja marjadega kadakaoksi.

Oh teid kehvi kolmekesi,
humal, odrapea ja vesi!
Kui need kolmed saavad kokku
taadi tõrres tammises
saab neist kolmest kokku
turd ja tõmmu vägimees.

Kersti Merilaas

Luuletaja on jätnud küll kadakaoksad välja, leppides ainult humalate, linnaste ja veega, kuid kadakaoksad koos marjadega annavad õllele erilist hea aroomi ja maitse. Õllepruulimine oli omaette looming või mingi pühalik rituaal, kus isa askeldas keevavee katla juures ja auravate tünnide ääres nagu mõni preester. See oli reegli-pärane ja oskust nõudev töö linnaste kasvatamisest kuni kääriva õlleni, mis ankrust õllekannu lastuna kobrukas nagu kosk ja mida

mõnus oli juua. Tundsid nagu oleksid kõik sinu ihuliikmed, sooned ja veri ammutanud põllumulla jõudu ning päikesetuld, milles oder oli kasvanud ja küpsenud. Ning rüüped kannust olid nagu suudlused põldude haldjalt, kes laskis kasvada tuumaka odratera. Nüüd vahutas ta kannus, päikese ja põllumulla hurm, haaras sind ja kiskus rõõmude kõrgusse.

Kaugele põhja ulatub odra kasvupiir, kaua aega oli ta seal ainuke. Nüüd hakkavad ka nisu- ja rukkisordid sinna tungima. Odrale seltsiliseks. Inimesele toiduviljaks. Ühtlasi on oder üks vanimaid põllukultuure, mida inimene kasvas oma elu koidikul, ammu enne ajaloolist aega.

Meie põldudel kasvas vanasti enamasti neljatahuline ehk peljarealine oder, mis oli lühema kasvuajaga kui kahtatahuline ja jõudis meie lühikese suvega küpseks viljaks valmida. Need olid maa-oder ja Rathlevi oder. Kaasajal neid enam ei kasvatata. Uus aeg on toonud kolhoosipõldudele ka uued ja paremad odrasordid.

Suviodra vegetatsiooniperiood on lühike: 60—115 päeva. Vanarahvas ütleb, et oder läheb 12 nädalaga kotist kotti, see tähendab, et kaksteist nädalat pärast odrakülvi võib uue odra juba kotti panna.

Kui tõomingad õitsesid ja urvad kase otsas tolmlama lõid, tuli odrakylv. See oli rutakas töö kevadisel põllul, kui taeva all ujusid kõrged rünpilved ning kopsist tõusis kütisesuitsu, — seal valmistas ema tulimulda kapsataimede kasvatamiseks. Oder tuli varakult külvata ja vana kombe kohaselt hommikul, lina lõunal ja kaer õhtul. Pärast seemnekündi tuli odrapöld rullida. Nüüd sai rullisõitu mööda seemendatud põldu!

Odraoras tõusis küue-kaheksa päeva jooksul ja haljendas kevadpäikese all tiheda vaibana, kuna odra võrsumise võime on tugevam kui kaeral. Ka on odralehed veidi laiemad kui kaeral, karemad, tupid siledad, keeleke puudub, kõrvakesed on hästi arenenud, poolkuukujulised ja laiad — need on tunnused, mille järgi saab odravõrseid kergesti ära tunda.

Odrapähikud on üheõielised ning paiknevad kolmekaupäisikutelje mõhnal ehk astmetel, kahel vastaspoolel. Libled on kitsad. Tavalisel kultiveeritaval peljarealisel ehk neljatahulisel odral on keskmised pähikud vastu õisikutelge surutud, külgmised pähikud hoiduvad aga õisikuteljest veidi eemale, kuid on kahekaupa ligistunud, moodustades kaks vertikaalset tahku ehk rida, mis odrapea ehk täha tipuosas liituvad. Seetõttu näeme selles odrapeas kaht laia ja kaht kitsast tahku.

Kahtatahulisel odral on arenenud ainult keskmine pähik, kuna kaks külgmist pähikut on atrofeerunud ehk hääbunud ja neil on kas ainult

söklad või ka veel tolmukate algmed. Kahefahulise odra terised paiknevad kahe reas. Kahefahulised odrad on suuremate teristega, kuid saagikus on väiksem neljafahulistest. Tuntakse ka kuuefahulist otra, kuid seda kasvatatakse harva.

Oder on isetolmleja taim. Ta tolmeb enne loomist. Oder õitseb harilikult hommikul. Ja kui ta on jõudnud ivitsemise ja küpsemise järku, on ka suvi jõudnud oma haripunkti ning «odraokas paneb kão kukkumise seisma», nagu ütleb vanarahvas. Sest erinevalt rukkist ja nisust kasvab odrateris sökaldega kokku, millest välissökal lõpeb kergesti murduva ohtega. See ongi odraokas, mis vanarahva arvamust mööda kão kurku tungib, nii et lind enam kõlava häälega hüüda ei saa.

Kui 'odrarõugud' olid mõne nädala põllul seisnud, sõideti suure redelvankriga põllule, aeti hakkide või rõugu äärde ja vili tõsteti seal hangudega koormasse. Koorem seoti parre ehk koormapuu ja köitega tugevasti kinni ning veeti rehe alla või rehepeksumasina juurde.

Peksumasin töötas hobuste jõul. Kõrgel roosvärgi poodiumil seisis mees ja andis piitsa hobustele, kes ringiratast liikudes selle kohmaka mehhanismiga peksugarnituuri käima panid. Trummel undas ja neelas oma kurku kuiva vilja. Saadi põhk ja aganatega segamini terad, mis hiljem, kas sarjaga rehevärava all tuule käes või tuulamismasinaga puhtaks tuulati. Hiljem hakkas rehepeksumasin auru jõul töötama.

Kuid enne rehepeksumasinat tallasid rehetoa partel kuivatatud odrarehte ehk -pahmast rehealusel põrandal hobused.

Tänapäeval on odralõikusest vikat ja ka lõikusmasin kadunud. Kadunud on põldudel ka viljakärbised ja viljarõugud ning odrakoristamine käib peamiselt kombainiga. Põlluservale kerkivad vaid põhukuhjad. Mõnikord põletatakse kombainist mahajäänud põhk põllul ja see läheb tuhkväetisena mulda tagasi.

Talus lasti pärast odralõikust sead ja lambad odrakörde, kui kuhilad ja rõugud olid põllult ära veetud. Sigadel oli tegemist kuhilaste asemel, seal leidis rohkesti teri.

Nukraks muutus odrapõld sügisel. Üksikud kõrred siin-seal nagu kurtsid suvetuuli ja päikest. Tuli sahk ja kündis needki mulla alla. Künti hobuste ja härjadega. Härjad kündsid pikkamisi ja rahulikult. Ohtul viidi hobused ja künnihärjad koplisse ädala peale sööma. Künnipoiss oli nende juures hilja ööni ja tegi lõkkefuld.

Ülesküntuna läks tänavune odramaa valge lume alla puhkama, et kevadel valmis olla kasvatama külvikorras uusi kodupõllutaimi. Odra vastu oli see põllutükk täitnud oma ülesande.

KAER

Vohab sinakas kaerapõld, mille servas õitsevad tume-lillakas-roosad nisulilled, tervitades päikest ja kastet, mis neid hellitavad.

Sadas sooja äikesevihma, põllud ja niidud said sellest hulga rõõmsamaks ja lõhnavad nüüd tugevasti ning uuesti särab päike selgest taevast ja küpsetab põldudel inimestele igapäevast leiba.

Kaer on juba loonud ja ootab õitsemist. Kaeraõisik on laiuvate harudega pööris või harvemini avapöörisega ja lakkpöörisega. Pähikud on õies rippuvad ja suured, kahe- kuni kolmeõielised. Igas õies on kolm tolmukat ja üks emakas.

Kaer õitseb tavaliselt pärast lõunat. Tolmukapeed avanevad juba siis, kui nad on jõudnud emakasuudmete kõrvale sirguda ja paiskavad neile oma õietolmu. Nii toimub kaeral isetolmlemine. Risttolmlemist esineb kaeral looduslikes tingimustes väga harva, erandina.

Kaerapähiku libled on suured ja pikad, õiesöklad aga tihedad ja liibuvad vastu viljaterist ja kasvavad temaga alusel kergelt kokku. Välissöklad on kollakad, valged või tipust mustad. Ohtelistel kaeravormidel on alumine pähikuõis ohtega, mis väljub välissökla seljalt. Jahvatamisel annavad pähikulibled ja söklad meile kaerakliisid.

Kaer oli külvikorras leplik, ta ei olnud tujukas ega nõudlik ja andis ka viletsamal põllul paremat saaki kui teised kõrrelised. Aga kui külvati paremale pinnasele, tasus ta seda hästi ja ausalt. Ta läks enamasti külvikorra lõppu, leppides selle toiduvaruga, mis eelviljad olid mullasse jätnud. Kaeral on suurem juurestik, mistõttu ta suutis mullast toitaineid paremini kätte saada.

Väetamise küsimus ei teinud kaera juures kodupõllul muret, kui eelviljad olid jätnud mulda toitude varusid. Küll nõudis kaer aga varajast külvi. Hiline külv andis sügisel tühje teri, põhku oli, aga terasaak jäi väga napiks. Seepärast mindi kaerakülville varakult, nii-pea, kui muld oli veidi soojenenud, et seeme võis idanema hakata. Esimene külv kevadpõllul oli alati kaerakülv.

Ka kaera seemnepõldu rulliti. Milleks rulliti? Selleks, et alumistest mullakihtidest tõuseks niiskus ülemistesse kihtidesse ja seemned saaksid idanemiseks niiskust, sest kevadised tuuled on tavaliselt ülemised mullakihid kuivaks puhunud. Ka on rullitud tasast põldu sügisel parem koristada.

Kaerasortidest kasvatati kodupõllul pööriskaertest 'Kuldvihma' ja 'Võitu', varavalmivaid kaeru, ning lipukaertest ehk lakaga kaertest 'Eisenschmidt'. Tänapäeval on kolhoosipõldudele ilmunud uusi kaerasorte, nagu 'Hämarik', 'Condor' ja rida feisi.

Kaer oli vanasti peamiselt loomafoidutaim. Põlluküündide ja vedude ajal sügisel ning talvel said hobused tublisti kaeru. Selleks pandi neile puhkeajal pähe kaeratorbikud ehk peakotid kaertega. Hobune puhkas ja söi, puhkas ka kündja põllupeenral. Muidugi said

ka söiduhobused vanasti tublisti kaeru. Kaerapõhk oli aga veiste talviseks toiduks heinte kõrval.

Tänapäeval läheb kaer peamiselt inimese toiduks, kaerahelvestest ehk herkulotest saab toitvat putru. Haigetel ja lastel soovitatakse süüa kaeratangust ppi. Nimetus herkulod tuleneb muinaskreeka vägilase Herkulesi (Hefaklese) nimest. Ka kaerakile, mida meie esivanemad kaerajahust valmistasid, oli jõutoit. Ja seda kaer tõepoolest ongi.

TALINISU

Nisujahust küpsetati pühadeks ja tähtsamate sündmuste puhul talus saia. Pühadest ja sündmustest saigi sai oma nime: pühadesai, talgusai, pulmasai, varrusai, matusesai... Oli veel linnast toodud linnasai, mida oodati, kui isa oli linnast tulemas.

Nagu pühapäevakuub, mis tõstab inimese välist ilmet ja aitab luua pühapäevast sisetunnet, teeb seda ka sai, loob päevakorral oleva sündmuse puhul vastava sisetunde, pulmade puhul lustaka ja hõiskava, matuste korral sisendab sinusse aga nukraid igavikumõtteid.

Argipäeva söögilaua valitses rukkileib.

Kui saia taigen kerkis, hästi lõhnas saia taigen, rosinasilmadega, oli tuba juba pühadehõngu täis. Kaunitult kerkis ahjus taigen ja küpses maitsvaks saiaks.

Nagu armastati saia leiba, nii hoolitseti ka nisu kasvatamise eest. Isa valis nisule ikka parema mullaga põlluosa ja väetas seda tublisti laudasõnniku ja kunstväetisega.

Talinisu külv toimus harilikult siis, kui rukki seemendamisega oldi juba lõpule jõutud. Nii nädal või paar hiljem. Rukis võrsus ju sügisel, nisu aga peamiselt kevadel, seepärast, tuligi rukis varem külvata, et ta jõuaks sügisel tarvilisel määral võrsuda. Kuid väga hiljaks nisukülvi siiski ei jäetud. Siis ei jõudnud oras talve alla minekuks küllalt tugevaks kasvada.

Sügisel oli talinisu oras mõnikord päris hõre, aga kevadel algas kiire võrsumine, voogas põllul viimaks tore nisuväli.

Niisugused talinisu sordid, mille kitsad ja tumerohelised, pealt veidi karvased lehed, lamavad hästi vastu maad, on talvekindlamad, kannatavad paremini pakast.

Pärast vastlapäeva ei tohitud vanarahva uskumuse järgi toas tuld üles võtta, muidu rikub rahe orase ära ja nissusse ilmub palju tahmapäid.

Kodupõllul kasvatati peamiselt 'Sangaste' nisu — see oli talvekindel ja hea saagiga. Kasvatati ka volga nisu, mille seeme toodi Vigalast, minu naaberkihelkonnast, kus seda rohkesti kasvatati. Tänapäeval kasvatatakse meie kolhoosipõldudel sangaste nisu kõrval muidugi uusi sorte, peamiselt 'Mironovskaja', 'Jubileinaja' ja teisi.

Suvefuuled, päike ja vihm kosutasid nisupõldu. Vili lõi pead ja õitses. Nisu õitsemine erineb rukki õitsemisest selle poolest, et see võib toimuda niihästi avatud kui ka suletud sõkaldega. Viimast viisi tolmlemine toimub vihmaste ilmade puhul ja siis on tegemist isetoimlemisega, mis nisu juures on üldiselt domineeriv. Ilusate ilmade korral avanuvad nisu õiesõklad varajastel hommikutundidel ja siis võib nisu ka risttolmelda. Kuid see ei toimu alati nii edukalt kui isetoimlemine.

Nii sigines nisu kodupõllul ise- ja risttolmlemise teel ja kasvas kuldseks viljaks. Lõikús tuli siis, kui tera sai koldküpsiks, ladva terad aga fäisküpsiks.

Avaramaks ja suuremaks on muutunud nüüd kodumaa nisupõllud. Laineavad kolhooside ja sovhooside nisuväljad. Ning saia leib pole enam haruldus, ta on asunud igapäevase rukkileiva kõrval. Valgemaks ja avaramaks peaks olema muutunud inimese elu. Valgem, s. o. kvaliteedilt yäärtuslikum ja maitsvam peaks olema ka leib-sai inimeste söögilaua.

SUVINISU

Ta kasvab samal põllul, samade suvepilvede all ning samade tuulte kiigutuses kui teisedki suviviljad. Külvatakse võimalikult vara, lüü lõõritamise kõrgpunkti ajal. Ja kui õitseb juba nurmenukk põllusöödil ja koplis, idaneb ka suvinisu seeme põllumullas ning oras tõuseb õhu ja valguse kätte.

Suvinisu kasvuaeg on lühike võrreldes talinisuga. Tuleb rutata kasvamisega, sest põhjamaa suvi möödub ruttu. Ja kui muld on hästi haritud ja toitainerikas, tunneb põllumehe süda rõõmu oma tööst. Ta ees hällib uhke nisunurm.

Ning jõekääraku-äärsele nurmesopile tulevad noored sinikaelpardid ja söövad siin teri. Alles siis, kui inimene või teda saatev koer satub nende lähedusse, jooksevad pardid ruttu jõe äärde, sulpsatavad vette ja kaovad praäksudes kupulehtede vahele.

Meil kasvatatakse tänapäeval rohkem suvinisu kui talinisu, eriti Lõuna-Eestis. Rajoitud sortidest kasvatatakse meil 'Diamanti', 'Norra' ja 'Pikkeri', mis on vastupidavad nõiaseenele ja kahjuritele ning on kõrge saagiga suvinisusordid.

Nisu on maailma tähtsaim teravili. Kuid inimeste arvu järgi, kes nisuleiba söövad, on nisu siiski toiduviljana kolmandal kohal, esimesel on riis, teisel mais, rukis tuleb vaid neljandale kohale. Rukis on põhjamaade leivavili, sest ta pole põllukultuurina nii külmakartlik kui nisu.

Ümber aasta käib kusagil meie planeedil nisulõikus.

Maailma põllunduses on tähtsamad kaks nisuliiki — harilik ehk pehme nisu ja kõva nisu. Pehme nisu pähid on ohtetud või nad on tähest lühemad ning sellest eemaldunud. Teda saab kasvatada kauges põhjas ja tema teris on murde kohalt jahukas. Kõva nisu ohted on õisikust pikemad, kasvavad peaaegu rõõbiti või hoiduvad pähikust eemale, teris on aga murdekohalt klaasjas. Kõvast nisust saadakse paremat jahu kui pehmest nisust, saadakse mannat, nisutangu, makaronijahu jm. Nõukogude Liidus on laialdasemalt kasutusel pehme nisu: üle 160 tali- ja 150 suvisordi. Kõva nisu sorte on palju vähem. Nõukogude selektsionärid aga jätkavad kvaliteetsete nisusortide pidevat aretamist, mis on parimad maailmas.

Oletatavasti pärineb pehme nisu Taga-Kaukaasiast ja kõva nisu Vahemeremaadest. Ning nisukultuuri algus ulatub kaugesse eelajaloo hämarusse.

NISULILL

Suvi triumfeerib põldudel küpseva vilja aroomiga. Kaisutab keskpäeva soojus, paelub mesilaste ja kimalaste duett põllupeenardel õitsevates lilledes. Kutsub nisuservast väljavaatav nisulill ehk äiakas, lillakaspunaste õitega põllutaim.

Nagu rukkilill on rukki peamine kaaslane, on nisulill seda nisu- ja kaerapõldudel, kuid kasvab harva ka rukkis. Põllumees peab nisulille umbrohuks, kuigi see vilja sees kasvades talle silmarõõmu valmistab.

Nisulillel on võrdlemisi pikk vars, mis sirutab oma õied tihti kõrgemale üle vilja, kus ta kasvab. Taim vars ja lineaalsed lehed on üleni kaetud hallide pehmete karvakestega, mis kaitsevad taime ülligse auramise eest suve kuumal päeval.

Nisulille vars hargneb ülevalt ja iga haru kannab oma ladvas võrdlemisi suurt õit, mis ümbritsetud kõrge tupega, mille lehed ulatuvad tublisti üle lille kroonlehtede. Selles õietupes peitub nisulille kokkukasvanud torujas õiekroon, mille alaosa põhjas asub nektar, mis kättesaadav ainult pikkade suistega putukatele. Need on peamiselt liblikad, kes oma pika imilõundiga on õnne osalised selle põllulille nektari jooma.

Nisulille õiel on viis alaosas kokkukasvanud kroonlehte ja kümme valgete niidikastega tolmukat. Viis neist kinnituvad kroonlehtede külge, kuna teised viis uudishimulikult kroonlehtede vahelt välja piiluvad. Viie emakakaelaga sigimik peidab aga end häbelikult õiekarika põhja.

Juunis-juulis nisulill õitseb. Pärast õitsemist kasvab õiesigimikust nahkne nisulillevili — kupar, milles valmib hulk musti seemneid.

Kupar lõhkeb ning seemned paiskuvad välja. Neid on väga palju. Et seemnete küpsemine toimub ühtaegu vilja küpsemisega, siis satuvad ta seemned koos seemneviljaga järgmisel aastal uuesti põllule. Pealegi lõhkevad kuprad enamasti rehepeksu ajal ja seda enam on nisulille seemnete sattumine seemneviljasse kindlustatud.

Nisulill on üheaastane taim nagu ta kultuuridki, kus ta kasvab. Ta seeme on mürgine, sisaldades narkootiliselt mõjuvat agrostemiini. Tuulamisega eraldab põllumees nisulille seemned söögi- ja seemneviljast ning pidurdab sellega nende sattumist toidusse ja põlluvilja hulka.

Põldudel valitsevad juba viljade küpsemise päevad. Lopsakast nisunurmest ja kaerast kiikavad lillakaspunased põllulilled. Päike on põldude kohal, soojendab ja toidab. Leebelt puhub tuul, pannes tõusma ja vajuma viljanurmede rinna, lained siis veerevad ühest nurme servast teise, rulluvad ja kergelt kahisevad nisukõrred. Kiigub siis ka lillakaspunane nisulill. Varsti, varsti undab siin kombain. Algab lõikus ja heliseb lõikuselaul. Läbi on siis ka nisulille elu täis päikest ja kastet, mis teda hellitasid.

Kui su seeme nii mürgine ei oleks!

NIRK

Meil kõigil oli tema elukoht teada. See asus koplis vana paju õõnsuses. Seal oli nirgi pesa. Ka põlluäärsetes kivivirnades, kiviaedades ja puuriitades ja naabertalu vana tuuleveski varemetes teadsime teda elutsevat. Ning meie magasiaida all olime teda mitu korda näinud vilksatamas.

Nirk ehitas sinna oma pesa pehmetest puulehtedest ja vooderdas selle siit-sealt kättesaadud karvadega ja sulgedega. Nii saadi pehme ase, mugav elutuba poegadele ja endale. Nirk armastab ju oma kodukollet ega lähe sealt kaugele. Otsib lähemast ümbrusest saaki — hiiri, linde, linnumune, näkijaid, vihmausse ja mitmesuguseid putukaid, tungib kallale ka suurematele neljajalgsetele loomadele ja lindudele: küülikutele, jänestele, rottidele, muttidele, põldpüüdele, kanadele... — ja tuleb tagasi oma korterisse. Tegutsemiseks valib enamasti öötunnid, mistõttu teda harva näha saame, kui ta päeval juhtub oma jahimaale tulema. Vilksalt poeb ta siis oma väikese, saleda ja painduva kehaga läbi kitsaste kivivarepragude või lippab kiiresti kuhugi hiireauku. Nirgi kuulmine ja nägemine on nii terav, et raske on talle läheneda ja lähemalt vaadelda. Kärme ja osava inimese kohta öeldakse, et ta on terane nagu nirk.

Nirgi hästi saleda ja sihvaka keha tüve pikkus on 11—26 sentimeetrit, saba pikkus 1—8 sentimeetrit, raskus 65—130 grammi. Isa- 159

loomad on emaloomadest märksa suuremad. Ning erinevalt kärbist pole tema sabaots suvel ega talvel must.

Aasta läbi elavad nirgid meie põldudel ja nende lähistel. Suvel on nende selg punakaspruun, ainult rind, kõht ja tagakäpad on valged. Talvel kannavad nirgid üfeni puhasvalget kasukat. Kevadine karvavahetus toimub märtsis-aprillis, sügisene oktoobris-novembris. Karvavahetuse ajal on loom lapiline ja kirju.

Oma väikese keha kohta sööb nirk äärmiselt palju ja on seepärast alati toidujahil. Hiirtel pole siis enam pidu ei põllul ega elamute ümbruses. Põhitoiduks on tal ju hiired, mügrid, ondatrapojad, linnud. Kevad-suvel rüüstab lindude pesi. Sügisel kogub toiduvarusid.

Nirgil puudub kindla aastaajaga seotud jooksuaeg. Tavaliselt on see veebruarist aprillini. Nirgiema poegib üks-kaks korda aastas, tuues pärast 7—8 nädalast kandeajaga ilma neli kuni seitse, harva kuni kaheksa-üheksa, isegi kuni kaksteist pimedat poega, kes kuue-seitsme nädala pärast iseseisvat elu alustavad ja ise endale saaki otsivad. Poegi söötab nirgiema alguses oma piimaga, hiljem linnunadega. Et poegadel oleks võimalik harjutada saagipüüdmist, kiirust ja osavust, toovad vanemad neile pooluimaseid hiiri.

Nirgil on palju vaenlasi: kullid, koerad, rebased, kassid, kassikad. Põllumajandusele on nirk kasulik loom, hävitades suurel hulgal hiiri ja rotte, samuti nälkjaid ja viljakahjureid-putukaid.

Nirk näitab ennast meile nii suvel kui talvel. Aga ikka napilt — ainult hetkeks ja kaob siis peitu.

Ta on ettevaatlik.

PISIHIIR

Ta on põialpoiss hiirte hulgas. Ega ta pikem olegi kui sinu väike sõrm ehk väikeats. Keha on umbes kuus ja pool, saba kuus sentimeetrit pikk.

Kuigi pisihiir on väike, ei ole tal tarmukust sugugi vähem kui mõnel teisel, suuremal hiirel. Seda on vast rohkemgi. Tihti jookseb ta nagu nool põllupeenral, orasel või viljakuhilate vahel või mängib oma hüppemängu kodupõllu rikkal leivalaual. See on juba pisihiire iseloom, olla rõõmus ja erk, liikuvam ja osavam kui ükski teine hiir-lane. Ta liigutused on kaunid ja mänglevad, isegi paeluvad, kui juhtud seda nägema. Ta on nagu imeväike tantsijatar, kes kasutab viljakörsti ning rohupuhmaid oma tantsupõrandaks, pakkudes meile nõtkete viljakörte või rohu ladvas kiikudes kaunist vaatepilti.

Jälgige, kuidas pisihiir ronib mööda kõrt viljapea juurdel. Looka langeb nõtkes hallikaspruuni kerakese raskusest. Ripub akrobaadina, haardeorganiks saba, nokitseb viljapeast mõne tera, laskub siis mööda kõrt alla mullapinnale, kus püüab kinni mõne põrnika või

ussikese ning ronib siis uuesti kõrre latva, et tuules ja päikeses kiikuda. See pisihiire mänglev firitammitamine toiduotsimise töös on üks ilusamaid loomaelu pilte, mida võime jälgida lõikust ootaval viljanurmel.

Ja kui hirmunud pisihiir põgeneb meie eest jökke või tiiki, siis ei pruugi meil karta, et ta ära upub. Loom sukeldub ja ujub osavasti ning on varsti jõe vastaskaldal pehmes rohus tegutsemas.

Pesa teeb pisihiir viljakörtesse, pilliroosse, tarnadesse või koguni põõsasse mõnekümne sentimeetri kõrgusele maapinnast. Just nagu roolind! Osavasti lõhestab ta rohulehti ja körsti ning punub neist endale hanemunasuuruse pesa. Vooderdab seda tublisti pehmete karvadega. Pessa viib külje pealt väike avaus. Ning ilusamaid imetajate pesi on valmis. See on nagu kiikuv häll vilja- või rohukörte või põõsaoksal.

Samal ajal kui põld-urahiire pesa on maa sees ja võib olla sügisadudest läbi ligunenud, nii et hiired sealt välja peavad kolima, istub pisihiir oma kuivas ja soojas kambris ning tunneb elust mõnu. Tuul aga kiigutab tema pesa ja vilistab uneviisi. Tugeva saju puhul on ka pisihiire pesa väljastpoolt ligunenud, kuid kuivab varsti, kui vihm lakkab ja tuul teda kiigutab.

Kui inimesed tulevad põllule vikatite, niidumasinatega või kombainidega, põgeneb pisihiir põldhiire urgu, mutikäiku või mujale peidupaika. Ise ta koopaid ei uurista. Läbi on nüüd loomakese lustakas elu. Pojadki jooksevad vanematele järele. Ning poegi on pisihiirel ilmatu suur kari. Suve jooksul poegis ju pisihiir kaks-kolm korda, iga kord neli kuni kaheksa poega. Ja nüüd on nad kõik juba noored pisihiired, vapralt jooksmas, osavasti ronimas ja toredasti mööda maad veemas nagu pisikesed murumunad.

Siis kui vili hakkab põllul küpsema, ärkab pisihiirel varumiskihk. Ta kannab põhuhunnikute alla, heinakuhjadesse ja -küünidesse küpseid viljateri, peamiselt nisu. Neid armastab ta korjata otse küpsevast nisupeast, kiikudes ise nõtkuval viljakörrel. Aitab ennast ise, muretseb enda eest.

Sügis sunnib pisihiirt loobuma oma kerapesast. Loom poeb samasse küüni või põhukuhja alla, kus toiduvarud, ning jääb sinna talvitama.

Ega talvekorteris ole pisihiire elul vist midagi viga. Oma teravate hammastele leiab ta siit varjupaigast küllaltki näkitsemist ja kehale toidust, seni kuni päike hakkab uuesti kõrgemalt käima, rukki-qras haljendama ja putukad liigutama. Siis läheb pisihiir tagasi oma armsakssaanud põllule, järve või oja kaldale, sooservale või puisniidu puhmastesse. Seal ta siis elab näiliselt muretu ja lustakat elu, hoidudes tuuletallaja, hiireviu, nirgi, varese ja teiste vaenlaste eest, kes talle rahu ei anna.

JÄTKU LEIVALE! RUKKILÕIKUS JA REHEPEKS

KÜPS VILI MERENA ON LAINES —
SEE SALVEDESSE VOOLAB PEA,
MAA KOHAL KUMMARGIL KUI PAINES
ON LÕIKUSOOTES VILJAPEAD.

MINNI NURME

Niidud on muutunud pruunroheliseks, metskõõksed tõsiroheliseks, rukkipõllud kuld kollaseks, tera peas küpseks. Põllumees on jõudnud tööõõmsafesse lõikuspäevadesse, leivavilja salvestamisse. Agrotehnika abistab tänapäeval põldurit, kergendab inimese töövaeva, suurendab saake. Töö on pidulik ja ülev lõikuskuu päikese all. Ja leibki sellest maitsev ja valgem.

Mälestused viivad möödunud aegade lõikus- ja rehepeksupäevadesse. Rukkilõikus oli siis töökäte rohkest ja higi nõudev ülesanne. Ja seda alles viis-kuuskümmend aastat tagasi, käesoleva sajandi algusaastail, mu nooruspäevadel. Eriti raske oli käsitsi rehepeks tolmuse rehe all. Puudus seal romantika ja poeesia, mida luules on püütud sellele juurde pookida. Kuigi see polnud enam orjade töö Eduard Vilde «Maatra sõja» päevil, oli see siiski piinavalt raske ja üksluiselt tüüfav.

Rukkilõikus oli juuliku lõpus või augustiku algul. Üliküpseks ei lastud tera minna, siis see pudenes. Seepärast oli vaja kiiresti tegutseda ja rohkesti töökäsi põllule saata. Kõik teised tööd jäid talus kõrvale, mindi kogu perega välja. Läksid vanad ja noored. Ja külast kutsuti inimesi abiks. Ka saunarahvas ja popsid olid platsis. Isegi öösel lõigati, kui päeval oli väga kuum ja rukis kippus pudunema.

Lõigati sirbiga ja niideti vikatiga. Lõikusmasinad siis veel polnud, rääkimata kombainist. Sellest ei osatud unistadagi. Lõikusmasinad olid vaid mõisas või mõnes üksikus jõukamas Mulgimaa talus.

Sirbiga lõikamisel saadi ilusad puhtad vihud, kuid töö oli raskem ja aegavõitvam kui vikatiga, tegi selja hirmus haigeks ja väsis inimese nõrkemiseni ära. Vikatiga oli hulga kergem ja parem ning sirp jäeti kodutalus hoopis kõrvale. Ainult ema näitas ja rääkis sellest, kuidas nooruses tuli päev läbi mõisapõllul rukist lõigata.

Vikatiga niideti rukist mitte nii kui heina, väljapoole, vaid sissepoole, s. o. vastu kasvavat vilja, et korred langeksid ühtepidi ja järeltõõtjal oleks neid parem vihku haarata. Haaramine toimus tavaliselt sirbi abil.

Siduja kohus oli vihud kinni siduda ja need korralikult parmasse panna, igasse parmasse viis vihku. Tihti pidi järeltõõtja ise oma vihud kinni siduma. See nõudis suurt kiirust ja pingutust, millega igaüks hakkama ei saanud, eriti siis, kui rukis oli tihe ja ilus. Järeltõõtjaks olid ikka tugevamad neid ja noorikud, niitjateks mehed, sidujateks

poisid ja plikad ning vanad eidekesed ja taadid, kellel niitmine või järeltõõtmine üle jõu käis.

Parmad kanti kokku ja vihud pandi kuhilasse. Igasse kuhilasse ehk hakki tuli viis parmasi, s. o. kakskümmend viis vihku. Kuhilale pandi otsa kuhilapea, suur ja jäme rukkivihk, tüükapool püsti. Kuhilapea oli kaitseks rukkipeadele vihma eest. Tavaliselt oli isa kuhilameister. Ta tegi hästi korralikud kuhilad ja oskas neid kõige paremini päitada. Kui teised ei saanud tema tahtmist mööda, tuli pahandusi. Rukkikuhilad ei tohtinud olla sorakil ja viltu, vaid pidid nägema välja korralikud, iluks põllule ja auks põllumehele. Isa naeris neid naabreid, kellel põllul sorakil ja hooletult tehtud kuhilad. Kuhilad rajati noolsirgetesse ridadesse, neljakaupa gruppi, mis andis ühe tugeva hobusekoorma, s. o. sada vihku.

Hiljem tuli kodupõllule juba masin rukist lõikama. See oli sajandi esimese veerandi paiku. Selleks kasutati heinaniidumasinat, mille külge monteeriti lõikusaparaat, mis lõi korred ühtepidi vihkudesse. Ka masina järel pidi järeltõõtja niidetud rukki vihkudesse panema ja need siduma. Varsti tulid ka sellised lõikusaparaadid, mis sidusid vihud kinni nõõriga. Enne, kui masinaga niitma hakati, niideti rukkivälja äär ümber põllu ühe kaare laiuselt vikatiga lahti. Ja nüüd algas masin vuristamist, ikka ümber välja. Nüüd tuli vihud parmasse panna (igasse parmasse viis vihku) ja need kuhilatesse koguda.

Rukkikuhilad jäid põllule paariks nädalaks, mille jooksul toimus tera järeltõõlmimine, kus tera ammutas idanemiseks vajaliku jõu, muutus veel tihedamaks ja täiuslikumaks ning andis toiduviljana hiljem leivale meeldiva maitse ja aroomi.

Kui rukkikuhilad põllule ilmusid, võttis ümbrus juba sügise ilme, looduses asendusid rõõmsad meeleolud tõsisematega. Koidiku ajal lendas siia rabast sookurgede parv, et süüa rukkipõllule pudunenud viljateri. Ning varsti kõlksusid külas juba reheliste pindad. See oli koos kurgede kruusumisega põldudel sügismeloodia, koduküla varahommikune muusika. Sügis oli alanud. Peksti rehe all rehe, rukkivihkudest feri. Peksti pintade ehk koofidega. Õige vanasti tarvitati selleks varta, millega töötamisel pidi inimene kogu aeg küürutama ja seljavalu tundma.

Rukkirehi kuivatati rehetoa partel. Sinna pandi tavaliselt paar-kolm koormat, s. o. 200—300 vihku. Rehetoa ahi köeti kuumaks. Pärast suitsu väljalaskmist toast valitses seal kuiv ja meeldiv kuumus. Rehi kuivas.

Oli alles sügav öö, kui rehetoas rabas isa juba partelt allalastud kuumi rukkivihke vastu rappepink. Nii saadi rapperukkid. Need olid suuremad ja tuumakamad terad. Rabatud vihud loobiti rehetoast rehe alla, kus nad põrandale lademesse laoti, peapooled sissepoole, tüükad väljapoole. Siis algas pintadega peksmine: kilk-kolk kilk-kolk kilk-kolk ühest lademete otsast teise. Tavaliselt töötas lademete peal kaks paari rehelisi. Lademed pöörati ringi ja siis peksti seda ka

teisest küljest. Teradest puhtaks kergitatud õled seoti vihku ehk kubusse ja kanti rehe alt välja õue rehetoa seina äärde. Põrandale laoti uued lademed ja töö läks edasi.

Rehepeksu alustati hommikul vara, kella nelja paiku ja isegi varem. Päikesetõusuks pidi rehi juba pekstud olema ja ka uus rehi partele kuivama pandud ehk ahitud. Siis pesti end tolmust puhtaks, vahetati riided, söödi hommikust ja rutati kohe kas heinamaale või põllule, kus ootas lõikamist juba nisu, kaer, oder või heinamaal pooleliolev hein. Ja nii kestis rukkirehtede peksmine mitu nädalat järjest. Töö oli aeganõudev, füüsiliselt raske, tolmane ja kurnav. Eriti piinav oli ta noorele plikale ja poisikesele, kes magusa une pealt pidi poole öö ajal üles tõusma, tolmused reheürbid selga tõmbama ja vastuvaidlematult lademetele tööle asuma.

Pekstud vili kas tuulati tuulamismasinaga või rehealuse uste vahele kõikuma riputatud sarjaga tõmbetuule käes. Sarjaga tuulamine oli võimalik ainult soodsa tuulega. See viitis palju aega. Tuulamis- masinaga läks töö hulga kiiremini, oli aga päris raske, sest masinat tuli käsitsi, ringi ajada. Ja selleks pidi poiss oma jõu jälle rakkesse panema.

Sajandi esimesel veerandil hakkas rehepeksumasin käsitsi rehepekstmist välja tõrjuma. Talus peksti ainult paar-kolm rehte käsitsi, et saada ilusaid sirgeid õlgi hoonete katuseks ja kartulikuhtade katmiseks. Viimaks kadus tarvidus õlgede järele, kui katusematerjaliks hakati kasutama sindleid, pappi, katusekive ja muud materjali. Vabaneti käsitsi rehepekstmisest.

Juba eemalt kostis masindamispäeval tume mürin, trumli undamine ja vahetevahel ka hele vile. See oli poisikestele põnev. Töötas rehepeksumasin! Masin oli tavaliselt ühisuse oma ja käis perest peresse, nimelt isesõitja aurukatel ja rehepeksumasina juurde. Masindamine toimus rehealuse läheduses, kuhu vili ka kokku veeti. Mõnikord peksti ka põllul. Säärasel korral veeti vili otse peksumasina juurde kokku. See oli võimalik vaid ilusate kuivade sügisilmadega.

Masindamispäev oli omamoodi foredam päev talu elus, sai näha masinat ja palju külainimesi. See oli talgutelaadi sündmus, mis tõi vaheldust külaelu üksluisusesse. Olid pidulikud toidud ja masindamispäevaks pruuliti õlut.

Muide, ka suviviljarehte peksti veel sajandi algul mitte üksi pintadega, vaid sõtkuti hobustega. Seda tööd kutsuti pahmamiseks ja sõtkutavat vilja pahmaks. Odra-kaera rehi kuivatati samuti rehetoa partel ehk parsil, uhati rehe alla lademesse ja pandi hobused ringiratast lademetele peale tallama. Hiljem toimus see kõik masindamisega talgute korras.

Rõõmuga vaatas peremees pärast rehepeksu kuldseid viljateri ja viis nad pärast tuulamist aita salve. Aga osa neist rändas veskis. Ning sealt toodi koju valget jahu. Sellest küpsetati uudseleib, põllumullast kasvanud, päikeses ja tuules valminud, inimese töös ja rukki-

lillede süleluses sündinud. Et töö leiva saamiseks oli raske, sisendas see inimesesse leiva vastu lugupidamist ja austust. Mahakukkunud leivatükk võeti sõnalausumata üles ja talle anti suud. Kohutavalt raske oli kodurahva olukord, kui rukis põllul ikaldus ja isal-emal polnud enam palukest lauale panna. Igapäevane leib oli seepärast püha ja üle rukkiorase või viljast läbimine, nagu seda tänapäeval tihti tehakse, oli häbiks inimesele ja võrdus jalgupidi leivalaua tallamisega. Neist mineviku hämaratest päevadest on säilinud meil kaunis komme sööjale öelda: «Jätku leivale!» ning saada vastust: «Jätku tarvis!»

Tänapäeval läheb rukkitera läbi kombainipunkri otseteed kuivatisse, siis viljahoidlasse ning sealt läbi elektriveski leivatööstusse. Ammu on sirp ja vikat rukkipoollalt asunud muuseumisse. Samuti on ära jäänud rehepeks pintadega rehe all. Kuid rukkilõikuse ülevus jääb ka tänapäeval põllumehe saafjaks meie avardunud viljanurmedel, kui kombainid seal mürisevad. Ning rukkileib jääb ikka ja alati meie igapäevaseks ja asendamatuks toiduks.

PÖLD-URUHIIR

Pöld-uruhiir on põlluelanik, peamiselt seal, kus kasvab rukis, nisu, oder, kaer ja hernes. Elab seal oma urus, toitudes viljateradest, taimejuurtest, orasest, taimede rohelistest osadest, ka putukatest ja nende vastsetest. Tuleb põllult ka koplite, salude ja parkide põllupoolsetesse servadesse. Rahvas kutsub teda veel põldhiireks, viljahiireks või koguni põldrotiks või lihtsalt rotiks.

Pöld-uruhiire karvastik on pruunikashall, selja pealt tumedam, küljed heledamad, kõhupool ja jalad valkjad, mõnikord kollakad.

Loomad on sügisepoole suve agarad toitu koguma, eriti kuhilate alla. Nagu mõtlesid need närilised, et viljakuhilad ja rõugud jäävad talveks põllule. Nende alla on ju fore ehitada talviseid eluruume ja korjata sinna kõige paremaid viljateri, feinekord isegi paar-kolm kilogrammi. Neist on osa maapinnalt korjatud ja ka tuule varistatud terade hulgast kokku kantud. Mäletan, kui sügisel rehepeksu ajal põllult viljarõuke ja kuhilaid koju foodi, oli koertel tegemist «roffide» püüdmisega. Suur oli nüüd uruhiirte ehmatuse, kui ühel päeval hobusevanker kolinaga rõugu või kuhila juurde tuli ja hakati vihke koorimasse laduma või hanguga vilja rõugust koormasse tõstma. Siis põgenesid hiired suure rutuga oma maa-alusesse urgu. Niipea kui viljakuhila- või rõugualune vabanes, tungisid sinna koerad — nad tundsid ju erutavat hiirelõhna — ja kraapisid väsimatult maa-alusest peiduurkast hiiri välja ja murdsid neid. Ainult mõnel üksikul väledamal õnnestus pageda eemale ja koerte käest pääseda.

Hiirtel tuli nüüd endale rajada uus urg, et mitte vastu talve ilma korterita jääda. Uus korter vooderdati põhuga ja sinna koguti suure rutuga põllult kättesaadavaid viljateri, taimelehti, -varsi ja juurikaid, et kindlustundega talvele vastu minna. Tegid seda suunatult tugevast korjamisinstinktist.

Kui hiirtel pole võimalik põllult endale talvevarusid saada ja korjata, asuvad nad hilissügisel inimasulate lähedusse hoonete juurde, poevad põhukuhjade alla, tulevad aita, kuuri, ka loomalauda ja keldrisse, isegi sahvrisse ja kööki, kus tavaliselt koduhiired käivad.

Kevadel lähevad põld-uruhiired tagasi põllule, teevad oma pesa põllupeenrasse, kraavikaldasse või koplisöödisse rajatud urg, kuid ikka rütki- või nisupõllu vahetusse lähedusse. Pesa on vooderdatud pehme materjaliga, peamiselt rohupahnaga. Põld-uruhiir poegib aasta jooksul kolm-neli kuni kuus korda, teeb seda ka talvel, tuues ilmale iga kord 4—12 poega. Kandeage on lühike, kõigest paar-kümmend päeva. Nii võib üks põld-uruhiire paar anda aastas üle 60 järglast. Noored hiired jätavad oma sünnipesa maha juba kolme nädala pärast ja alustavad iseseisvat elu. Suguküpseks saavad nad kuu-poolteise pärast ja alustavad omakorda sigimist. Oma suure sigivusega toob uruhiir viljapõldudele tunduvalt kahju, süües suurel hulgal viljateri.

Oma toidu — mugulate, juurte ja juurikate otsimiseks rajavad põld-uruhiired pinnase lähedale maasse hulga umbkäike ja mõlemas otsas maapinnale avanevaid urge. Osa käike on toiduvarude panipaigaks ja pesakambriks. Siin tegutsevad loomad nii öösel kui päeval. Talvel, kui maapind on külmunud, liigub hiir otse maapinnal, uuristades oma käike lumikattesse. Nii näemegi kevadel pärast lume sulamist maapinnal hiirekäikude keerukat võrgustikku.

Lumealustesse käikudesse rajab põld-uruhiir ka oma talvise pesakambri, seda pahnaga paksult vooderdades. Tihti tungivad põld-uruhiired talvel viljapuuaedadesse ja rajavad oma lumealused käigud viljapuude alla ja kahjustavad siin viljapuude tüve ja juuri, samuti roose nende peenral. Metsamajanduses toovad nad suurt kahju tõusmete hävitamisega taimeaias.

Kõik hiired ja rotid kuuluvad meie rahvamütoloogias vanapagana sulastest tekkinud loomade hulka, nende seas ka põld-uruhiired. Nimelt tulnud jõuluõhtul kümme töömeest Vanapaganalt oma töötasu kätte saama. Vanapagan olevat aga palgamaksmisest keeldunud ja muutnud mehed kõik hiirteks ja rottideks. Enne seda pole maa peal olnud ei hiiri ega rotte.

Ka meie rahvuseeposes on juttu hiirtest kui headest nõuandjatest inimesele. Kui Kalevipoeg tahab sarvikutaadi varakambrist viit kullakotti kaasa võtta, manitseb hiir teda ahnitsemise pärast ja hüüab oma urust kangelasele:

«Ära võta vennikene,
hullul meelel üleliiga!
Tee on pikka tallajalle,
koorem raske kandijalle.»

Kalevipoeg viskabki viienda koti tühjalt kullatündri servale ja hakkab nelja kullakotiga kodu poole sammuma.

Hiirte ja rottide vahel ei tehta selget vahet ja hiiri nimetatakse sagedasti rottideks, eriti Lääne-Eestis.

Hiirtel olevat maagiline mõju inimese elu kohta. Põldhiirte rohkus tähendavat head viljasaaki, on aga põllul vähe hiiri, polevat järgmisel aastal loota rahuldavat lõikust. Ka on hiired ilmaennustajateks. Jooksevad nad talvel pakasega majast välja lumme, olevat oodata sula ilma. Ilmub majasse või selle ümbrusse palju hiiri ja rotte, tähendavat see inimeste peatset lahkumist sellest majast või mõne selle maja elaniku surma. Hiirte ja rottide lahkumine sadamasse jõudnud laevalt tähendavat laeva hukkumist eelseisval meresõidul.

Põllu kohal hõljub rappelennul elus helikopter. Seisab ühel kohal ja väristab fiibu punapruun tumedate vööfidega lind, nagu niidi otsa riputatult kõrge taeva all. See on tuuletallaja, kes varitseb hiiri. Nähes mõnda nendest, paneb lind tiivad kokku ja langeb nagu kivi alla põllule. Häärates hiire, paneb lind põllumehe viljasalve terve kilogrammi teri ja tõuseb siis uuesti kõrgele valvepostile põllu kohale. Iga hiir, keda tuuletallaja või siis hiirekull ehk hiireviu — meie teine suur põldude valvur — püüdmata jätab, sööb aastas ühe kuni kolm kilogrammi paremaid viljateri.

Ümberringi on mesilaste ja kimalaste sumin ja rohutirtsude siristamine palavas juulikuu lõpulöösas ja küpsevate viljanurmede aroomides. Ohk põllul ja köplis on kristallselge ja puhas nagu siine taevaski nurmede kohal, mille all hõljub rappelennul elus helikopter, põldude üks valvuritest.

Põld-uruhiired, olge valvel, pugege urgul

MU KODUVESKID

SEALT TULEB NAABER KOORMAGA
JA SÜÜTAB PIIPU PÖLEMA.
KÄIS VESKIL, VALGEL KÜBARAL
KÄIB MÖLDER VESKI TIIVA ALL...

JUHAN LIIV

Ma ei saa oma lapsepõlvkodu ja selle ümbrust põldude ja koplitega kujutella ja neid minevikust esile tuua, kui ma ei näe Maidla valget, paekivist ehitatud suurt hollandi veskit. Seal ta vehib oma tiibadega priskes tuules ja jahvatab meile leivajahu, rukki- ja nisupüüli, mannat, tangu ja kruupe ning veistele, hobustele ja sigadele loomajahu. See on meie ümbruskonna tuuleveski Maidla kõrgel künkal, Veskimäel. Ta on nagu suur maja, kuid ümmargune koonusekujuline maja. Ja pea on tal nagu kummulipööratud paat ja selle küljes neli tiiba. Veski peab ju ikka tuultele vastu vaatama ja selleks tal pea ongi. Pead saab mölder tuule järgi käänta. Kaldul asetatud tiibade küljes on purjed, tuul rõhub neid ja tõukab tiibu ringi ning — veski käib.

Puust pukktuulikuid, nagu neid oli Taeblas, Vormsis ja mujalgi Läänemaal, meie pool enam ei olnud. Nende aeg oli siin läbi. Oli vaid üks lagunenud Jaagutalu vana pukktuulik Sõerumetsa viiva jalgraja ääres põllukünkal, kus lapsed tihti armastasid ronida ja peitust mängida. Pukktuulikud kuulusid omal ajal lahutamata osana saarte ja Läänemaa kadakaste karjamaade ja kiviaedade maastikupilti. Meie ümbruskonnas jahvatas jahu ikka Maidla tuulik, temaga sarnanes veel Laisilla veski, kuid see oli meilt kaugemal Koluvere—Märjamaa maantee ääres ja sinna mindi ainult siis, kui koduveskis järg liiga suur oli või mõnel muul põhjusel jahvatada ei saadud.

Näen praegu, kuidas mölder, Veski Ludvi, kõnnib Maidla veski rõdul, tiibade juures ja keerab purjesid, paneb tiivad kas täispurje, kui tuult on napilt, või keerab nad koomale, pool- või veerandpurje, kui tuul läheb tugevamaks, või keerab nad hoopis kokku, kui tuul muutub väga valjuks, ja paneb veski seisma. Selleks on pidur. Tugeva tuulega vehivad tiivad kui meeletud ning veski müriseb kurjakuuluvalt. Võllid võivad hõõrumisel tuliseks minna ja veski sellest isegi põlema süttida. Tormiga võivad murduda ka tiivad. Paraja tuulega töötab veski rahulikult ja rütmiliselt, kohe häälest on seda tunda. Rõdul olles tuleb aga hoiduda vehkivate tiibade eest. Ole ettevaatlik, poiss, ja ära tiku tuuliku tiibade ettel Nad löövad su vaeseomaks!

Koduühest võib veskit vaadates kohe öelda, kas maksab viljakoormaga veskile minna või mitte. Hea tuule korral pole vaja kaua järke oodata. Tuleb aga kohe minna, kui tuul tõuseb, siis jõuad ette teistest veskistest. Vana Must viib kotikormä teradega sinna, fa ei karda veskitiibade vehkimist ega jahvatusmehhanismide müra.

168 Terakotid tulevad alumisel veskikorrusel ehk veskikojas ära kaaluda

ja veskilisel need seljas treppi mööda üles kolmandale korrusele ehk koluruumi (mõnel pool ka teralakke) kanda. Hiljem võeti kasutusele plokk, mille abil terakotid üles vinnati ja veskilisel jäi kandmisvaev mööda treppe ära. Mölder võtab nüüd mati, s. o. terade näol võetava jahvatamistasu ning laseb siis veskilise terad veskikolusse. Hilisemal ajal hakati jahvatamistasu ehk matti võtma juba rahas. Muide, matt oli endine eesti mahumõõt, üks matt võrdus 6 toobi ehk 7,38 liitriga.

Tore oli ikka vaadata, kui veski töötas ja jahutolmune mölder asjalikult jahvatamise juures askeldas. Rataste naginat ja veskitiibade mühinat oli nii palju, et raske oli kuulda, mis mölder sulle rääkis. Nägin, kuidas terad kolusse puistati, kust nad veski teisel korrusel, nn. kivilael asetsevate veskikivide alla läksid. Rasked veskikivid keerlesid ruttu ja hõõrusid terad jahuks, mis kividevahelistest rennidest välja pudenes, jahutorru läks ja seda mööda alla veskikotta jahusalves ootavasse kotti langes. Vana Must vedas nüüd jahukoorma koju. Ja ema küpsetas jahust leiba.

Jahvatusmehhanismi käivitamiseks oli hollandi tuulikul kaks võlli — rist- ja püstvõll. Ristvõll asus tuuliku peas. See oli jäme tahutud palk, mille tuuliku peast väljaulatava otsa külge kinnitused tiivad. Selle ristvõlli küljes oli suur, paarimeetrilise läbimõõduga hammasratas, mis veski töötamise korral kogu tuuliku pikkusest läbiulatava püstvõlli ehk emavõlli pöörlema pani. Püstvõll pani enda küljes oleva hammasratta ja sellest läbijooksva kedervarre kaudu omakorda veskikivid pöörlema.

Suurt rõhku pani mölder veskikivide valikule ja nende raiumisele. Vesikivid ei tohtinud olla ei väga pehmed ega kõvad. «Kaks kõva kivi ei tee kunagi head jahu,» ütleb ju vanasõnagi. Vesikivideks kõlbavad raudkivid otsiti ümbruskonna põldudelt.

Kui jões oli küllaldaselt vett, siis töötas ka Maidla vesiveski. See oli peamiselt kevadel ja sügisel. Suvel, kui veeseis jões madal, pidi vesiveski ajutiselt seisma — ta puhkas. Vesiväravad tuli siis kõik kinni panna, et paisu taha rohkem vett koguneks. Alles siis võis vesiveskis jahvatamine lahti minna.

Meie vesiveski asus Maidla jõe ääres, all orus, Veskimäelt alla koduküla poole tülles. Seal oli veskitamm ehk veskipais. Selle taha korjus suurte sadude puhul palju vett. See voolas siit veskikanali ehk kostiaugu kaudu vesiratta ruumi. Kui klapp «liigsilma» ees üles tõsteti, sattus vesi ülalt ühele poole vesiratta kühvlitesse, kuna ratta teise poole kühvlid olid veest tühjad. Kühvlitesse langenud vesi pani oma raskusega ratta veelangemise suunas ringi käima. Maidla vesiveski oli pealtlöödava vesirattaga, mis oli siin kasulik tarvitada, sest jões oli vett alati vähevõitu, sest Maidla jõgi oli väike jõgi. Altlöödavad vesirattad on neis vesiveskeis, kus vett rohkesti. Seal paneb voolav vesi vesiratta käima suure hooga vastu kühvleid pörgates. Nii sugused olid ka meie poiste mänguveskid, mida me kiirevoolulises kraavis pärast lume sulamist kevadel või suvel peale suurt vihma käima panime.

Mürinat ja veekohinat oli veski täis, et raske oli kuulda, mis veski-ruumis räägiti. Ja jahutolmu oli palju. Ka mölder Tops oli tolmuse näo ja habemega. Tolmune oli ka veskiline, kelle vilja jahvatati. Veski ootetoas viibisid jahvatuse järjekorda ootajad. Seal aeti omavahel juttu, et ootamisega aeg igavaks ei läheks. Väljas lasipuu ääres krõmpsutasid heinu süüa veskiliste hobused.

Hiljem tekkisid ümbruskonda ka auruveskid, need olid küll kodust kaugemal. Seal pandi veski käima auru jõul ning polnud enam vaja veskile minekuks oodata head tuult või kõrget veeseisu jões. Auru saadi aurumasinast. Katelt köeti puudega, vesi muutus auruks ja see pani aurumasinaga käima, mis omakorda völlide ja rihmade abil veski-rattad ja veskikivid liikuma pani.

Juba sel ajal käisid linnades suurveskid ka elektriga.

Kodus jahvatati vanasti ka käsikiviga. Minu nooruspäevades kasutati käsikivi vaid linnaste jahvatamiseks. Linnasejahu läks õlle pruulimiseks ja kalja keetmiseks.

Käsikivi on tuule- ja vesiveskite eelkäijaks. Meie käsikivil oli kaks kivi — pealmine ja alumine. Pealmine kivi oli seaditav alumisest läbi-mineva vārtnaga. Käsipuu ehk kedervarre kinnitamiseks oli kivi ümber tavaliselt tammepuust vits, mille küljes klots kedervarre otsale vastava auguga. Kivid asusid laudadest kokkulöödud kastis, väikese luugiga külje peal, mille kaudu jahu matti või pange pühitati.

Ülemise kivi keskel oli käsikivi silm ehk -pesa, kust terad käega sisse pandi või matist valati. Selles käsikivisilmas oli ka rauast või puust põikpuik, mis kandis pealmist kivi ja oli tarvilik vahe reguleerimiseks ülemise ja alumise kivi vahel. Kivi pöörlema panemine toimus kedervarre abil. Käsikivi asus meil viljaaidas seina ääres.

Antiik- ja keskajal oli käsikivil jahvatamine orjade töö, meil vanasti aga peamiselt naiste ja poisikeste ülesandeks, kellele ka mehed abiks tulid, kui tuulikus või vesiveskis polnud võimalik jahvata ja talus oli vaja jahvatada toomajahu või õllepruulimiseks linnaseid. Poisikesele oli käsikivil jahvatamine päris raske ja tüüfav töö.

Tänapäeval on primitiivne tuule- ja vesiveskite aeg läbi, rääkimata käsikividest. Inimene on neid kasutanud juba kauges minevikus, ligi tuhat aastat tagasi. Oma lihtsamal kujul oli käsikivi juba kiviajal inimese kasutuses. Kaasaja kiirus ja rütmimine ei talu neid enam. Kadunud on sellega hulk mineviku romantikat, muhedad möldrid ja juturohked veskilised veski ootetoas.

Et säilitada praegusele ja tulevastele põlvetele osagi mineviku mälestusi ning tuule- ja vesiveskite idüllit, on hakatud vanu, veel päris põrmuks varisemata tuulikuid ja vesiveskeid siin-seal taastama ning muinsuskaitse alla võtma. See on kiiduväärt algatus, mida hoogustada tuleb.

Huvitav on siinjuures märkida, et matka- ja ajakirjandusandmete järgi tegutseb veel kaasajal Poola Rahvavabariigis üle 30 tuuleveski,

mis on ehitatud 16.—18. sajandil ja ligi 800 tuuleveskit on seal muinsuskaitse all, millest osa on aga kohvikuteks ja kämpinguteks kohandatud.

Mu kodutuulik Maidla künkal on varemetes ja vesiveski lagunenud. Kuid ma näen neid siiski mälestuste ekraanil tervena ja hoogsalt töötamas, näen, kuidas tuulik oma tiibu vehib ja kuulen ta mehhanismide naginat koos tiibade mühinaga. Ja Veskimäelt alla tulles kojuviiva tee ääres on Maidla Veskijärv tammi taga paisunud suureks veekoguks. Juba hommikul vara olen ma siin ja õngitsen ahvenaid. Aga veskit kostab hoogne jahvatamise mürin ja vesiratta rütmiline liikumine, veski südame tuksumine.

Lapsepõlve mälestused ei kustu.

KARTUL

Koduvärvast kuni kopli tara äärde ulatub lilleväli. See on õitsev kartulipõld roosade, lillade või valgete õitega, tumeroheliste lehtede taustal, kutsuv ja haarav. Sirged vaod jooksevad siit üle põllu, suunduvad lõunasse, kust tulevad päikesekiired ja soe suvetuul toob koduõue põldude meeldivat aroomi.

Möödunud suvel kasvas sellel põllul rukis, tänavu aga kartul, meie mugulvili, kasvas toiduks inimesele ja loomale mullases kartulivaos, päikeses ja vihasagaras.

Vana põllumees juhtis kartuli külvikorras kasvama, kus mullas oli rohkem kergesti kättesaadavaid toitaineid, nagu seda on ülesharitud rukkikörs või ristikuheina-sööt, sest seal kasvanud taimed jätsid mullasse toitaineid, rukis osa laudaväetisest ja ristik mügarbakterite lämmastikku.

Kui suitsupäasukesed olid kevadel lõunamaalt tagasi jõudnud ja vidistasid juba rehe all pennil, tuli kartulipanek. Toomingate õitse-mise ajaks pidi kartul talus olema juba maha pandud. Keldrist või kuurist toodi välja seemnekartulid ja tõsteti vankrile. Kägisedes liikus vanker põllule, kuhu juba eelmisel päeval olid vaod sisse aetud. Need olid sirged vaod nagu püssist lastud, ikka põhjast lõunasse, et kartul saaks kasvades mõlemalt vaoküljelt valgust. Kogu pere oli kartulipanekul väljas. Muld lõhnas ja päike soojendas ning eemal Vaikna haaviku ääres virvendas kevadine õhk, lõhnas värske rohi põllupeenral ning kõrgel põldude kohal lõõritasid lõokesed. Isa rakes hobuse adra ette ja hakkas vagusid kinni ajama. Õhtuks oli põld kinniaetud kartulivagusid täis.

Paari nädala pärast olid kartulitaimed juba mullast väljas. Ning vihmgi ei jäänud tulemata. See pani kartulipõllu vohama. Suve jooksul mullati kartuleid kolm korda. Ikka pärast vihma, siis jäi muld paremini vaokülgedele.

Kartul vajab tingimata muldamist. Mullast päikese kätte jäänud mugul läheb roheliseks, sest mugul on ju taime varre mullasisene osa, mis endasse toitaineid kogub. Roheline kartulimugul on mõru ja mürgine nagu kõik teised kartuli rohelised osad, lehed, varred ja nupud, sisaldades solaniini. Rohelist kartulimugulat kutsutakse päevitanud kartuliks ja seda ei taha süüa ka ükski loom. Mullas kasvab kartulimugul ilus ja suur ja solaniini on vähesel hulgal (peamiselt koore all), mis keetmisel lahustub ja kartulikeeduvekke läheb. Kui algab õitsemine, lõpeb ka kartuli muldamisaeg, et mitte rikkuda vaopõhjust läbikasvanud kartuli narmasjuuri. Nüüd kasvab kartul edasi ja annab meile varsti maa-alustel võsudel ehk stoolonidel moodustuvaid mugulaid, värsked kartuleid.

Juulikuu päikeses kartul õitseb. Lilleväli on nüüd kartulipõld, kaunis koht kodunurmede süles. Kust leiaksime veel elamusi pakkuvat pilti, kui õitsevalt kartulipõllult? Ei kusagilt! See pilt on silmarõõmu pakkuv, su kärsitust rahustav, kodutunnet süvendav.

Kartuli lillelise õiekrooniga õied ootavad keskpäeva leebes soojuses põrnikaid ja teisi putukaid enda juurde, et nad õietolmu ühelt õielt teise kannaksid. Et selliseid putukaid on kartuli jaoks hoopis vähe, pudeneb tolm vahetult ka sama õie emakasuudmele. Tolmutajate putukate vähesuse tõttu ongi kartul muutunud aegade jooksul isetolmlejaks taimeks.

Õiesigimikust kasvavad peale tolmlenist mahlakad rohelised kartuliviljad — marjad, mida rahvas kartulinuppudeks kutsub ja mille mahlases «lihas» arenevad kartuli seemned. Kartuli marjad on ilusad nagu õiedki. Ja ilu ongi tähtis tegur kasulikkuse kõrval, tihedas seoses ka kodupõlluga, et tugevam oleks meie kiindumus, kõigi meelte ja südamega, mulla külge. Kartulimarjad pole söödavad. Seemnetest aretatakse ristamise teel uusi kartulisorte.

Õitsemine algab kartulil alustest õitest, läheb järjest ülespoole ja vältab 7—30 päeva. Mõned sordid, nagu 'Väike verev', õitsevad lühikest aega ja ei moodusta üldse seemet, mille põhjuseks võivad olla seenhaigused ja alaline vegetatiivne paljundamine.

Kartuli kui toiduvilja paljundamine ongi kindlustatud vegetatiivselt tema mugulatega. Ja paljudel kartulisortidel ei teki üldse vilju — marju. Osa põllumehi eelistavadki neid sorte, et taim saaks kõik oma jõureservid ära kasutada mugulate kasvatamiseks.

Kui kartulivarred hakkasid närbuma ja karta oli esimesi öökülmi, algas talus kibekiire kartulivõtmine. Kartulikoos oli nüüd kinni ja mugulate kasv täis. Üle põldude kiiskasid aga härmalõngad ja eemal haavikus süffisid juba suitsuta värvituled. Põllul käis nüüd nädalapäevad tüüfav küürutamistöö — kartulivõtmine, mis pani selja valutama ja tegi käed krobeliseks. See oli veel kolm-nelikümmend aastat tagasi, kui vaod aeti lahti adraga ning kartulid kraabiti kabluga mullast välja, korjati korvi ja kallati vankrisse või kasti ja veeti koju. Siin läksid nad keldrisse, kartulikoopasse või -kuhja. Kartulikuhi kaeti

õlgedega, mullaga ja talve tulekul sõnnikuga. Pakane ei pääsenud nüüd talvel kartulitele ligi.

Kuiva ilmaga saadi põllult puhtad kartulid, vihmaga läksid nad poriseks ja võisid hoiuruumis või kuhjas mädanema minna. Ka tõi vihmane suvi ja sügis kartulipõllule lehemädaniku, varrepõletiku ja kärntõve. Need tegid kartulimugulatele palju kurja. Putukatest on tänapäeval kartulipõllu kurjemateks vaenlasteks koleraadomardikas, kartuliõõlane ja kartuli kidu-uss. Vanasti neid röövikuid kartulipõllul ei olnud.

Tänapäeval käib töö kartulipõllul masinate abil, mis vähendab inimeste töövaeva ja töökahte hulka. Kombain paneb kevadel kartulid maha ja koristab sügisel põllult. Hobust ja atra saab nüüd harva näha. Kombainiga võistleb veel mõnes kolhoosis kartulivõtmismasin, pildudes kartulid mulla peale, kust noppijad need väledasti korvi peavad noppima ja kartuliveokasti kandma. Isegi lennuk on kujunenud põllutööriistaks. Kevadel külvab lendur põldudele väetist ja sügissuvel pritsib ta kartulipõllule vasevitriolilahust lehemädaniku vastu. Nüüd on hakatud selleks kasutama küll põhiliselt vaskoksiidkloriidi ja selle kõrval ka teisi bordoo vedeliku asendajaid. Haigus taandub, kartuli kasvuaeg pikeneb ning saagid seetõttu suurenevad.

Kartul on maavitsaliste taimede sugukonda kuuluv taim ja on 16. sajandi keskel Hispaania meremeeste poolt Lõuna-Ameerikast Euroopasse toodud ning 18. sajandi lõpupoolel tõid mõisnikud selle taime ka Eestisse, kus teda algul kui haruldast taime mõisaaedades kasvatati. Nüüd on kartul meil kujunenud äärmiselt vajalikuks põllukultuuriks. Ja kartulisorte aretatakse üha juurde. Nad jagunevad söögi-, sööda- ja tööstuskartuliteks. Söögikartul on leiva kõrval meie tähtsaim toiduaine.

Minu kodupõllul kasvatati roosat kartulit ehk 'Ameerika varajast', mis oli hea söögikartul ja uudsekartul. Siis 'Odenvaldi sinine', söögi- ja söödakartul loomadele ning 'Keisrivalge' ehk 'Imperator'. Viimane oli Põhja-Eestis peamine söögi-, sööda- ja ka tööstuskartul. Lõuna-Eestis oli väga nõutav söögikartulina 'Väike verev' ehk 'Väike sinine' ning tööstuse ja söödakartulina 'Maerker'.

Tänapäeval on Jõgeva sordiaretusjaamas välja aretatud meie olude jaoks rida uusi kartulisorte. Levinumad on 'Jõgeva kollane', J. Aamisepea poolt aretatud hea söögikartul, samuti 'Kalev' ja 'Kungla', viimane on hea söögikartul. Uudissortidest on väärtuslikud A. Anderfeldi aretatud söögikartul 'Vahur' ning saagi- ja tärkliiserikkad kartulid 'Olev' ja 'Sulev' piirituse ja tärkliise tootmiseks. Üldse on Eestis kartuli pindalast 94% Jõgeval aretatud kartulisortide all. Paljud Jõgeva sordid on levinud Läti, Leetu, Ukrainasse ja ka teistesse Nõukogude Liidu osadesse.

Kartuli perekonna (maavitsade) kaaslane on *tomat*, mille viljad on lõkendavalt punased või kollased ning milledesse on akumulunud päikeseenergia ja vitamiinid. Väärtuslik kultuur meie aedades

ja kasvumajades. Umbrohuna kasvab aias valgefe õitega must maavits ning niisketil aladel, kaldavõsastikes ja kallaste ääres lillade õitega ning roniva ja puituva varrega harilik maavits. Mõlema maavitsa marjad on mürgised ja nende söömisest tuleb hoiduda.

Suur on maavitsaliste sugukond, s.o. kartuli suguvõsa. Sinna kuuluvad ka meie koerapöörrohi ehk maruhein, okasõun ehk harilik ogaõun. Nad mõlemad on mürgised ja neid kasutatakse arstimate tootmiseks. Isegi tubakas on kartuli sugulane, kuuludes maavitsaliste sugukonna tubakate perekonda.

Metsad lõkendavad suitsuta tuledes, kirjeldamatult ilusad on nüüd looduse värvid. Põllumees aga ruttab. Sügis sunnib teda. Taevast pole enam suvine ning ka laulud metsas ja põllul pole enam suvised, nad on hoopis lõppenud. Õhk on küllastunud närbuva rohu ja lehtede lõhnadest. Ja kui paistab päike, siis on veel õnn funda rõõmu ta viimasest sõjusest ning nautida sügismetsade värvivõlu.

Varsti levib hommikuti maa kohal juba tugev külm ning jalgade all krabiseb rohi ja külmunud lehed. Kartul peab siis juba põllult koristatud olema.

VALGE-TOONEKURG

Eksootiline lind, kuid inimese elukoha ja selle lähema ümbrusega tihedalt kokku kasvanud. Meil elab ta peamiselt Lõuna-Eestis, kaunistades võluva ja võimsa linnuna maastikku, Põhja-Eestis on ta vähem arvukas, saartel puudub hoopis.

Valge-toonekurg on meie püha lind. Ta pesitsemise eest hoolitseb ning pesa lõhkumist peetakse suurimaks kuritööks. Ka toonekurg ise armastab inimest, ehitades oma pesa meelsasti elamu katusele või selle lähedale puu otsa, kui sinna on pandud korralik pesaase — lattidest ja kepikestest valmistatud sõrestik või vana vankriratas. Mõnikord ehitab toonekurg pesa ka korstna otsa või isegi kõrgepingeliini tulba peale.

Aprillis on nad äkki siin ja laskuvad kruvijoones kõrgusest alla oma mulluse pesa juurde. Siit lendavad nad hommikul vara jõeorgu, aasale, sohu või järveäärsele madalikule toitu otsima. Keskpäeval ollakse kodus. Öhtupoolikul minnakse ühesti toidurefkele ja ollakse seal päikeseloojanguni.

Nagu mõõdetud sammudega, sirgelt ja tähtsalt kõnnib toonekurg nüüd oma pikkadel, punastel jalgadel mööda märga heinamaad. Harva kiirendab ta käiku. Siis tõuseb ainsa hüppega õhku, sirutab noka ettepoole ja jalad pikalt tahapoole ning pikkadel tiibadel

algab lend. See on rahulik, ilus ja uhke õhus hõljumine, laskumine, tõusmine ning kruvijoones keerlemine.

Ka nokk on toonekurel punane ja pikk ning on linnule äärmiselt tähtis organ. Nokaga püüab toonekurg saaki ning kaitseb ennast sellega vapralt, nokaklõbinaga kutsub pesakaaslast, hoiatab teda vaenlaste eest; ta klõbistab sellega õrnutsedes, kurjaks saades sisistades, klõbistab poegi vaigistades. Teeb seda meisterlikult, kord pikalt või lühidalt, kord valjusti või vaikselt. Nokaklõbin on toonekurgedel suhtlemiseks, ka lauluks.

Siia jõudes seavad toonekured korda oma vana pesa. Toovad uusi raage, õlgi, paberitükke..., teevad vanale pesale remonti. Toonekurgedel on lihtne raagudest pesa, seest aga vooderdatud pehme rohupahna, õlgade ja sulgedega. Igal kevadel paneb toonekurg oma pesale uue voodri ja iga kevadega muudab pesa üha suuremaks ja kõrgemaks. Juhtub ka, seda, et varblane on teinud oma pesa kurepesa serva, selle raagude vahele, et seal suure linna kaitse all elada. Tavaliselt lepib kurg allüürnikuga ega aja teda minema.

Maikuus muneb emalind pessa kolm kuni viis valget muna. Mõnikord koosneb kurn ainult ühest või paarist munast. Kurna suurus oleneb toidu rohkusest ümbruskonnas. Haudumine algab pärast teise muna munemist, pesal istuvad kordamööda ema- ja isalind. Haudumine vältab 33—34 päeva. Koorunud pojad on armetud (pesahoidjad), kuid juba udusulis ja silmadega. Nüüd pannakse pesa serva veel mõned raod, et pojad vanemate äraoleku ajal pesast välja ei veereks. Algul on üks vanalindudest pidevalt pesal.

Toonekure toiduks on konnad, hiired, sisalikud, rästikud, nastikud, mufid ja suuremad putukad, ka linnu- ja jäneseпоjad. Elusat saaki toonekurg ei neela, isegi konna mitte. Enne neelamist lööb kurg saagi oma tugeva nokaga surnuks. Kaua vingerdab rästik, lootes et pääse. Aga kure pika ja teravate servadega noka eest ei pääse ta kuhugi. Saab rästik kurge hammustada, on lind mõne päeva haige, kuid ära ei sure.

Toidu toob toonekurg oma poegadele koju allaneelatult. Toidupala ei pisteta poegadele suhu, nagu teevad seda teised linnud, vaid haaratakse pojal nokast kinni ja surutakse see väljaõogatud toidupala juurde, mida poeg nüüd ise oma noka vahele peab võtma ja alla neelama. Nokaga tuuakse poegadele ka vett. Palava ilmaga pritsivad vanemad poegadele nokast vett peale ja varjavad neid tiibadega põletava päikese eest.

On juhtumeid, kus toonekure isa-ema viskavad pojad pesast välja. Kui see pessa tagasi viia, kordavad vanemad järgmisel päeval seda tegu uuesti. Tegemist on nõrga või haiglase pojaga, kes pole võimeline aktiivselt toitu vastu võtma ja kellest tahetakse perekonnas lahti saada.

Pojad jäävad pessa 54—63 päevaks. Pärast pesast lahkumist toidavad vanemad poegi veel 14—18 päeva. Siis on nad juba 70 191

päeva vana ja käivad vanematega koos heinamaal toitu otsimas. See on augustikuu algul. Kolmandal eluaastal saavad nad suguküpseks, heidavad paaridesse ja alustavad perekonnaelu.

Toonekured on monogaamsed ehk ainuabieli linnud. Ja kurepaar käib mitu aastat ühes ja samas pesas pesitsemas. Kevadine siialend toimub üpris kiiresti — lennatakse kuni 200 kilomeetrit ööpäeva jooksul. Isalinnud jõuavad siia mõni päev varem emalindudest. Ohe uue pesa ehitamine võtab aega seitse kuni kaheksa päeva. Tihti käib lindude vahel äge võitlus pesapaiga pärast.

Juba vanasti oli valge-toonekurg mitme rahva arvates õnnelind ja talle pandi täre lähedale puu otsa või katuseharjale vankriratas, mille peale kurepaar oma pesa rajas. Kurepesa pidi hoidma hooneid piksele eest. Kes kurepesa lõhkus või pojad hävitas, selle täre katusele pidi kurg tooma põleva tuki. See rahvajutt rajaneb tõigal, et kured toovad mõnikord pesa ehitamiseks karjaste või metsameeste lõkke äärest poolpõlenud ja veel kustumata raage, mis pesas tuule käes põlema süttivad, nagu see sündis prof. A. B. Fedossovi andmetel Brjanski oblastis.

Lendas toonekurg üle küla, ennustati külas rohket laste sündi. Missuguse pere maa peal toonekurg maha lendas, oli selle talu neiul või noorikul tingimata last oodata. Kui neiu kevadel nägi esmakordselt paaris toonekurgi, sai ta suvel mehele, kui poiss seda nägi, sai ta endale naise. Lendasid toonekured kevadel madalalt, oodati vihmast suve, kui aga kõrgelt, siis kuiva suve.

Augustikuu lõpul lendavad toonekured Lõuna-Aafrikasse. Kuid see reis on kaks korda aeglasem kui kevadine siialend. Lennatakse päeval suures kõrguses. Enne äralendu koonduvad toonekured väikestesse gruppidesse, tõusevad kõrgele taeva alla ja kaovad sinetavasse kaugusse.

LEIVALAUD RUKKIKÜLV

JA VÄLJALE LÄKS PÖLLUMEESE,
MÜLD SIIDIPEHME JALGE EES.
JA NÄE, SEEME KUKUB KA.

JUHAN LIIV

Hommikune udu ei ole veel hajunud, kui külvikud juba kolhoosi-põllul töötavad ning viivad seemne niiskesse mulda idanema. Niiskus tungib varsti läbi kesta seemne sisemusse ning paneb tera pehmenema ning paisuma. Seeme idaneb.

Kõigepealt arenevad rukkitera juureidust peened juurekesed ja 192 tungivad mulda, kuna valge leheidu oma teravikuga ülespoole hak-

kab tungima. Seeme pole ju sügaval, kõigest paari-kolme kuni nelja sentimeetri paksuse mullakorra all. Nädala pärast on põld värvunud õrnpunaseks. Rõõmufuksatus käib nüüd läbi inimeste südame, kes siit mööduvad. Rukkioras on tõusnud! Üle põllu kulgevad sirged read. Meie igapäevane leib hakkab kasvama. Soe vihm ja päike kosutavad teda. Ning hommikul helgib orase ladvas kastefilk nagu pisike pärl. Kastetilk tekkis veest, mida juured imesid mullast. Aga jahtudes ei auranud vesi ära ja jäi sinna hommikuse päikese kätte särama.

Seni kui feised pigmendid maskeerivad veel lehtede klorofüllid, on oras õrnpunane ja toitub seemne toitekoosse salvestunud toiduvarudest. Nüüd, kus need varud lõpevad, muutub ka taim roheliseks ning saab iseseisvalt endale toitu valmistada mullas esinevatest toitainetest ja veest ning õhust saadud süsihappegaasist. See on assimilatsioon ehk sarnastamine, mis kannab kõiki eluavaldusi meie planeedil.

Rukkioras on nüüd roheline, ta sarnastab ja kasvab. Ning põld on nagu ilmatu suur roheline sametvaip, mis ulatub kaugemale metsa äärde, kus kased ja haavad lõkendavad juba sügispäevade pidutules. Ja üle roheliste orasepõldude lendavad meie kuldse sügise ühed olulisemad iluloojad, tuhanded härmalõngad.

Ja näe, sügispäevade jooksul läheb oras tihedamaks: rukkitaimele tuleb juurde teine, kolmas, siis neljas leheke ning võrsesõlmedest ilmuvad võrsed. Rukkitaime võrsed! Võrsed süg'sell! See on meie leivajätk, sest igast võrsest kasvab ju tuleval kevadel kõrs ja kõrre otsas viljapea.

Annab rukis neli-viis kõrt, jääb põllumees rahule. Liigsuur võrsumine pole hea, sest nooremad võrsed jäävad nõrgemaks, ei valmi ühel ajal ning saak pole ühtlane.

Rukki kodumaa on Kesk-Aasia, Iraan, Afganistan, Ees-Aasia, ka Käuukaasia, kus ta kasvab nisu tülika umbrohuna. Koos nisu seemnega levis ta üle Musta mere ka Lääne-Euroopasse, kus ta juba pronksi- ja rauaajal kasvas. Nüüd on ta saavutanud ülekaalu nisu üle ning on valiku ja aretuse läbi kujunenud põhjamaade inimese igapäevase leiva taimeks.

Rukkikülv oli endistel aegadel põllumehele pühalik toiming. Vanad eesflased alustasid seda lauritsapäeval (10. augustil) ja nimelt vana seemnega raskepõhjalistel põldudel. Rukkimaarjapäeval (15. augustil) võis veel kerge põhjaga põldudel uue seemnega rukkist külvata. Hiljemaks ei tohtinud seda tööd jätta.

Rukkimaat efektiivsust algas sõnnikuvedamisega kesapõllule. See oli suursündmus enne jaanipäeva, enne heinatööde algust, otse pidulik tööpäev talgutega. Naabertaludest ja kaugemaltki tuli talguli hobuse ja vankriga. Kägisedes liikusid sõnnikukoormad põllule poisikeste ja vanade juhtimisel. Tagasiteel tegid poisikesed kiiret sõitu, kangemad seisid püsti, arglikumad istusid sõnnikusel vankril. 193

Laudas ja rehe all olid mehed amefis sõnniku pealetõstmisega, jõid koormate vaheajal õlut ja ajasid valjusti juttu. Põllul aga laotasid neiud ja noorikud sõnnikut laiali. Töötati kiiresti, nii et higi voolas.

Kohe feisel päeval algas sõnniku sissekünd, et sõnnik ei lahtuks ja oma väärtusest palju ei kaotaks. Suve jooksul tehti mitu korduskündi, et kesa oleks umbrohist puhas ja muld muutuks kobedaks.

Tänapäeva põllumees alustab talirukkikülvi augustikuu keskpaiku ja see ulatub septembrikuu esimestesse päevadesse. Traktorimürina saatel käib see. Ja see on pillihääl praeguse põllumehe kõrvale. Liiga hiljaks ta seda tööd ei jäta, sest oras ei jõua siis küllaldaselt tugevaks kasvada ja võrsuda.

Tänapäeva külvimasinate, traktorite ja kombainide moodsal ajalt on kõigil huvitav meenutada rukkiseemne käsitsikülvi kuus-seitse-kümmend-aastat tagasi. Talu viljaaida nurka olid valmis pandud kotid ilusate kollaste teradega. See oli uudserukkist võetud seemnevili, mis ootas külvi. Seemneviljaks kõlbas sama aasta paarist esimesest rehest saadud uudsevili, rehetoa partel kuivatatud ja rehe all pintadega pekstud. Telse aasta ja vanem seeme on juba väiksema idanevusega, nõuab tihedamat külvi ja on seega vilja raiskamine.

Ühel hommikul tõsteti kotid aidast vankrile ja viidi põllule. Isa täitis külmitu teradega, tõstis rihmaga õlale, võttis müsi peast ja luges vaikides külvipalve, pani siis müsi uuesti pähe ja viskas peoga terad laiali mööda setmeid ehk külviridu. Setmeid piiravad jooned pidi poiss setmekonksuga isa poolt sammudega möödetud ja tähistatud sihti mööda ette tõmbama. Ta oli setmepoiss ja tähtis tegelane seemnepõllul. Isa aga sammus kindlalt mööda põldu nagu liikuv raidkuju, ta käsi liikus kindlas ja rahulikus rütmis ning terad langesid rabisedes kobedale mullale. Ta oli külvaja kodupõllul. Isa külv oli ühtlane ja ilus. Vaevalt suutis külas keegi teine isaga selles töös võistelda.

Ja siis tuli vend vedruäkkega, mida vedas vana Must, truu ja ustav tööloom, ning äkke vetruvad raudpiid viisid seemneterad niiske mulla alla. Pärast seemendamist aeti põldu adraga vesivaod, mida mööda kevadine ja ka sügisene liigvesi jooksis põllukraavidesse ja ei saanud rukkiorasele kahju teha.

Soojal sügisel kasvas rukkioras suureks ja tihedaks. See oli minu kodutalu roheline leivalaud. Ei tohtinud lapsed ega vanad leivalaule astuda ja seal jalgupidi tallata. Liiguti ümber põllu, aga otse üle orase ei mindud. See oli igivana tava, pisikesest peale inimesele sisse kasvatatud, eesti põllumehe ilus ja püha komme. Aga kui oras oli sügisel ülitihedaks kasvanud ja karta oli ja lämbumist lume all, siis aeti lambad ja sead ta peale sööma. Seda tehti alles siis, kui maa oli tublisti külmunud ning loomi aeti pidevalt edasi, et nad ühe koha pealt ei saaks põldu orasest paljaks süüa.

Üle raagus Vaikna haaviku ja koplimesa rullusid sügisel madalad 194 ja hallid pilved. Tihti sadas külma vihma. Oma sädeleva rohelusega

lo aga orasepõld koduümbrusse tublisti ilu ja värskust ning lohutust inimeste südamesoppi. Aga jänestele ja põldpüüdele oli orasepõld alati kaefud söögilauaks.

Ka tänapäeval on põldpüüd ja jäneseid igapäevased rukkiorase külalised, metsa ääres veel tedred, Samuti metskitsed, metssead ja põdrad tulevad siia. Jänestele ja põldpüüdele jääb rukkioras kogu talve toiduandjaks. Põldvutid jätsid aga põlluga hüvasti ja lahkusid lõunasse. Hüvasti jätsid ka põldlõokesed, häälitseid nukralt ja läksid.

Varsti on põlluäärne mets raagus. Sügis teeb oma töö. Läbi on katendavad härmalõngapäevad ja vaibunud on metsas värviliste lehtede lõõskav pidu. Ähmased ja lühikesed on nüüd päevad, pikad ja lühipimedad on ööd. Loodus valmistub talve vastuvõtuks. Ka rukkioras teeb seda. Oktoobri keskel lõpeb orase võrsumine, ja taimed valmistuvad talvitamiseks. Oras ootab nüüd talve saabudes lumekatet külmunud maa peale, siis on ta hästi kaitsitud pakase eest. Meie leivalaud jääb nüüd valge liniku alla.

RUKKIUSS

See on liblika — oraseöölase röövik. Liblikas on öölaste sugukonnast ja lendab juunikuu keskpaigast augustikuu alguseni hämaratel suveöödel, mil emaliblikas muneb oma munad, arvult 1600 kuni 2000, kesapõllul kasvavatele umbrohutaimedele ja künnimullast väljaulatuvatele sõnnikuõlgedele. Paari nädala pärast munadest koorunud röövikud — rukkiussid — elavad põlluumbrohtudel. Pärast esimest kestamist algab nende rändamine mulda ja pärast viiendat kestamist elavad röövikud peamiselt mullas ning rändavad sügisel rukki- ja nisu-orastele, kus nad orase šagedasti nii ära närvivad, et ainult must maa järele jääb. Nad kahjustavad ka kartulimugulaid ja juurvilja, samuti ilutaimi ja noorte viljapuude juuri.

Röövikud elavad ületalve mullas, nukkuvad kevadel ning juunis lendavad jälle uued valmikud — oraseöölase liblikad.

Rukkiusside liikumine toimub öösel. Päeval on nad peidus mullatikkide all ja vahel. Oraseöölase rohket sigimist soodustab soe ning kuiv suvi, mis järgneb tavaliselt võrdlemisi külmale ja lumevaesele talvele.

Arvestades tõika, et röövikud end suve jooksul umbrohtudest toidavad, hoolitses vana põllumees, et tema kesapõld oli kogu suve umbrohist puhas. Kesapõldu tuli korralikult harida nii enne oraseöölase munemist kui ka pärast röövikute koorumist munadest. Eriti suur tähtsus oli aga haljaskesal (kesapõllul, kus kasvatati põllukultuure ja need rohelistena kui põlluväetis mulda künti), sest oraseöölane ei mune tihedasse faimestikku.

Oli orasepõllule röövikute sisserändamist karta või oli see osaliselt juba sündinud, künti põllule kraav ümber. Aeg-ajalt vaadati kraav läbi ja surmati seal leiduvad röövikud. Kraavide kündmisel oli veel suurem mõju, kui niiske ilmaga orasepõllule kainiiti külvati, see sundis rukkiusse põllult lahkuma, kusjuures nad massiliselt kraavi kukkusid ja seal hukkumisele plid määratud. Kraavid tulid aga nii rajada, et nende loodis külg oli sõunatud vastu kahjuritest puutumata orasepõllu osa.

Põldnälkjate, traatusside, rukkiusside ja paljude teiste kahjurite hävitajateks kodupõllul olid künnivaresed, hallvaresed ja küdnokad, tänapäeval lisanduvad neile ka naerukajakad. Vaadake, kuidas nad karmesfi üksteise võidu kündja või traktori järel lendavad ja vagudest traatusse ja teisi kahjureid otsivad! Ainult vähesed mardikad ja traatussid suudavad nende terase pilgu eest varju jääda ja sügavale mulla alla põgeneda.

Need linnud on põllumehe head sõbrad ja abimehed.

PÖLDNÄLKJAS

Kuiva ja päikesepaistelise ilmaga pole teda kusagil näha. Siis on ta ennast mullakamakate, lehtede ja kivikeste vahele ära peitnud. Aga öösel ja vihmase ilmaga on ta tegevuses. Väike limane tigu roomab siis pikkamisi mööda konarlist mullapinda, mööda rohuliblesid ja otsib toitu. Ta kõht on tühi, sest terve suvepäeva oli ta söömata. See oli ju igavik! Ta ootas kannatlikult öö tulekut, et saaks mahlast orast või marjaraasukest oma tühja kõhtu. Kui ta seda leiab, siis hõörub ta oma keelt katva hõörlaga nagu viiliga taimelõhe või marja küljest killukesi lahti ja sööb ära. Nagu tähelepanekud näitavad on põldnälkjad tegevuses peamiselt öhtul kella üheksast kuni kella kaheni, öösel. Pärast seda nende arv maapinnal väheneb ja loomad poevad mullapangakete vahele ning tungivad isegi 10—25 sentimeetri sügavusse mullasse.

Hulganisti esinedes toovad nälkjad rukki- ja nisuorastele sügisel ränka kahju ja põllumehel tuleb nende vastu tõsiselt võidelda, tõrjuda ja hävitada. Minnakse põllule ja tolmutatakse neid värskelt kustutatud lubjaga.

Põldnälkjad sigib tavaliselt suve läbi. Iga nälkjas muneb — nad on liitsugulised loomad — kaksada kuni viissada muna, pannes need väikeste, 20—30-munaliste hunnikutena mullasse. Munad on imepisikesed, klaasheledad ja vastupidavad ilmastikutingimustele. Paari nädala pärast tulevad munadest noored nälkjad. Suvi kaldub juba sügisesse ja suvehurmad hakkavad nurmelt lahkuma, aga nälkjad sigib edasi. Eriti hoogne ja hulgaline munemine algab augustis ja kestab hilissügiseni. Sügisel mullasse pandud munadest tulevad kevadel noored põldnälkjad, kes koos üle talve elanud nälkjatega alustavad

hävitustööd teravilja tõusmete, ristikkeina lehtede kallal põllul ja aias aiataimede, eriti maasikate peal.

Tuleb jälle sügis, ilmad muutuvad viluks ning esimeste öökülmade käes kohmetab põllu- ja aiamuld kõvaks. Nüüd on ka põldnälkjad kadunud. Nad pugesis sügavale mullasse. Ja seal on nad seni, kui tuleb uus kevad, põllule mahlane oras ja ristikkeina ning põllupeenardele rohi. Siis tulevad põldnälkjad oma peidukohtadest välja ja liiguvad öösel oma kõhu all oleva talla abil edasi, figusammul, et oma luntud või uutele toiduväljadele rännata. Hommikul näeme nende limaseid radu.

Nälklaste sugukonda kuulub umbes 150 palearktilist ehk parasvöötme liiki. Eestis on neist vaid mõned liigid, milledest peale põldnälkja on tuntum kollane seatigu, kes talvel peamiselt keldrites elutseb, kahjustades toiduaineid ja seal talvel hoitavaid taimi, eriti hortensiaid. Siis must seatigu, elab peamiselt Põhja-Eesti rannikul, poeb sügisel ka keldrisse nagu kollane seatigu, kahjustades keldris hoitavaid taimi. Sügisel seenemetsas olles näeme tingimata ka seenenälkja, kes metsas elab ja ennast seentest toidab. Seenekübaral me teda kohtamegi, samuti kui põldnälkja suvel aia- maasikate peal marja söömas.

TRAATUSSID

Traatuss on naksurlaste ussitaolise vastse — tõugu rahvapärane nimetus. Need on peenikesed ja kõvad nagu traadiotsad ja kuuluvad põllu kõige kardetavamate kahjurite hulka. Nende hävitustöö all kannatavad kõigi põllu- ja aiataimede maa-alused osad: juured, juurikad, sibulad, mugulad. Eriti ränka kahju teevad traatussid rukki- ja talinisuorastele, süües ära orase juured.

Naksurlased on väikesed kuni keskmise suurusega pikliku kehaga mardiklased. Seliliiasendist võivad nad üles hüpata ja jalgadele langetada. See toimub omapärase plõksumise ja naksumise saatel. Nende vastsed on pikad, peenikesed, tugeva kitiinkatttega ja tavaliselt kollased. Rahvas nimetab neid ammust ajast juba traatussideks. Naksurlasi leidub kõikjal: põõsastel, õitel ja kivide all, tõugud ehk vastsed elavad neil peamiselt mullas, kahjustades seal taimede maa-aluseid osi. Mardikateadlased tunnevad Eestis üle 60 naksuriliigi. Nad kõik on meie põllu-, niidu-, aia- ja metsataimede vaenlased.

Meil on üldiselt tuntud tume viljanaksur, kelle tõuku põllumees alati ja ikka nimetab traatussiks.

Tume viljanaksur muneb peamiselt juunis. Üks emamardikas paneb umbes 100 kuni 130 muna poole sentimeetri sügavusele mullasse. Munade kest on väga õrn, nõnda et juba kerge puudutamine neid

rikub ja nende arenemise seisma paneb. Poolteise kuu pärast ilmuvad munadest paari millimeetri pikkused tõugud — traatussid. Kuni sügiseni toituvad tõugud kõdunevatest taimeosadest. Alles järgmisel kevadel algab nende hävitustöö elusate taimede kallal ja see kestab kuni viis aastat. Nad kasvavad kuni 20 mm pikkusteks ussikesteks. Viienda aasta juulikuul lõpul muutuvad traatussid, s. o. viljanaksuri vastsed, nukkudeks, kust juba kolme nädala pärast noor mardikas väljub. Ta poeb sügisel mullasse, veedab seal talve ja alustab kevadel omakorda munemist. Algab uus eluring.

Juba vana põllumees teadis päris hästi, et mida vähem põldu haritakse, seda rohkem sigib seal igasuguseid kahjureid, nende hulgas ka traatusse. Seepärast tegi ta tublisti korduskünde kesapõllul, kuhu külvati sügisel rukis ja talinisu. Ta kündis ja äestas, et putukate sigimist takistada ja umbrohte hävitada. Kõige tähtsam oli juunikuul lõpupoole kesa korduskünd ja äestamine, kui viljanaksuril munad juba munetud olid. Mulla kohendamisel riknesid munad kergesti, nad sattusid ka mullast välja päikesekiirte kätte ja need surmasid munades elutegevuse. Ka külvati sügisel orasepõllule enne vihma kainiiti, mis sundis traatusse sügavamale mullasse põgenema. Nüüd said aga noored taimed tugevamaks kasvada ja pärastine traatusside hävitustöö ei saanud enam orasele väga kardetav olla.

ÄDALALILL

LÄHEVAD LINNUD JA MAAD —
LIGI PILVED,
ALL ÖITSEB ÄDALALILL.
MILVI SEPING

Kustunud on lillede värvikangad niidul ja põllupeenral. Küpsed seemned kannavad nüüd kevadised õitsejad. Angervaks ei puista enam lõhnu ning maarjahein on kuhjadesse ja küünidesse kogutud heintes suvehurmade ja -võlude hoidja. Taimed kasvasid ja õitsesid ja nüüd on nad loomadele toiduvareks talvel. Aga rohelise ädalaga kaetud märgadel niitudel õitseb suve viimane kaunitar — ädalalill. Rahvas kutsub teda veel mihklililleks, kuna teda veel miklipäeva aegu niidetud heinamaalt leida võib.

Ädalalille kõrge varre otsas kasvab viie suure kroonlehega valge õis, nagu kiiri heitev täht, seest rohelise südamikuga, mille viis tolmu- kat vahelduvad kõlutolmukatega. Varré alusel on taimel mitu pika- varrelist lehte, kuid varrel on üksainus rootsutu leht, mis vart ümbritseb.

Sügisõhtu hämaruses paistavad ädalalilled kaugelt nagu helen- davad maapealsed taevatähed. Kui tuled mööda heinamaa jalgrada 198 hilisõhtul kodu poole, on nad nagu teeraja valgustajaks sulle. Vana-

rahvas kutsubki ädalalilli veel päikeselaternateks, mida valguse ja soojuste allikas jahtuma hakates on fikkinud meie sügisestele niitudele.

Ädalalilled tulevad pärast heinaaega ja jõuavad oma kasvamisega veel sügiseks valmis saada ja seemneid kasvatada. Erinevalt kanni- kestest, ei lõhna nad mitte õhtul, vaid tugevasti keskpäeval, kui väsima hakanud päike neid soojendab. Nuusutage ta õie õrna aroomi ja teile meenuvad jasmiinid suve lõõskava päikese all.

Kui sügismetsas marjul või seenel olles kohtame üle heinamaa minnes tingimata koltunud ja ärapleekinud rohus ka ädalalilli, lille- jumalanna Flora hiliseid kingitusi. Vaadeldes seda hilisõitset! Tihti on see ädalahein valge täht violetse või punakasroosa nüansiga, veetlev neis värvitoonides nagu taimeliigi kaunitar kunagi. Nukker oleks sügisniit ilma temata. Veel septembris näitab see lilleriigi viimane saadik keset hääbuvat taimeelu kõrget looduse kunsti- loomingut. Ädalalill õitseb ja õitseb ning hääbub alles külmade tule- kul, kui seened metsa alt juba kaovad ning jätab siia heinamaa pinnasesse oma juured ja väikesed sibulataolised sigipungakesed, kuhu on koondunud toiduvare järgmiseks kasvuhooajaks. Kevadel hakkab taim kasvama, aga hilissuvel ja sügisel annab õisi.

Ädalalilled on põhjapoolkera paras- ja külmavöötmes levinud hulgaliselt taimeperekond kivirikuliste sugukonnast. Meil Eestis kasvab neist ainult üks perekonnaliige — meie hilissuve- ja sügis- niitude valgeõieline femmiklill.

Ädalalill on ammust ajast mesinikule tuntud meetaim. Nagu kanar- bik nõmmel, nii annab ädalalill sügisesel heinamaal oma õie mee- näärmetest rohkesti nektarit mee valmistamiseks. Pange tähele, kui virgalt lendavad mesilased hilissuvisel päikese all heinamaa ja taru vahel, et täitüksid kärjekannud eesolevaks talveks aromaatselt meega.

Sügis on ädalalillede kevad niidetud heinamaal nagu astritel sinu aias. Kuna ädalalill õitseb seenel ja jõhvikal käimise ajal, taevatähtede uuesti süttimise ajal, lehtede kolletamise ajal, on ta nende fenoloogiliste sündmuste ustav kaaslane ning tähtis sügispäevade voolus.

Kevadel, kui hakkasid õitsema sinililled, ülased ja maikellukesed, tuhmusid tähed taevast ja neid polnud suveöödel näha säravas kodu- õue kohal. Aga nüüd tulevad tähed uuesti kodutaeva lakke hõbeda- selt särada, vilguvad õhtul seal, kui pilgu aknast välja heidad või hommikul vara enne kukke ja koitu kalavetele ruttad. Tähtede valgusel võid nüüd näha ka järve. Ta kohal on tähed ja järves samuti.

Aga kui valgeneb ja tähed taevast hakkavad kystuma, hakkavad järveäärse heinamaal paistma ädalalillede valged õietuled smaragd- rohelisel kastel rohul. Tähed säravad nüüd seal.

TEISI HILISEID ÕITSEJAID

EI VEEL JÄTA USTAV MESILANE,
EI VEEL JÄTA OMA LILLELT SÖÖMU.
PÄIKE VEELGI SÜDAMESSE PANEB,
ÕIEPÕHJA OMA SUURE RÕÖMU.

DEBORA VAARANDI

Need on viimased rõõmud suve kuldsest sülest, veidi nukrad ja õrnad, kuid siiski rõõmud sügishallade saabumise eel. Need on sügislilled, udude ja raske kaste lapsed, härmalõngapäevade siilderused väsimata hakanud päikese kiirtes.

Nagu igas inimeses on oma võlupiisake, on seda ka igas lilles. Sügislilledes on see võlu eriti intiimne, tagasihoidlik ja helgeid mälestusi täis.

Näete, hein on nüüd igalt poolt tehtud, kuid põõsaste ääres niitmata jäänud kohtades, vesistes paikades ja ojakallastel kasvab lopsakalt seakapsas ehk seahakas, mida rahvas veel jaeleheks kutsub, oma vahvate valkjaskollaste õiekorvidega, ümbritsetud suurtest valkjasrohelistest kõrglehtedest. Alumised lehed on taimel laiad ja pehmelt torkavad.

Ka põllul ja põllupeenardel on hiliseid õitsejaid. Kündmata viljakorrest vaatavad põldkannikese kirjud õied, aga neist veidi eemal kassiristiku kahkjad ja pehme karvalised nutid kiiskamas päikese kiirtes. Nende pehmete villakarvakeste pärast hüüabki rahvas neid taimi kassiristikuks. Ning rukkililligi võib leida hilissügisel kõrrepõllu veerest meid vaatamas. Nende hiliste õitsejate juures valendavad veel põldnälghaina õied ja roosad sõlmheina õilmed. Aga roomates mööda sööti levivad hariliku kadakkaera tumerohelised varred, kus üksikute tõusvate varte otsas ilutsevad valgete kroonlehtedega õied.

Kust tulid koristatud viljapõllule need tagasihoidlikud õitsejad nälghainad, kadakkaerad, sõlmheinad ja põldkannikesed? Varjatud olid nad kogu suve ja hingitsetesid vilja all hämaruses, valguse puuduses. Ning ruumi oli napilt. Nüüd on nad õnnelikud ka sügispäikese väheses soojuses. Nad hakkasid õitsema septembrikuu ilusate ilmadega ja mõned neist jäävad õitsema hilissügiseni, kui mõni mürisev fraktor neid oma sahaga mulla alla ei keera.

Õitseb veel teisi lilligi sügispõllul ja -niidul. Särab päike niitude ja põldude kohal ja on mõnel aastal harukordselt soe nagu suvel. Soo pealt kostavad jõhvikakorjajate lustakad huiked ning seenelised tulevad metsast korvitäite männiriisikate ja -liimikutega. Nõmme nõlvakul kaunistab kánarbik õitsemishoogu saffunult igavat sügisenõmme helelillakate õitega püstiseis ühekülgseis kobara. Aga põllu kivi kangrute ääres õitseb pune ehk vorstirohi ning levitab koos koirohu ning hariliku pujuga mörkjat, kuid meeldivat lõhna.

Ka aias õitseb veel lilli, kui öökülmad pole neid rünnanud. Õitsevad lillede kuningannad roosid, uhked gladiolid, edvistavad floksid,

leebed kuldvitsad, sarmikad krüsanteemid, paljudes värvitoonides astrid, päikeselised saialilled, võlub suursugune sügislill ning tara ääres on lõõnud lakkama violetsete õitega inglise aster, tugev põõsas, et õitseda külmadeni. Ja hilise päevalille õis nagu taldrik on päikese poole kummardunud. Nagu vahimees seisab see õitseja aia servas, uhke oma pikale sirgele kasvule ja ei kõssagi sügise saabumisest.

Heinamaal ja metsas kohtame mõnel aastal ka teistkordseid õitsejaid, kui sügis on pikk ja soe. Niiskel kraaviserval kollendavad üksikud konnakapsad ehk varsakabjad. Nende suured õied ei taha teadagi, et sügiskülm on peatselt tulemas ja taim mõtleb nagu uut elu otsast alata. Teist korda õitsevad mõnel aastal veel kullerkupud, tulikad, kurekatlad, kurerehad, meelespead... kaunistades sügisest niitu ja spinningumehe rännuradu mööda jõekaldaid. Ning meenutavad talle mai- ja juunikuu päevi. Pilt on seda paeluvam, et õitsevaid kullerkuppe pole üksikuid, vaid teinekord päris hulgaliselt koos, nagu trööstiks sügisnukrusse vajunud heinamaale. Ja kui püsivad sügisel erakordselt soojad ilmad, ei lase kullerkupud ka niipea variseda oma kuld kollaseid õielehti.

Ning aiaski ajab õunapuu arglikult lahti mõne roosakasvalge õie või pakatavad kirsipuul mõned õiepungad. Kuid sellest õitsemisest ei tule vilja ega seemet. See on vaid soojast sügisest põhjustatud rutaka õitsemistungi avaldus, mis kujuneb nagu eleeegiliseks eelmänguks peatselt algavale värvide poeesiale pargis ja metsas.

Nagu laps, kes ei tunne iialgi õudust, et temast saab aegamööda rauk, ei tunne lilled hirmu saabuva sügise ees. Nad õitsevad, õitsevad ja õitsevad. Nad ei taha teadagi, et päike käib alla ja aeg kisub vägisi sügisesse ja varsti hõbelevad nende lehed öökülmade jäisest suudlusest.

Ei! Neil on ka hiline õitsemine veel suur rõõmude allikas nagu hilisel rändurilgi iga samm sügispäikese all.

HOBUNE

KALEVITE KALLIS POEGA,
MÄRSSI SELJAS, MOOKA PUUSAS,
SEADIS ADRA AISADELLE,
PANI HOBU ADRA ETTE,
RAKENDAS RUUNA KÖNNILE:
KÜNDIS PAIGAD PÖLLUMAAKSI,
VÄGEVAKSI VILJAMAAKSI...

«KALEVIPOEG»

Hobune õn inimese abimees ja sõber. On olnud seda kaugest minevikust peale. Põllumehe eluga on hobune lahutamatult seotud. Ükski teine koduloom pole inimest nii palju teeninud ja ükski teine loom pole inimese käes nii palju kannatada saanud kui hobune.

Raske oli voorimehe hobuse elu linnas. Voorimees peksis hobust, kui see ei suutnud koormat mäkkeviivat teed mööda üles viia. Ja kui sügistalvel hobusel veel jääraudu all polnud, oli looma elu talumatult raske. Eriti kannatada said veovoorimehe hobused.

Otse piinaks kujunes tänavaraudtee vagunite ette rakendatud hobuste elu. Need olid konkahobused, tänavakivide peal igavesti ärapekstud jalgadega, hommikust õhtuni vaguneid vedamas, näiteks Tallinnas Kadriorust läbi linna Tõnismäelt alla Pärnu maanteele ja tagasi, samuti Balti jaama juurest Kopliasse. Ega hobused siin kaua vastu pidanud. Nad haigestusid ja surid varsti. Ka mõisa tööhobused olid moonakate käes pekstud ja piinatud. Sõiduhobuste elu kalessi või tõlla ees oli hulga kergem. Sõiduhobuseid toideti mõisas hästi. Need olid sakste hobused, reipad ja erksad, rammusad ja läikivad.

Külma vihma ja pakase käes on pidanud talumehe hobune seisma kõrtsi ukse taga lasipuu küljes, kui peremees kõrtsitoas viina viskas ja praalis. Ning sõjas on hobune pidanud surema koos ratsamehega. Ning «Kalevipojast» loeme, et sõdalasele oli «armas haljas mõõka, kallis kangepea hobune», ning ratsaväes, eriti vene kasakatel, oli hobusel Esimese maailmasõja päevil täita asendamatud ülesanded.

Inimene on aastatuhandete jooksul aretanud metshobusest enam kui 150 hobusetõugu, keda üldjoontes võib jagada kiir- ja sammu-hobusteks. Kiirhobused on sirge ja sihvaka kehaga, pika ja peene kaelaga, kergejalgsed, vallatud ja reipad ning vastupidavad jooksule. Need on ratsa-, sõidu- ja traavelhobused. Samuho-bused on lühikese ja paksu kehaga, madalajalgsed, tõntsakad ning väikse ja rahuliku olekuga loomad, nagu ardennid, fjordid, šetlandi ponid ja hulk teisi, kõik tugevad veohobused, kes suutelised vedama tonniseid ja raskemaidki koormaid. Võib eristada ka vahetüübi-lisi — keskmise suuruse ja tüsedusega hobuseid, nagu ida-preisi hobune, hannoverlane, idafriisi hobune ja teised. Need on töö- ja sõiduhobused.

Meil oli levinud eesti hobune, eriti Saaremaal, Läänemaal, Pärnu-
202 maal ja Hiiumaal. Sel hobusel oli, nagu asjatundjad ütlevad, kuiv pea,

võrdlemisi suured ninasõõrmed, väikesed kõrvad ja peened jalad. Ta oli vastupidav meie oludes, karmas vankrit ja saani vedama ning kündma Lääne-Eesti kiviseid põlde.

Suuri hobuseid ei suutnud meie talupojad-pärisorjad kauges minevikus pidada, sest polnud, millega neid sööta. Mõisnikud ei tundnud huvi talupoegade hobuste parandamise vastu, sest halas-lamatu sundimise tõttu tegid orjad mõisa töö ära ka väikeste hobustega.

Eesti hobune, kes kuulub põhja metshobuste rühma, arenes aastasadade kestel ümbruskonna mõjul meie tugevaks, vastupidavaks, väledaks ning sööda ja pidamistingimuste suhtes vähenõudlikuks.

Juba XIII sajandil kirjutas Läti Henrik oma kroonikas, et eestlased olnud XII sajandil väga rikkad heade ja ilusate hobuste poolest. Nende hobused olnud kiired ja vastupidavad ning neid kasutatud hõa eduga sõjahobustena. Nad tõmbasid endale naaberrahvaste tähelepanu.

Eesti hobuse kõrgeist väärtusest annab tunnistust ka asjaolu, et Novgorodi kaupmehed viisid neid juba XV sajandil suurel hulgal Vjatka kubermangu. Ka vene tsaaride Aleksei Mihhailovitši ja Peeter I korraldusel viidi eesti hobuseid suurel hulgal Vjatka ja Permi kubermangu. Mõnede autorite andmeil aretati seal eesti ja kohaliku hobuse ristamise teel obvinka ja vjatka hobusetõugu.

Kuni XIX sajandi keskpaigani oli kogu Eestis põllutööhobuseks eesti hobune. Mõisatallides oli küll välismaalt toodud sõidu- ja ratsa-hobuseid, kuid neid põllutööl ei kasutatud. Põlluharimise ja karja-majanduse areng nõudis aga paremaid põllutööriistu ja tugevamaid tööloomi ning 1856. aastal alustabki tegevust Tori Hobusekasvandus, ülesandega aretada siin meie tingimustele tugevat sõidu-, ratsa- ja töölooma. See hobune on saanudki meie hobuste kuulsuseks ja uhkuseks. Ning tori hobuse kasvatamiseks on rakendanud oma töö-jõudu ja oskust niisugused mehed nagu akadeemik dr. Alexander von Middendorff, J. Dimse, A. Frisch, G. Ollino, G. Ström, Hardwick, Kunov, R. Margk, Eesti NSV teeneline teadlane M. Ilmjärv, H. Arjas, A. Piiskop jt. Tori hobuse kuulsus ulatub väljapoole Eesti piire, tõu-loomana on ta rännanud meilt teistesse liiduvabariikidesse ja ka välismaale.

Ka eesti ardenn, nüüd eesti raskeveohobune, on tubli veoloom, keskmise suurusega rahulik hobune, keda ma oma kodulinna veel kohata võime peamiselt Tartu Ollevabriku mõne veovankri ees. Ardenni Hobuste Tõuselts asutati 1921. aastal Rakveres ja eesti raske-veohobune on levinud meil peamiselt Lääne-Virumaal ja väikesel määral ka Tartumaal.

Metshobuse ürgkoduks olid laialdased rohurikkad stepid Aasias. Balhašist kagu pool kohtame veel tänapäevalgi prževalski hobust, kes leiti vene maadeuuri ja Nikolai Prževalski poolt 1870. aasta paiku. See ürgne metshobune on pronkskollaka värvi, lühikese püstise
203

lakaga ja tundedate jalgadega. Talvel on ta karv paksult villane. Looma elukohaks on soolaheinaga kaefud poolkõrbed. Läänud sajandil leidis metshobust ka Dnepri ja Doni piirkonnas. See metshobune — tarpan — hävitati aga vihaste talupoegade poolt, teda vihati kui hunti, sest tarpani täkud meelitasid ära maameeste märke, kadudes nendega steppi.

Tänapäeval on hobune kui põllutöö-, veo- ja ka sõiduloom masina poolt välja tõrjutud. Tänavapildist on hobune peaaegu täiesti kadunud ning teda asendab sõidu- ja veoauto, buss, trollibuss, tramm. Kui alles kolmkümmend aastat tagasi oli hobusevoorimees oma troskaga või saaniga peamine sõiduvahend linnatänaval, siis nüüd äratab sõiduvahkri vuramine või uhke saanisõit kellade ja kurinatega läbi linna tähelepanu ja imestust nagu tegi seda mõni üksik auto viiskümmend aastat tagasi.

Meie sovhoosides ja kolhoosides kasutatakse siiski veel hobust siin-seal töö- ja veoloomana, peamiselt heina- ja viljaniitja ning looreha ees, samuti ka teistel põllutöödel, kus traktorit pole võimalik kasutada või kus see mugavam ja odavam tuleb. Mitmetel juhtudel on meie majandites hobustransport veel kõige ökonoomsem, näiteks metsatöödel neis paikades, kuhu traktori või veomasinaga pole võimalik ligi pääseda. Ka on hobune meil üheks hinnalisemaks ekspordiloomaks.

Nii pole kadunud lugupidamine ja tarvidus meie kauni kodulooma ja inimese abilise hobuse vastu meie põllumajanduses. Aga ratsaspordis on tal aukoht, samuti hipodroomil. Seda aukohta ei võta hobuselt keegi. Ning mäestikuradadel on hobune ratsa- ja veoloomana veel tänapäeval asendamatu.

Hobusel on tugevad jalad ja atlasse sile karvkate, siidine lakk ning kõrvade vahel etteulatuv karvatukk. See karvatukk ja lakk on hobusele parmude ja sääskede peletamiseks, samuti nagu sabagil.

Hobuse kaunid kõrvad on alati liikvel. Kuulmine on tal teravam kui nägemine. Sa alles lähened talle, aga hobune juba kuuleb seda. Soksutab sulle sõbralikult vastu. Sa jõuad ta juurde. Looma kõrvad seisavad juba kikkis ja ta pikkade ripsmetega pungis silmad vaatavad sind sõbralikkuse ja usaldusega. Sa võtad taskust tükikese suhkrut. Kohe ulatab loom oma pea sinu poole ja sa tunned, kuidas hobuse pehmed siidised mokad sinu peopesa puudutavad.

Läheneb hobusele põsel võõras inimene, kuulatab loom feraselt selle lähenemist, liigutab kõrvu, ajab näd kikki ning tõmbab siis lingu vastu pead. Samal ajal avarduvad ta ninasõõrmed ja loom norskab tugevasti. Tähendab: hobune erutub ja kardab lähenevat võõrast, ei usalda teda või põlgab koguni.

Hobuse kabja alla naelutatakse kabjaraud ehk hobuseraud, et loomal oleks kindel astuda ja kabi ei kuluks. Talveks pannakse hobu-

sele jääraud, et loomal ei tuleks libiseda. Hobuse rautamine nõuab rautajalt oskust, et kabja mitte vigastada. Seda tegid tavaliselt vilunud sepad, kuid ka peremees ise oli talus tubli hobuserautaja.

Hobune sööb talvel heinu ja kaeru, suvel rohtu. Heintest on paremad aasa- ja ristikuheinad. Igal hommikul ja ka öhtul harjatakse ja kammitakse hobust, puhastatakse kapju porist ja mullast. Ka pestakse hobust soojas tallis või laudas sooja vee ja seebiga. Suvel ujutatakse jões või järves.

Ja kui sõidust, töölt või ratsutamiselt tullakse ja hobune on higine ja märg, siis ei jäta peremees hobust kunagi tuule kätte seisma, vaid laseb teda jalutada, kuni loom jahtub. Lasipuu külge seisma jäetud hobune kaetakse tekiga, et loomal ei tuleks kümetada. Ning sõidust tulles ei anta hobusele enne juua, kui ta on jahtunud.

Nagu inimesi, on ka hobuseid tigedaid ja häid. On selliseid, kellest ei tohi tagant mööda minna, kohe äigab sulle kabjaga takka üles. Mõni hobune hammustab sind oma tugevate hammastega, kui sa ta eest läbi lähed. On selliseid, kes iga pisema ootamatuse ja ehmatuse puhul peruks lähed, ratsaniku seljast maha viskavad või vankrit vedades lõhkuma hakkavad ja sind koos sõidukiga maanteekraavi paiskavad. Kuid hea hobune on rahulik, ta ei hammusta ega löö takka üles. Ta ei tee sellest väljagi, kui auto vastu sõidab või jänes äkki ta eest üle tee lippab.

Hobune mäletab hästi varem käidud teed ja oskab seda mööda ka kõige pimedama ööga koju tagasi tulla ning talli ukse üles leida. Ta oskab teed leida ka suure tuisuga, kui inimene pole enam võimeline orienteeruma. Vana kogenud hobune ei lase noorel vilumatul hobusel õigelt teelt kõrvale sattuda.

Haistmine on hobusel hea. Tundes võõrast lõhna, erutub loom, kraabib kabjaga maad ning norskab. Alati nuusutab ta ratsanikku, kui see hakkab sadulasse rónima.

Hobusevarss on sündides veidi kohmetu, kuid tõuseb varsti oma pikkadele jalgadele püsti ja hakkab kohe ema all imema. Juba nelja aasta vanust hobust võib kasutada töö- ja sõiduloomana.

Vanal, 30—35-aastaselt hobusel on hambad juba kulunud ning kaarte ja kõva heina söömine on loomal raskendatud. Siitpeale jääb hobune viletsaks, ta on jõudnud raugaikka ja muutub kronuks.

Lõke põles, puud praksusid, tuli leegitses pimeduses, leek tõusis kõrgele üle põõsaste. Tontlikud varjud liikusid põõsaste vahel, tantsisklesid, vöbisesid, puud kohisesid, lehed, eriti haavalehed, värisesid öises tuules. Sügavas mustavas taevas särasid Suur-Vanker, Koot, Reha, Sõel, Põhjanaan... Ja sädemed! Neid puistas karjase lõke kui tähti taevaste tähtede poole.

Hobused sõid krõmpsutades rohtu, sõid sama lõkke läheduses, söi punane Miira, vana Ruun ja meie Must. Teisel pool põõsaid sõid Kүүт 205

ja Punu — künnihärjad. Nad kõik sõid pärast pikka künnipäeva. Neil tuli üles kunda rukkikörs, tuli üles kunda ristikusõõt — tuli teha kõik sügiskünnid, veod ja viljapeksmised rehe all. Ja enne seda olid tööd seemnepöllul. Aga see polnud kerge loomadel ega künnipoisil, kes väsimusest tihti lõkke ääres magama jäi. Töö kestis varahommikust õhtuvidevikuni. Alles siis tuli loomad saha eest vabastada ja viia kopsisse sööma ja puhkama.

Ka hobustel oli palju tööd. Meie Must vedas üksinda rasket raudsahka kesakünnil ja seemendamisel seemnesahka või vedruäket, teda paarimehena kahehobusesaha ette ei rakendatud. Temaga aeti kartulivagusid, temaga mullati kartuleid ja aeti sügisel vaod lahti. Temaga äestati, rulliti, tema vedas heinamaal saod kokku, tõi koju heina- ja haakoormad, viis peremehe linna ja randa, sõidutas teda pühapäeval sõiduvankriga kiriku juurde, oli pulma ja varrude puhul saani või vankri ees sõiduhobuseks ning viis kirstus puhkava väsinud inimese väarikalt kodutalust surnuaia väravasse. Tegi oma töö ustavuses oma peremehe yastu. Ta oli inimesele elamist võimaldav tööloom ja sõber ühtlasi.

Sõbralikult soksutas ta, kui rehe alla läksin ja ta mind sõime juures ootas, et yüksin talle leivaviiluka. Must oli selle teeninud oma tööga. Ta oli põllule raskeid sõnnikukoormaid vedanud, sõnniku sisse kündnud, korduskünnid kesapöllul teinud, rukkikoormad põllu peale rehe alla vedanud, terakotid veskisse viinud ja sealt jahukoormaga koju tulnud. Tema oli see, kes aitas inimesele leiba kasvatada, põldu väetada ja harida. Ja pidi ka leiba saama. Seda ei keelatudki.

Hobuse jõujook oli kaerajahurokk. Seda sai klopitud ja hobustele joog'vee hulka valatud. Kaeru sa'd nad puhkehetkel kaelariputatud peakotist ehk torbast. Siis oli hobustel jaksu pingutavateks vedudeks ja künnitöödeks. Peale selle ristiku- ja aasaheinad. Muidu jäid hobused lahjaks ning põllutööd kannatasid selle all. Tööloom pidi hästi toidetud saama. «Töö- ja sõiduhobune peab olema tugev, mitte piitsaga sunnitav setukas,» ütles minu isa. Ja meie hobused ei vajanud piitsa, minu kodus seda ei tarvitatud.

Suure kivi või tara ääres laskis meie Must endale selga ronida. Siis sai ratsasõitu. Seepärast olin alati kärmas, teda pärast rakmest vabastamist kopsisse viima. Teinekord ei lubanud ta mind enda selga ronida. Kivi või tara äärde juhitud, raputas loom pead ja hakkas kiresti edasi astuma, kiskus oheliku poisikese käest lahti ja kappas mööda teed kopli väravasse. Jäi siis mind ootama, kuni talle järele jõudsin, teda noomisin ja kopsisse lasin minna. Ka kopsist koju toomisega juhtus seda, et ta mind sõidutades ei tahtnud. Aga seda juhtus harva, kui loom tujust ära oli.

Saksa soldati rautatud saabas tallas kodumaa püha pinda. See oli suvi 1918. Toiduained veeti Saksamaale. Linnades oli nälg ja see kippus ka maal inimeste kallale. Rekvireerimised ja sundkohustused olid iga päev talupidaja turjal. Võeti vilja, veiseid, sigu, võid, mune,

hobuseid, kodulinde, meti, lambavilla, lambanahku . . . , kõike läks sakslastele vaja. Eesti põllumees oli püstihädas.

Märtsis 1918, kui sakslased Virtsus maale tulid, sattus üks väeosa mu kodukülla. Üksuse ülem nägi rehe all meie Musta. Hobune meeldis sakslasele, oli paras täiendus kahurväele. Loom võeti väevõimuga. Ja kui isa ei tahtnud ustavat looma ära anda, teda päitsetest kinni võttes rehealusele tagasi tahtis viia, haaras sakslane täägi, ähvardas sellega isa surmata. Ja nii läks meie Must koos uue rautatud reega ning rakmetega saksa sõdurite kätte, ilma et selle eest oleks pennigi tasutud.

Sama aasta sügisel lahkusid aga sakslased meie maalt. Nad ruttasid. Oli hiline õhtu ja mürinaga veeresid voorid läbi küla suure maantee poole. Mürina seast kostis vali hobuse hirnumine. See oli tuttav hääl. Ja kui me isaga õue jooksime, kuulsime hirnatust juba külavahelt valjoval teelõigul. Tundsime ta ära. See oli meie Musta hüvastijätuliüüde kodustele paikadele. Ja ka inimestele.

Meie Must oli vana Musta järglane. Vana Must sai õnnetult surma. Loom oli põllukopli lähedal rukkikörres köies olles püherdama hakanud. Ja hommikul leiti ta surnult, jalad püsti rukkivao vahelt. Nahk võeti maha ja nülitud loom maeti samasse põllumulda, mida ta korduvalt oli kündnud ja äestanud. Ta haua kohal kasvas hiljem uuesti rukis ja rukkililled olid siin nagu suuremad ja kaunimad.

Inimene armastab hobust ja hobune inimest.

HÄRGADEGA KÜNDMAS

KÄI, KÜÜT JA PUNU VAO PEAL,
SEST PÖLLUST TULEB LEIB —
SEE JALG ON IKKA OIGEL TEEL,
MIS ADRA TAGA KÄIB.

J. V. JANNSEN

Vanasti künti härgadega. Saaremaal ja Muhus isegi lehmadega. Härjad pandi ikkesse ja ikkega saha või adra ette. Ise seoti tugevate juttade abil sarvede juurde härja pähe. Jutad olid tugevad ja sitked nahkrihmad. Niisugune rakendamine oli tuntud Idamaal juba ammu enne meie ajaarvamist.

Minu kodus kasutati härgade saha või adra ette rakendamiseks kuklaiket, mis kinnitati härgadele sarvede taha.

Noorte härgadega oli alguses tegemist. Nad olid harjumata, rabelesid adra ees ega tahtnud sõna kuulda. Neid tuli kaua harjutada ja õpetada. Alguses pidi härgadel tingimata keegi ees käima, kes neid ninapidi vedas ja suunas. Kündja adra taga hõikas aga härgi ja andis piitsa, kui loom sõna kuulda ei tahtnud. Piits, vile, hõked ja meelitused (anti leiba ja kaeru) koolitasid varsti härjad vilunuks ja

sõnakuulelikeks künniloomadeks, kellele polnud enam vaja piitsa anda. Pruukis vaid hõigata: «Küüt, Punu, vaole!» ja loomad liikusid rahulikult edasi, kaelasooned pingul, kündja hoidis atra või sahka ja põllumulda tekkisid sirged korralikud vaod. Poisikesena sai küllalt härja eeskäija olnud, kuni minust endast sai künnipoiss.

Härgadega oli päris mõnus künda, eriti algajal künnipoisil. Härjad liikusid pikkamisi, atra oli hea hoida, vagu tuli sirge ja isa oli tööga rahul. Loomadel oli muudugi raske ja nad lõõtsutasid. Palava ilmaga ajasid keelegi suust välja, et jahutada piinavat kuumust. Eriti raske oli sõnniku sisseküünd paadunud kesapõllul. Parmude ajal läks olukord hoopis tülikaks, parmude hammustustest läksid härjad rahutuks ja sõnakuulmatuks. Ja kui veel kiinid tulid, siis polnud võimalik üldse enam künda. Härjad tuli ikkest vabastada ja koplisse lasta.

Sügisküündide ajal sai õhufu, tihti hilisööni koplis olnud, et härgi ja hobuseid seal sööta ja puhata lasta. Lõkketule ääres sai kündja ise ka puhata. Tuli praksus, sädemed lendasid, tuul kohises koplimeetsas, loomad rapsisid lõkke läheduses heinaädalat süüa ning vihinal lendas pard'parv, üle kopli.

Künnihärjad, need olid kohiloomad, vägivaldselt inimese orjaks tehtud tööloomad. Neid rakendati ka koorma ette. Ja seda juba õige vanal ajal, mis kajastub meie rahva muinasjuttudes. Hundi ja Härja koos peremees Peeduga võtab Taevataat taevasse, kus me neid selgetel öödel Suure-Vankri tähekogus säramas näeme. Alevipoeg tapab suure metsasõnni, «kes ei olnud ikkes käinud, seitsmel suvel sahka näinud, kümnel aastal kündnud maada.»

Pärast Eestimaa vallutamist saksa raudrüütlite poolt 13. sajandil kasutati meie maal põhilise veojõuna hobuseid, Läänemaal oli aga härgadel veo- ja künniloomana siiski suur osatähtsus. Saare-Lääne piiskopi statuudis 1284. aastal määratakse talupoegadele ühe kohustuseks künda üks päev aastas isanda põldu oma härgadega, hobuseid pole märgitud. Harju- ja Virumaal loeti 1346. aastal normaalseks, et adramaal on üks hobune ja härjad. Tallinna piiskopi vakuraamatu andmeil esinevad 14. sajandi keskpaiku Virumaal nii hobused kui ka härjad. Adra ette rakendati üks hobune või kaks härga. Härga saadi kasutada ainult paarirakendis põllutöödel, kauged künniveod tehti hobustega.

Rahvajuttude järgi määratud härgade abil kindlaks ka tulevase kiriku asukoht. Selleks rakendatud paar härgi vankri või ree ette ja lastud härgadel oma tahtmist minna. Nende seismajäämise kohale ehitatudki kirik. Härjad määratud isegi Lindanisa, s. o. Tallinna linna ehitamise koha, jäädes kivikoormaga Toompeale seisma, kuhu linn ehitatigi.

Ka järve rändamisel tormab ikka härg rändava järve ees. Näiteks Väinjärv, mis Koeru lähedal asub, olnud varem Tudru külas. Kord aga pesnud keegi naine järves oma lapse musta särki, järve vihastanud sellest ja läinud sealt minema. Suur must härg käinud aga mõirates

ees. Saanud ta aga praeguse Väinjärve kohta, kraapinud härg seal oma jalgadega järvele aseme, kuhu järve alla langenud ja ka härja oma voogudesse matnud. Ka Palamuse kihelkonnas, kuulsate Tootsi-lugude sünnikohas asuva Kuremaa järve kohta käib umbes sama-sugune rahvajutt. See järve olnud vanasti Patjala küla lähisel. Et aga külanaised hakanud järves musta pesu pesema, ei kannatanud järve vee saastamist välja ja läinud Patjala külast Kuremaa mõisa alla. Esiti tulnud järvest must härg välja, läinud järve ees ja hüüdnud: «Alt äral Kuremaa tuleb! Alt äral Kuremaa tuleb!» Üks järve sopike jäänud Patjala alla mälestuseks. Seegi kasvab nüüd kinni. Nii olid härjad tähtsad tegelased rahvajuttudes.

Härjad tallasid rehe all ka pahmast, hiljem võeti hobused selleks tööks nende asemele. Aga Saaremaal ja Muhus nägin veel kolm-neli-kümmend aastat tagasi, kui härg vankri ette rakendatult suvel heina-koormaga rahulikult kodu poole sammus, koorma otsas istus aga noorik ja liigutas nobedasti sukavardaid.

Kaasajal on künnihärgadest säilinud vaid kahvatu mälestus. Masin on vabastanud looma inimese orjusest.

HÄRMALÖNG

NEED ON HALLID, NEED ON HÄRMANIIDID ...
LEHESADU LENDAB ÜLE NÕMME.
KÜLLAP KOHUTAVAD KÜLMAD IILID,
KANARBIK, SU ÕITSEMIST JA ÕNNE.

DEBORA VAARANDI

Sätendavad niidiojad hõljuvad üle põllu ja kopli. Saabunud on hilissügisese päikesepaistelised soojad ilmad — naistesuvi — helge kaja möödunud suvest, mil toimub härmalõnga kummaline lend — ämblike rändamine.

Äsja munast koorunud noored ämblikud ruttavad nüüd otsima eluruumi ja jahimaid. Iga liugleva härmaniidiga on ühenduses väike ämblik. Niite on palju, palju on rändajaid ja kõik nad hõljuvad kald-suunas õhuvoolust kantuna nagu hõbedane härmatis või serpentiin suures looduse fantasias, kiiskavad ning säravad.

Sügisel toimub paljude ämblikuliikide massiline koorumine muna-dest ning algab nende ürgsest vaistust suunatud rännak. Milleks ja kuhu?

Bioloogid ütlevad, et see on noortele ämblikele hädavajalik toiming, ruttamine eemale oma sünnikohast, kus suure elamistiheduse tõttu ähvardab näljasurm või häving kannibalismi, s. o. üksteise söömise tulemusena. Jõudes aga «avaramatele jahimaadele», saavad noorukid alustada oma loomulikke eluviisi — kududa võrku ja püüda saaki.

Kuid rännak on vajalik veel selleks, et anda võrgunäärmele tõuget tööle hakkamiseks. Iidsest ajast päritud omadus viib noored ämblikud rännakule. Nende võrgunäärmed valmistavad nüüd esimese võrguvedeliku, mis hangub esimeseks lennuniidiks (õigemini peenikeste niitude kimpuks) ja alles hilisemast niidist koob noor ämblik juba esimese püünise — keeruka võrgu, mille abil püüab oma esimese saagi. Ei suuda ämblik aga võrku kududa, sureb ta nälga.

Võrgukudumist mõistab ämblik õppimata, pärilikkuse teel, nagu koer ujumist või noor pääsuke pesa ehitamist. See sünnib vaistlikult. Esimene võrk sarnaneb kõigis tema pisiosades selle võrguga, mida on kudunud vana, täiskasvanud ämblik. Noore ämbliku võrk on vaid väiksem, nagu ta kudujagi.

Ämblikud rändavad.

Lennu algamiseks ronib ämblik pöõsa või rohukõrre latva, tara-posti või teiba otsa, pöörab oma keha allatuult ning laseb võrgunäsa-dest välja niidi, mille ots kinnitub toetuspinna külge. Tekib niidisilmus, mille tuul ikka suuremaks ja suuremaks tirib. Kui silmus on juba 10—15 sentimeetri pikkune, hammustab ämblik niidi läbi ja selle vaba ots tõuseb õhku.

Võrgunäsadest jätkab ämblik aga vedeliku pingsat eritamist, hoides ise kõigi oma kaheksa jalaga toetuspinnast kramplikult kinni, et tuul teda lenduläinud niidiga sealt lahti ei rebiks. Lennuniit läheb aga üha pikemaks ning tuul kisub teda ikka tugevamini ja tugevamini. Võrgunäsadest tulvab aga niiti, see on juba mitu meetrit pikk ning ämblik ei suuda ennast enam stardiplatsil kinni hoida, üks tugevam tuulepuhang — ning niit lendab tuulest kistuna koos ämblikuga õhku.

Õnnelikku reisil

Kui viperusi pole, on lend tore. Päike soojendab maad ja alt ker- kivad õhuvoolud viivad väikese lenduri ikka kaugemale ja kauge- male stardiplatsilt. Kui aga õhuvool pole soodne, läheb lend kõigest mõne meetri kaugusele ja niit takerdub pöõsa okstes või mõne puu võras. Ka vali tuulehoog võib lennulõnga sassi ajada, mida juhtub ka siis, kui lendajaid on palju, liiga tihedalt koos ning edasilendami- sest ei tule midagi välja. Ämblikud hammustavad nüüd lennuniidi katki ning stardivad uuesti. Ümbruses on aga katkenud härmalõnga toppe ja salku, mis pudeneb pöõsastele ja sametrohelisele ädal- heinale.

Ikka uuesti ja uuesti stardivad ämblikud. Ja kui õhuvool on soodne, kulgeb lend mitme kilomeetri kaugusele, üle laiajõe jõgede, üle järvede, üle merelahtede, kümneid ja isegi sadu kilomeetreid eemale lähtepunktist. Nii need loomakesed, kellel pole tiibu, kandu- vad lennuniidi abil nagu muinasjutulisel lendaval vaibal õhuvoolude süles uutesse elupaikadesse. Nii märkas ka Ch. Darwin oma maailma- reisil väikseid punaseid ämblikke, kes massiliselt ilmusid purjelaevale «Beagle» kuue meremiili kaugusel Lõuna-Ameerika rannikust.

Härmalõnga abil rändavad favaliselt kääbusämbliklased, kangur-

lased, krabiämblikud ja huntämblike väikesed liigid. Meie ristämblik härmalõnga abil ei levine. Noored ristämblikud ilmuvad vaid kevadel ja nende lend toimub üpris harva, küll aga leiame kõikjal ristämblike võrke.

Härmalõng köitis juba kauges minevikus inimeste tähelepanu. Härmalõnga tuntakse kõigis maailmajagudes ja kõigi rahvaste juures. Keskajal vaadeldi härmalõnga kui müstilist sündmust, mis pidid olema õnnelumalanna Fortuna poolt taevast alla pillutud õnnelõngad inimes- tele. Armunu võis istuda härmalõngale ja sõuda oma armsama juurde. Seda motiivi on kasutanud Shakespeare oma «Romeos ja Julias» (2. vaatus, 6. stseen). Ka meie rahvaluules on härmalõng enamasti õnnetooja, eriti neidudele, kui nad seda õhtu eel kuldsetes päikese- kiirtes kohtavad. Ja ämblik ise on looduse kangur, teda ei tohi tappa, muidu juhtub majas õnnetusi. Kui korrepõllud on sügisel härmalõngu lais, võib suvel head viljasaaki loota.

Lennulõnga abil otsivad ämblikud ka suvel uusi elamispaiku, kui senises elamispaigas on toidunappus kätte tulnud. Tihti ulatuvad lennuniidid puude ja pöõsaste ladvast üle jõgede ja järvesoppide. Ämblikud on loonud õhusilla ligipääsmatute kohtade vahel. Kuid kevadised ja suvised härmaniidid ei küüni kunagi oma ulatuse ja võlude poolest hilissügisel helkiva härmalõnga tasemele.

Härmalõngad on meie kuldse sügise kaunist sündmus. Ta on nagu suve lõppakord koos sügisvärvides leegitsevate metsadega, kui põhjast varitseb meid juba talve külm hingus.

MIHKLIPÄEV

ÜLE AASADE SÜGIS ASTUS.
ROOSTES VÕTI TAL R NNATASKUS.
SUVE UKSED TA KEERAS LUKKU,
KONN JÄI UNISEKS, SIIL JÄI TUKKU.
HELGI MULLER

Sügis on nüüd pärisperemees. Mihklipäev, 29. september on käes. Hurmaderohke ja soojuseküllane suvi lahkus meilt hüvasti jättes. Lahkub ka september ja loodus valmistub talve vastuvõtuks. Selleks valmistub ka põllumees ja pühitseb mihklipäeva.

Kui Jürit peeti kevadiste põllutööde alustajaks, siis Mihkel pidi sügisel põllutööd lõpetama. See päev oli tähtis päev põllumehe elus. See oli põllutööde lõpetamise püha ja päeva peeti viimaseks suve- päevaks, põllumehe tagasivaate päevaks suve jooksul tehtud töödele ja saavutustele. Mihkel alles ütles, mis põllumees suve jooksul oli teinud. Noored jooksid külas ringi, laulsid ja mängisid ning sõbrad ja luttavad käisid üksteise juures külas.

Viimase süüepäeva kõrval oli mihklipäev ka esimeseks talvepühaks, nagu maarjapäev oli esimeseks kevadpühaks. Kui mihklipäeva ei peetud, tuli hunt järgmisel aastal loomade kallale ja tegi karjale suurt kahju, ka vilja ei kasvanud põllul ja kanep ning lina jäid kasvus kängu.

Mihklipäev on tavaliselt ajal, kui metsad ja pargid lõkendavad toredates värvides, kõigis toonides ja varjundites. Aga niipea, kui esimesed öökülmad neid suudlevad, algab lehesadu, iidsest ajast kestev iga-aastane sündmus taimestikis. Rohelised lehed koltuvad ja muutuvad sahisevaks, tuules lendlevaks kullaks.

Ja tihti on nii, kui mihklipäeva hommikul ärkad ja aknast välja vaadata, on hoonete katused, tarad ja maapind juba üleni valged. Maa on hallaga kaetud. Läbitungiv külm hõljub põldude ja niitude kohal.

Mihklipäevaks tapeti talus lambaid, keedeti verikäkki, tehti õlut ja küpsetati sepikut. Ennevanasti viidud pool sepikut foapeale Tõnni vakka, tänutäheks Tõnnile, põldude ja karja haldjale, kes oli lasknud vilja põllul kasvada ja loomadel karjamaal ja koplis priskeks ning rammusaks minna. Tõnni tunti peamiselt Lääne-Eestis, rohkem küll Vändra kandis, kus teda veel Vändra küünlaks kutsufud, sest vakas pidi olema ka vahaküünal.

Mõnel pool meie kodumaal ohverdati põldude ja karja haldjale mihklipäeval kukk. Seda tegi peremees. Kuke suled, pea ja jalad põletati hiie ukukivil, lihast aga küpsetati piduroog ja osa sellest viidi samale kivile haldjale ja esivanemate hingedele. Hiljem söödi ka see ise pidulikult õhtusöögil, millest kogu pere osa võttis. See oli põllutööde lõppu tähistav pidulik söömaaeg.

Kui veel lugeda ei osatud ja rahval veel tähtsamatuid ei olnud, lähtuti mihklipäevast kui tähtpäevade pidepunktist ja arvati aega mihklipäevast jüripäevani ja sealt edasi nädalate viisi.

Mihklipäeval vabastati jüripäeval palgatud suilised talutööst ja mõistlik peremees korraldas neile lõbusa peo. Joodi mihkliliiku ja suilistele maksti nende palk välja. «Jüri sidus orja kinni, Mihkel päästis lahti,» ütles vanasõna. Aastasulased jäid aga peremeest edasi orjama, kuid pidutsesid koos lahkuvate suiliste ja kogu pererahvaga.

Mihklipäevaga lõppes ka karjalaste aasta ning kari jäi lauta küttesse ja neile anti põhk ette. Elajate hääled kadusid nüüd karjamaalt ning karjapasun ei tuututanud enam. Loomi ei võidud nüüd enam välja lasta, kuigi mihklipäeva aegu olid mõnel aastal päris soojad ilmad, sest kardeti hunte, kellel mihklipäeval võetakse päitsed peast, mis huntidele jüripäeval pähe pandi. Hundid said nüüd vaba voli ja võisid loomi murdma hakata. Ka hobuseid ei võinud enam koplisse jätta, nad toodi sealt ööseks koju, sest «Püha Jüri kutsikad» olid ringi hulkumas ja võisid ööseks koplisse jäetud hobuse maha murda. Uskumusest hoolimata lasti kari mõnel pool siiski ka pärast mihklipäeva väljas olla, et loomad saaksid sooja sügise korral heinamaal ädala peal süüa.

Mihklipäevast peale oli naine toas ja naired koopas, s. t. lõppesid naiste välistööd ja nad jäid kodustele toimetustele ja mehed rohkem välistöödele. Algasid ühised linapuhastustööd: linarehed linade masindamise ja ropsimistega, mis tavaliselt talgukorras tehti, olid väga tolmused tööd, kuid selle eest õhtuti ka lõbusad, tantsude ja lauludega, ringmängude ja trallitamistega. See oli poistele ja tüdrukutele kokkusaamise ja kohtamise paigaks noil rasketel ja hallidel aegadel, mil seltskondlik läbikäimine oli väga piiratud ning algeline. Loo aga edenes ja linarehed said pekstud. Hiljem tulid naistele ja tüdrukutele veel ketramis- ja kudumistööd. Meestele tulid aga puurajumispäevad metsas, haotegemine ja tarbepuude rajumine.

Mihklipäeva üheks tähtsamaks sündmuseks oli veel mihklilaat, mil laadakaupmehed talus ööbisid ja varahommikul laadaplatsile ruttasid. Meil oli siis igasugust rahvast: juute, tatarlasi, venelasi, harjuskeid oma pampudega, linakaupmehi, hobuseparisnikke, lihалоomad ülesostjaid ja teisi. Laadikäimine pakkus suurt huvi ja vaheldust külaelu üksluisuses. Laadapäev oli otse pidupäev, elamusterohke oma kirevuses leierkastimuusika, pildipoodide, tsirkuse ja klounidega, kompekkide, laadasaiade ja magusate kaunadega ning suupilliga, kui aga poisikesel selleks kõigeks raha jätkus.

Mihklipäeval tehti ka ennustusi järgmiseks aastaks. Kui mets oli mihklipäeva ajal juba kollane, pidi suvivili järgmisel aastal valmima õigel ajal ja andma hea lõikuse. Olid puude lehed mihklipäeva aegu veel rohelised, pidi tulema pehme talv, aga põllud pidid kevadel halla all kannatama. Kui puude lehed olid aga mihklipäeva ajal juba varisenud, tähendas see eesolevaks aastaks varajast kevadet, maarjapäevaks pidi lumi olema läinud ning heinamaal ja karjamaal kasvama juba noor rohi. Kust kandist mihklipäeval tuul puhub, sealt puhub ta terve talve. On mihklipäeval maa valge, on jõulud mustad. Kui mihklipäeval müristab, tuleb sõe ja pikk sügis. On Linnutee mihkliöö, hästi hele ja sirav, tuleb sügava lumega talv. Mihklipäeva ilus ilm toob külma talve, sajune ilm — pehme talve oma sulailmadega. Nii ennustati.

Karu läheb mihklipäeval pessa ja jääb sinna talveunne, küünlapäeval (2. veebruaril) pöörab teist külge ja maarjapäeval (25. märtsil) tuleb enne päikesetõusu pesast välja. Sääskedel ja kihulastel on mihklipäevast peale kõvasti keelatud loomi piinata ja nende verd imeda. «Sääsk on mees mihklipäevani, parm pask pärflipäevani (24. augustini),» ütles vanarahvas.

Kui suitsupääsuke on mihklipäeval veel siin ja põldlooke lõõritab, tuleb pikk ja soe sügis, on need linnud läinud, läheb varsti külmale ning saame varajase sügise. Kapsapea üritab mihklipäeva öösel peenral veel tublisti kasvada ja rebib tema ümber seofud villase lõnga katki. Kartul on aga mihklipäevaks võetud ja üldse kõik põllutööd lõpule viidud. Põllud jäävad nüüd talvepuhkusele.

Nii oli vanasti.

LAMMAS

SIRGU, SIRGU, SIIDIVILLA,
KASVA, KASVA, KAUNIS VILLA,
SIRGU SIIDIPEHMEKSI,
KASVA VAKSAPIKKUSEKSI,

RAHYVALAUL

See oli lambaniitja laul, kui ta lammast niitma hakkas, siis pidi lambale järgmiseks niiduks hea vill kasvama. Niitmise ajal hoiti lamba tagumisi jalgu kinni, et loom ei saaks niitmist segada. Kui kinnihoidjat polnud, seoti lamba tagumised jalad ja niideti lambakääridega ehk -raudadega vill lamba seljast maha.

Niideti kaks korda aastas, kevadel ja sügisel. Sügisene niitmine toimus varakult, nii et mihklipäevaks jõudis loomale korralik kasukas juba selga kasvada. Paar-kolm päeva enne niitmist toimus jões lamaste pesemine. Selleks aeti lambad alla jõe äärde. Lamburil oli siin küllaltki tegemist, et lambaid jõekäärus koos hoida.

Lammas andis villa. Vill kraasiti suurte käsikraasidega heideks ja sellest kedrati villane lõng. Vokk vurises rehetõas pikkadel sügis- ja talveõhtutel, ketras ema, ketrasid tütreid. Osa villa saadeti ka villavabrikusse, kust saadi kas lõnga või heiet. Heidest kedrati kodusel vokil lõng. Lõngast kooti telgedel villane riie, tugev ja soe. Kui panid selga uue villase ühikonna, kätte soojad kindad, jalga soojad sukad-sokid, sooja salli kaela, siis taipasid, milline väärtuslik loom on lammas. Lambavillane rõivas on meie rahvale iseloomulik juba iidsest ajast peale ning «Uku» meistrid taas elustavad meie rahva loomingut ka tänapäeval.

Niipea, kui ilmad kevadel soojenesid ja kadastiku kruusapealsest pinnasest näitasid end esimesed rohelised rohuotsad, aeti lambad välja ning lambur astus oma tööülesannetesse. See oli tavaliselt mai-kuu algul, aga tihti juba aprillikuus, jüripäeva paiku.

Huvitav oli see päev: lambad määgisid läbisegi, avaldades sellega oma rõõmu laudavangistusest vabanemise puhul, talled löid kepsu, päike säras ning lõokesed lõõritasid kadastiku ja põldude kohal. See päev viis lamburi suure postmaantee äärde, kus sõitis sakste tõldu, raudteejaama sõitjat talurahvast vedru- ja pikkvankritega, postvankreid aisakella paukudes, tahvleid ehk postivedajaid oma kaarikyga, laadalisi, mustlasi, kaubajuute, harjuskeid ja muud ringirändavat rahvast. Huvitav oli neid kõiki jälgida ja tundma õppida. See oli karjapoisile omamoodi inimeste tundmaõppimise kooliks.

Lamburi kohustused kestsid hilissügiseni. Külmetanud maa korral karjatati lambaid veel rukkiorasel, kui see liiga suureks oli kasvanud. Lambakari tuli pidevas liikumises hoida, et nad ühe koha peal orast pinnaseni ära ei sööks. Mihklipäevaks tapeti külas lambaid. Ületalve jäeti neid hoopis vähe. Tavaliselt tõi lammas ühe talle, vahel ka kaksikud, üliharva isegi kolmikud. Talled löid kevadel karjamaal kepsu ja

neid imetas emalammast oma piimaga. Juhtus ka seda, et lambur läks õhtul koju suuremaks kasvanud lambakarjaga. Lammas oli sünnitanud päeval kadastikus kaksikud talled. Algul olid nad veidi uimased, kuid pugesid varsti ema alla imema ja liikusid õhtul juba ema kõrval karjamaalt koju.

Lammas on iseloomult vaikne ja kannatlik loom. Kuid väga arg. Lamba argus peegeldub ka vanades juttudes. Kord sattunud jänes lambakarja hulka. Lambakari kohkunud ja jooksnud laiali. Jänes tundnud sellest lõõskavat rõõmu, nii et naernud oma moka lõhki.

Metsikud mäestiku- ja stepilambad on erksad ja osavad loomad. Kodulambad aga nürimeelsemad. Nad on saanud piiratud mõistusega inimese võrdkujuks. Kuid hoolimata sellest on lambad armsad loomad ja seda just suurest usaldustundest inimese vastu. Eriti kiindub lammas oma karjasesse.

Isalammast kutsutakse jääraaks, emalammast uteks, kastreeritud jäära aga oinaks. Jääral ja oinal on enamasti figuurliselt keerdunud sarved. Kuid leidub lambatõuge, kus ka uted on sarvedega. Vana jäär on mõnikord väga kuri ja armastab puksida.

Lammas sööb suvel karjamaal rohtu ja talvel heinu, sööb pidevalt ja palju. Vanarahvas ütleb, et lammas sööb läbi oherdiaugu talve jooksul kaks koormat heinu. Karjamaal saab lammas kätte ka madalat rohtu.

Lamba keha on kaetud fiheda lainelise või kahara villaga. Pead ja jalgu katavad lühike vill, kuid leidub ka selliseid lambatõuge, kelle pea on nagu puudlikoeral kaetud pika villaga.

Tähtsamad tõugrupid on: meriinolambad — peenekihtlik udusulgselt pehme villaga, millest saadakse parim villane riie; romaanoi lambad — nahk õhuke ja vill rohke aluskarvaga, mistõttu sellest nahast kasukad on hästi kerged ja soojad. See tõugrühm lambaid on suure sigivusega, tuues eranditult kaks, sagedasti kolm-neli talle. Karakulli lammastelt saadakse karakullnahka, kas sündimata (lambad tapetakse enne talled sündimist), 2—3- või 7—12-päevastelt talledelt. Sel lambatõul on lühike, peenikeste kiharatega läikiv vill. Rasvasabalammastel koguneb rasva ümbrusse ja moodustab seal kuni 20 kilogrammi raskuse rasvatuhara. Nagu kaamelil küür, on rasvatuhar rasvaraservuaar, mille kasvamine on seotud kauge minevikuga, kui lambal tuli nälgida suvel põua ja talvel jäite ajal. Rasvasabalambaid kasvatatakse eriti Kasahstanis ja nende kehakaal küünib 150 kilogrammini, nümatult mõnikord rohkemgi. Need lambad on lihalambad, villa annavad vähe. Üheks siinseks rahvustoiduks ongi orgi otsa pistetud ja hõõguvatel sütel rostitud lambaliha tükikesed — šašlõkk, ka meil moodiläinud hõrgutis.

Eestis kasvatatakse peamiselt liha-villalambaid, kes annavad liha ja ka poolpeent villa. Need on meie valge- ja tumedapealised lambad, esijoonel head lihloomad. Liha-villalammaste kasvatamisel on kindel koht ja tulevik.

Lammas ja koer olid arvatavasti esimesed loomad, keda inimene iidsetes minevikus kodustas. Ja seda mitmest erinevast esivanemast. Muflone, kes veel praegu Vahemere saartel elavad, peetakse romaani tõugu lamba esivanemaks, meriinolamba arvatavaks esivanemaks on aga Turkmeenia steppides elutsev arkaali. Juba ürglammas suunas looma abitus ja legendikuelu suurtesse karjadesse. Sest nii oli elu rohkem kindlustatud. Aga koduloomana saab lammas elada ainult inimese hoole all. Jäädes üksinda metsa või kõrbesse, hukkub lammas seal varsti. Ta ei suuda sealsetele elutingimustele kuigi kaua vastu panna ega enam metsistuda, nagu hobune, veis või kass.

Varakult läks karjane oma karjaga välja. Karjane ja lambad kuulusid ühte. Lamburi abiliseks oli koer. Aga seltsilisteks olid veel linalinnud, kivitäksid, jäneseid ja põldpüüd ning omatehtud tuuleveskid, vibupüssid ja lepakoorest vile. Tegemist ja muret oli palju noorel lamburil. Aga ka rohkesti elamusi ja rõõmu.

KOER

OLI NEID KOLMI KOERAKESTA:
ÜKS OLII IRMI, TEINE ARMI,
KOLMAS MURDJA MUSTUKENE.
«KALEVIPOEG»

Kui kõnelda nurmest ja niidust, siis peab juttu tegema ka koerast, kes inimesega põllul, heinamaal ja metsas ringi liigub, on inimese lahutamatu sõber ja tema varanduse ustav kaitsja. Ma ei saa oma kodupõldu ja heinamaad kujutleda ilma koerata, samuti kui hobuset, künnihärgadeta ja teiste koduloomadeta.

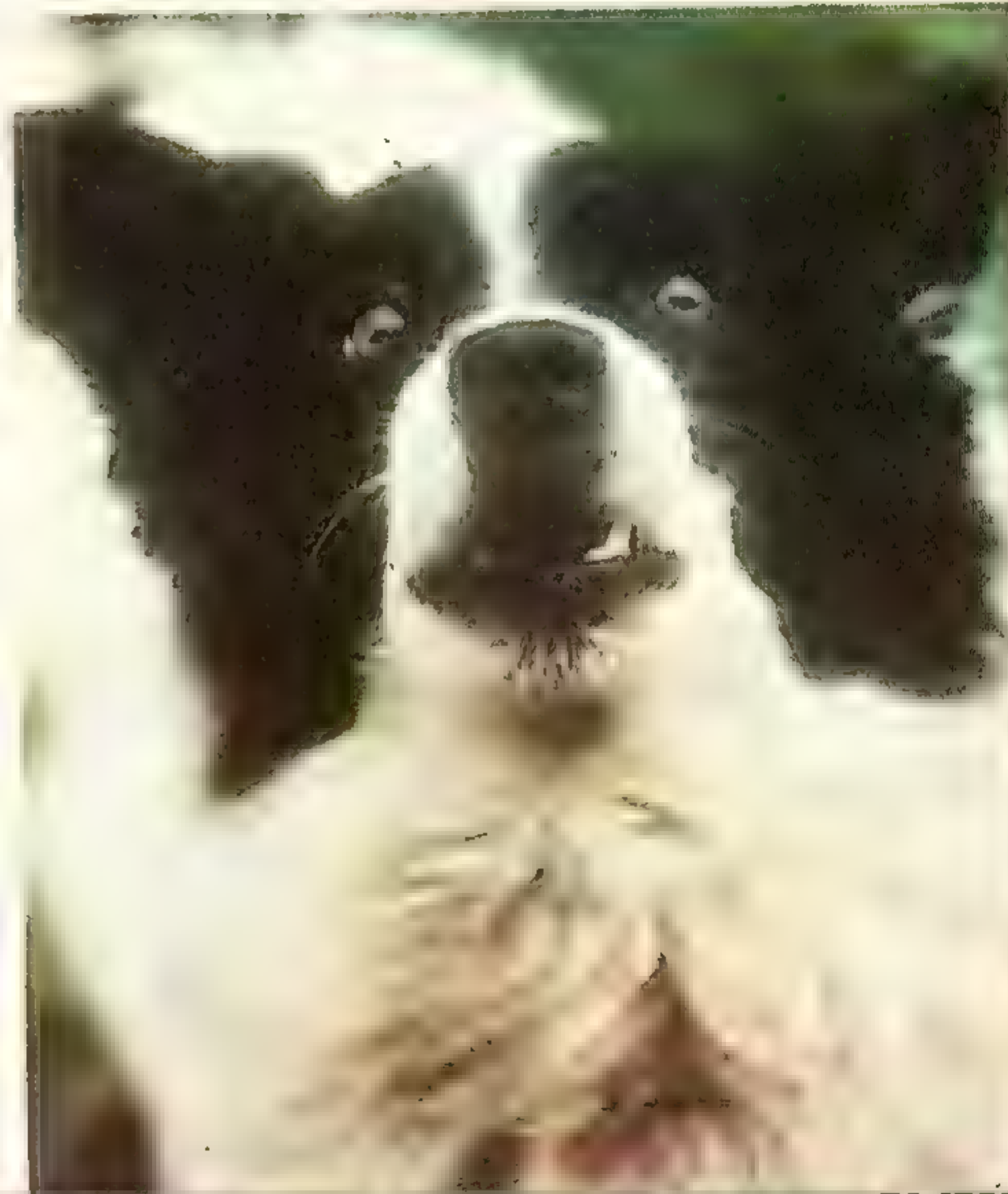
Koer jookseb hästi, eriti kiiresti lippab hurdakoer. Kõik koerad ujuvad, kuigi neid keegi selleks õpetanud pole, aga kassi moodi puu otsa ronida pole koeral võimalik. Kuulmine on tal suurepärane. Kui võõras on majale lähenemas, hoiatab koer meid algul ürisemisega, hiljem valju haukumisega. Kui ümbrus on öösel vaikne ja rahulik, sügub ka koer, kuid ei maga. Ta valvab.

Koera häälitsemine on väga erinev. Hagijas ajab metslooma taga valju haukumisega, väike foksterjer või špits vingub suurest rõõmust, kui näeb oma peremeest. Kaeblik-kurb katipeni ulgumine väljendab looma kibedat enesefunnet ja igavust.

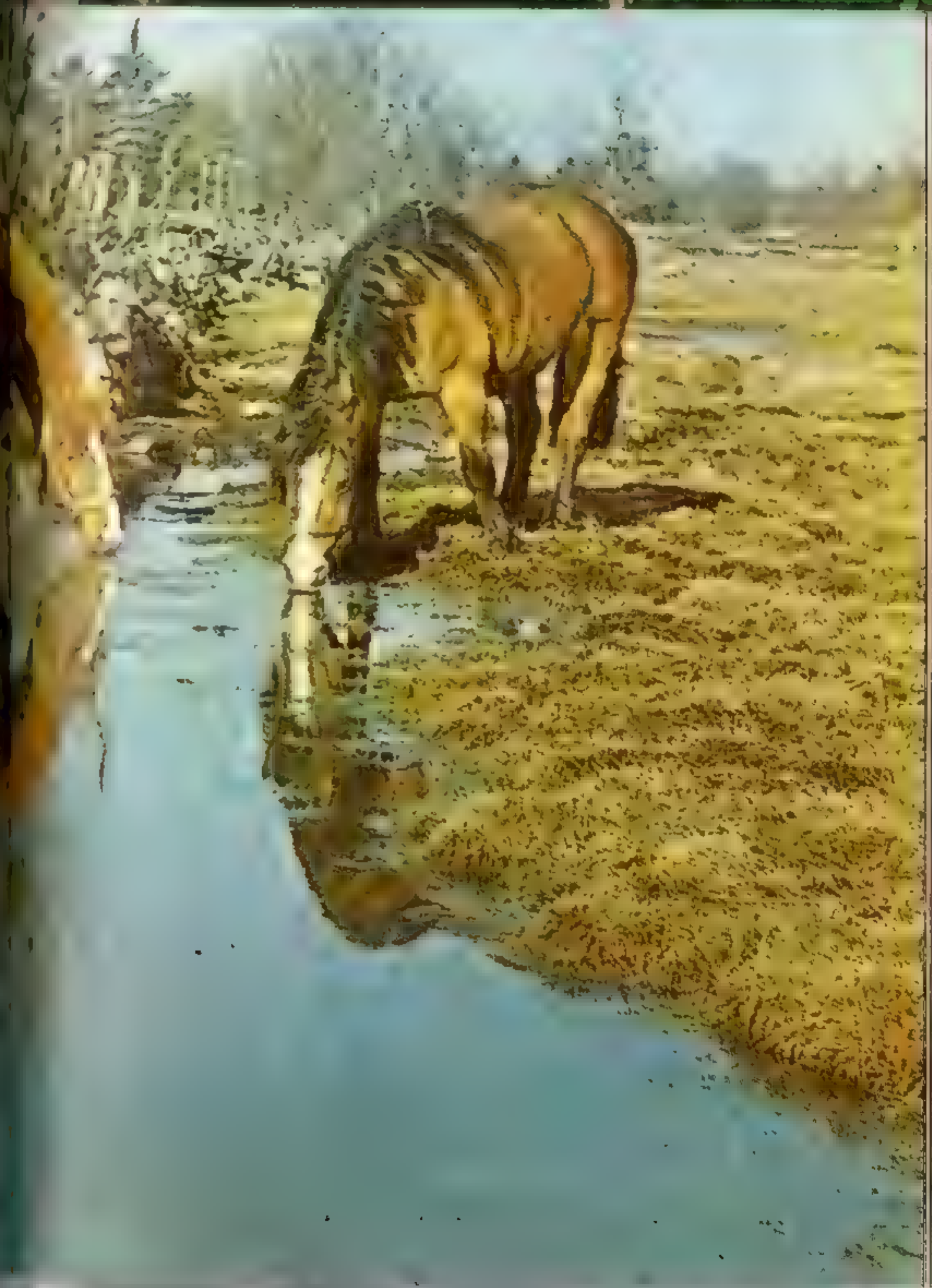
Väga hea on koerte haistmine. Nii tunnevad linnukoerad — setterid ja pointerid — lõhna järgi tedre või kurvitsa ära juba mitmekümne

Enamasti kevaditi sünnitab koer pojad. Algul pimedad, on nad poolteise nädala pärast juba nägijad. Ema hoolitseb poegade eest ennastsalgavalt: hoiab pojad puhtad, lakub neid ja talub rahulikult poegade hammustusi, mängib nendega ega eemaldu kaugemale. Julgeb aga keegi tema poegadele läheneda, muutub ema vihaseks ja haukub valjusti. Ta on valmis poegade eest ohverdama oma elu.

Koer sööb kõike seda, mida sööb inimene. Eriti armastab ta liha. Olles inimesega aastatuhandeid külj-külje kõrval elanud, on tal suur kiindumus inimesesse ja kuulekus tema vastu. Koer on inimesele tubli abimees jahikäikudel, ustav majavalvur ning karjahoidja.

Ülihea vaistu, kuulmise ja nägemisega koerad on **laikad**. Laika on asendamatu metsnugise ja orava jahil taigas ning oskab jänest ja rebast metsapadrikust ja parte pilliroopuhmast küti ette hirmutada. Kauges põhjas, kus möllavad lumeformid ning paugub pakane, asendavad laikad hobust kui veolooma. Neid rakendatakse saani — narta ette mituteistkümmend tükki ja siis läheb lahti kiireks sõiduks üle ääretute lumelagendike, ees juhtkoeraks kõige tugevam ja targem koer.

Laika tunneb teed hästi. Iga peatus- ja öömajapaika tunneb ka siis, kui ta seda kõigest ühe korragi on läbinud. Ka põhjapõdra-karjustele on ta abiks ja kaitseb loomi huntide vastu. Ja Laika nime kandis see koer, kes enne inimest sooritas esimese kosmoselennu.

Koeratõuge on maailmas väga palju. Peale laikade tunneme neist vaid mõnda harilikumat: Näifeks **hurta**, pika lainelise karvaga, laia rinnaga ja pikkade tugevate jalgadega jahikoera. Hurt võtab jooksul kinni jänese, rebase ja hundi, hoiab saagi tugevasti oma haardes, kuni kütt päralt jõuab ja selle üle võtab.

Hagijas on samuti jahikoer hea haistmise ja heleda häälega. Ta saba on sirpjalalt kõver. Hagijas otsib metsast jahilooma üles, jälgib teda valjult haukudes, väsitab viimaks uluki ning ajab ta metsaservale, kus kütt teda ootab.

Taksi ehk **mägrikoer** on väheldane jahikoer, suurte lontis kõrvadega. Ta jalad on lühikesed, esimesed naljakalt kõverad. Taksi on osav urgu pugeja, et sealt mäkra või rebast küti püssi ette välja ajada.

Dogi on eriti suur ja tugev koer, rahuliku liikumisega ja laia sammuga. Tema karv on lühike, rind lai, jalad sirged ja tugevad. Suurepärase valvur, kes oma peremehesse tugevasti kiindub.

Spits — pika tiheda karvaga, kikkis kõrvade ja terava ninaga koer. Saba on tal kõveraks kooldunud. Iseloomult rahutu loom, kes iga pisema kõbina peale uriseb, jalule kargab ja kui kõbin ei lakka, valjusti haukuma hakkab. Ta on tavaliselt tubane koer.

Jahisportlastele on vajalik veel rühm koeri — **linnukoeri**, kellelt nõutakse kiiret linnu leidmist lõhna järgi, peatumist linnu leidmisel, kuni kütt on kohale jõudnud, et siis lindu üles ajada, kui peremees-selleks märku annab. Linnukoertest on meil tuntumad järgmised:

Saksa linnukoer — kõrgete jalgade ja õhukeste lontis kõrvadega, saba tavaliselt noorelt lühikeseks lõigatud. See koer on kohanenud rohkem veelindude jahiks. Temalt nõutakse lastud linna veest kui ka kuivalt, põõsast või rägasfikust ära toomist.

Pointer — õh elava iseloomu ja terava haistmisega inglise linnukoer. Karv lühike, kõrvad lontis, tugevad jalad. Ning sirge ja lühikesevõitu saba on nagu teivas püsti.

Setter on aga tiheda ja lainelise karvaga linnukoer, saba pikkade sorakil karvadega. Loom on rahuliku iseloomu ja terava haistmisega. Tunneme veel bordoopunast iiri setterit ja musta mahagonilaikudega gordonsetterit.

Bernhardiinid on suured valge-mustakirjud ja punakas-kollasõlaigulised kaitse- ja vahikoerad. Alpides kasutatakse neid lumetuišku eksinud inimeste päästmiseks. Bernhardiinitaoline on sügavmust njuufaundlane, uppujate päästja.

Suure tähtsusega on inimestele teenistuskoad: varaste ülesotsijad ja mõrvarite tagaajajad, piirivalvekoerad ja tuletõrjekoad. Viimased otsivad ja päästavad põlevast majast sinna jäänud inimesi. Ning sanitarikoerad tegutsevad lahinguväljal, otsivad haavatuid ja viivad neile abi. Õue- ja majakoorteks on meil tänapäeval moodi läinud hundikoer ehk saksa lambakoer ja harva ka bulldog. Enamikus on aga õue- ja majakoorteks siiski segaverelised õuekrantsid. Need on kahtlemata olnud aastasadu meil kõige levinumad ja vähenõudlikumad talukoerad. Tõukoerte kasvatuse on meil päris hilisaegne. Eesti hagiija, ainukese meil aretatud koeratõu tõustandard kinnitati alles 1954. aastal.

Õuekoera hooldamises on aga kaasaja inimene muutunud ükskõikseks ja tuimaks. Suur osa meie õuekoeri peab magama meie karmides talvetingimustes laudadest kokkulöödud ja vooderdamata kuutides kõval lauast või koguni kivist või mullast põrandal. Samal ajal hoitakse ja poputatakse jahi- ja toakoeri liialduseni. Väga harva viiakse neid koeri jalutuskäigule või lastakse vabalt ringi joosta.

Pakasega toome koera kuuri, esikusse või koguni tuppa või leiame neile mõne muu sobiva koha. Ja veel: kui me aias on ruumi lilledele, viljapuudele, murule ja basseini ning aiakaminal, siis peaks jätkuma seal ruumi ka mõnekümne meetri pikkusele traadile, mida mööda rõnga libisedes saaks ketikoer edasi-tagasi õues joosta. Liikumisega saab koer külmapiina tublisti vähem tunda. Ka on mõistlikum varustada koer tugeva suukorviga ja lasta aeg-ajalt õues ringi liikuda. Ja kui me ei saa või ei taha koerale mõistlikke elutingimusi võimaldada, siis loobume temast: me ei peagi koerat.

Mälestused kerkivad üles aastakümnete tagant. Sa olid ustav oma sõbrale ja peremehele. Istusid täre taga kivitara peal külafänava ääres ja haukusid, haukusid igatsevalt. Ootasid pereisa kojutulekut, ootasid

nagu minagi. Ootasid hommikust õhtuni, õhtust hommikuni. Ja kui sa siis viimaks kuulsid tuttavat vankrimürinat lähenemas juba kaugelt, sa kuulsid seda kaua enne kui mina, ruftasid sa kiiresti rõõmusärtsalusest kiljates kojujõudjale vastu. Su kilkamises oli suur ja särav rõõm, sa hüplesid hobuse nina ees nagu teda tänades, et ta pereisa on koju loonud, hüppasid esikäppadega foetudes vankri äärele, et lakkuda peremehe kätt. Nii avaldus siiras rõõm pereisa kojujõudmise üle.

Kui valmistuti hommikul metsa või põllule tööle minekuks, olid ka sina kohe valmis kaasaminekuks. Ja kui vend võttis varnast kirve või seinalt jahipüssi, oli sul päris kindel tajumine, et metsaminekust saab asja, et ees on suured rõõmud: varesed ja muud linnud ning jänessed, nende lõhnad ja tagaajamised. Päeval sa valvasid hoolega leivakotti, olid pahane iga haraka ja varese peale, kes julges siia lähedusse ilmuda. Õhtul tulid vennaga koos nagu sõbrad kunagi oma koju.

Tige olid sa rästikutele. Nende otsimine ja hävitamine oli sulle kireks. Sind ei suutnud keegi pidurdada teerajal peesitava rästiku kallale tormamast, haarasid selle hammaste vahele ja raputasid nii tugevasti, et kartsin, et mao tükid lendavad mulle kaela. Sul oli kogemuste najal põhjust rästikute peale kuri olla, sest korduvalt oli sinu pea paistes ning olid hirmus haige. Aga viimaks ei mõjunud ussimürk sulle enam.

Põllul rüürikoomat tehes või odrarõuke masina juurde vedades olid sa karmas kuhilale ja rõukude alt hiiri kinni püüdma ja nende urge lahti kraapima, et muld lendas. See oli sinu hasarttöö, samuti vareste, harakate ja jäneste tagaajamine, keda sa küll liialgi kätte ei saanud. Varesed lendasid kraaksudes ja harakad kädistades minema ja jänessed lippasid metsa. Nad olid väledamad sinust.

Karjas õlid sa minu abilise, kui sa minuga kaasa olid tulnud. Tõrjusid veiseid sügisesel heinamaal, et nad heinakuhjasid ja küünides heinavirna ei saanud pusata. Silmadest lugesid sa oma sõbra soovi. Selline olid sa, meie Tommi, valge-mustakirju bernhardiin.

Mul oli aastakümneid hiljem veel teine sõber — Pitu — rebase-tõugu tark koer Teise maailmasõja ajal mu venna talus, kus olin sõjapaos. Kuigi ta oli hirmus tige koer, sai ta minuga suureks sõbraks. Valvas minu magamispaika aiamaikeses, magas mu voodi jalgeotsas ning saatis mind kõikjal mu matkadel ja kalavetel.

Ja kui ma aasta pärast uuesti tuln ja lähenesin sinu kodule ja kilomeetri kauguselt sulle vilistasin, tundsid sa mind ära ja jooksid mulle päris tormates vastu ja me kohtusime jõe purde juures. Milline rõõm oli sul mind aasta pärast uuesti kohata. Ja rõõm oli ka minul oma ustavat sõpra jälle näha.

Koer tunnustab meeleldi oma peremehe üleolekut, kuulab tema käske, kuid vastandina sellele, mida paljud koeraarmastajad usuvad, ei pea ta end mingiks orjaks. Koera alistumine on vabatahtlik.

Koer suudab lugeda oma peremehe mõtteid, võib mõista tema

vahelduvat meeleolu ja ette ütelda ta otsust. Ta taipab vaistlikult, kui temast teada ei taheta, lamab täiesti vaikselt tundide kaupa, kuna ta kuningas kõvasti föötab, nagu kuningad sageli teevad või vähemalt tegema peaksid. Ent kui ta peremees on nukker, teab ta, et nüüd on saabunud tema tund, ja ta tuleb ja paneb oma pea selle põlvedele. Ära ole kurb! Ära muretse, et kõik sind hülgevad! Mina jään, asendan kõiki sinu sõpru ja võitlen kõigi sinu vaenlastega. Tule, lähme välja ja unusta kõik!

Haarav on näha koera, kui ta isand on haige. Koer, hoiatatud oma peetamist vaistust, kardab haigust, kardab surma. Koer, kelle aastate viisi on olnud harjumuseks oma peremehe voodi juures magada, ei taha hea meelega sinna jääda, kui ta peremees on raskesti haige. Isegi siis, kui ta on teinud erandi sellest reeglist, jätab ta siiski oma peremehe, kui surm läheneb, peidab siis ennast toanurka ja kiunub kaeblikult.

Koera võib õpetada sõbraliku virgutuse, vorstitüki ja kuivikuga. Kuid mitte kunagi vägivalga tarvitamisega. Arukat koera peksta on rumalus, mis langeb peremehele tagasi. Üleannetule koerakutsikale, kes pole veel kogemusi omandanud, kulub ära väike laks, et ta õpiks käitumise esimesi reegleid.

Vanarahva jutu järgi tekkinud esimene koer inimesest. Seepärast ei ole saanud ta ka ohvriloomaks. Koera tarkuse pärast tahtnud Taevataat kõigile koertele kõneanni kinkida ja kutsunud nad kõik selleks kokku. Üks koer olla aga koosolekul ebaviisakalt käitunud. See pahandanud Taevataati, nii et ta saatnud koerad niisama minema.

Suure põua ajal hävinud kõik kõrred põllul. Nälg ähvardanud kogu inimsugu, sest viljaseeme hävinud täielikult. Kõige suurema häda ajal leitud koera käpa alt viljapea. Sealt saadud seemnest kasvav uus vili ja inimsugu jäi elama.

Lakub poer pahaks läinud haava, paraneb see varsti ja inimene saab terveks. Koera suus olevat üheksa rohtu, kassi suus üheksa tõbe. Kurja inimest koer ei salli, haugub tema peale.

Nagu hunt on ka koer Vanapagana vaenlane. Kord Vanapaganat taga ajades väänanud koer puusa ära. Valu pärast hoidis ta teist külge viltu. Sest ajast saadik õngi koerad harjunud viltu jooksmas.

Vanarahvas pidas koera omasi kohast ka ettekuulutajaks. Kui neiud uueaasta öösel konte õue viisid, vaatasid nad, kelle kondi koer kõige enne ära võttis, see neiu pidi uuel aastal kõige enne mehele saama. Kui koerad uluvad, suud ülespidi, on karta tulekahju, kui pead alaspidi — muud õnnetust. Kui koer kosilase peale haugub, ei saa kosilasest asja, on ta kosilasega sõbralik, võetakse ta lahkesti vastu.

Tommi ja Pitu olid mu sõbrad. Tommi mu nooruspäevades, Pitu mu parimas meheas. Põllud, niidud ja päike ning mets olid meie päralt. Nüüd olen ma vana ja teid, mu sõpru, pole ammu enam. Aga mälestused on ja neid kannan ma endaga ühes, ja tahaksin, et mu sõprade suguvendadel hakkaks koitma parem elu. Et inimene ei aheldaks neid, ei näljutaks ega peksaks ja pakase käes ei piinaks. Loomad ei saa ju kõnelda. Ja kui nad seda suudaksid, siis jutustaksid nad, kui halvasti inimene neid vahel kohtleb.

MARDIPÄEV

TAEVAS ON TINANE, UDUVINANE.
JUULE KÄES PÕLVILI PAENDUVAD PALUD.
ELLEN NIIT.

Ähmased, tuhmid ja lühikesed on novembrikuu päevad, ööd aga pikad ja kottpimedad. Hilissügis on nüüd peremees, kes annab meile napilt valgust ja soojust. Ainult päeva südames näitab ennast ka päike. Ikka ja ikka on taevast sombune ja pilves ning sealt sajab külma vihma või tuleb lumelõrtsi. Samas selgineb taevast ja öösel külmetab. Niisugused on mardipäeva-aegsed ilmad.

Pärast hingedepäeva (2. novembril) tuleb mardipäev (10. novembril), vanade eestlaste mardusepäev, millega lõppes muistsel ajal mihklipäevast siiani kestnud marraskuu ehk surnuile pühendatud aeg. Lõppes surnute kodukäimine ja inimese surmahaldjas ehk mardus ei näidanud ennast enam tontlikus öös ja ei ilmutanud ennast ulgumise ja nutuga raagunud metsas. Kuid olgu tähendatud, et hingedeaja kestus ei olnud meie kaugetel esivanematel ühesugune ega nimetus mardus ainus surmahaldja tähendus, teda kutsuti veel marguseks ja marraseks. Nimetus ise on vana iraani laensõna, tähendas algul surnut, kuid arenes meil edasi ka irdhingeks, inimese- ja surmahaldjaks, lõpuks surma nähtavaks või kuuldavaks endeks. Muide, mardusega on ühenduses ka putuka nimetus mardikas (mardlane jne.), sest surnute hingi arvati putukaisse siirduvat.

Katoliku usu tulekuga meie maale hakati mardusepäeval pühitsema Tours'i piiskopi Martinuse surmapäeva ja päeva ennast nimetama mardipäevaks. Hiljem luges luteri kirik selle päeva Martin Lutheri sünnipäevaks. Vanad eestlaste kombes ja tõekspidamised peeti paganluseks ja need asendusid pikkamööda Saksamaalt sissetoodud traditsioonidega. Kuid rahvuslik tuum ja põhi jäid püsima.

Ühtlasi oli muistne mardusepäev, nüüd juba mardipäev, sügisese lõikuspeo jätk, mis ajaks välistööd olid lõpetatud ja mindi üle talvis-tele töödele. Mardipäev oli peamiselt meestepüha: «Mart on üle põldude, Kadri üle karja,» öeldi meie pool rahva seas. Ja nende 229

päevade traditsiooni peeti Läänemaal veel käesoleva sajandi algul täiesti au sees: Õeldi, et Mihkel ja Mart on vennaksed ning Kadri on nende õde. Nende pühade pühitsemine moodustaski sügispühade buketi, mis tõi veidi erksust ja elevust, tuhmidesse ja lühikestesse sügispäevadesse ning rõõmunatukesi inimeste ellu pikkadel sügisõhtutel. Usuti, et mardiõhtu pühitsemine toob õnnistust põldudele. Pereisa pruulis mardipäevaks õlut ja pereema küpsetas odrakaraskit, et talu söögilaud oleks pühapäevaseks. «Siis on põlluhaldjas sellest meelitatud ning laseb järgmisel suvel põllule sadada kosutavat vihma ning paista päikest ja nurme ei ründa rahehood ega paduvihm ning ei piina põud.» Ka oli kombeks süüa mardihane. Hani oli kodutalus tähtis kodulind, karjana kaagutamas vainul ja jõekäärus.

Õkslused ja igavad olid mardipäeva ajal põllud. Lepik tukkus ja heinamäe oli tõsine. Ainult rohelised rukkiorased rõõmustasid silma koos Tikamäe kuuskede ja mändide igihaljusega.

Enne marti olid naised virgad, et saada Mardile mauk kaela riputada. Ja viht linast või takust lõnga pidi mardipäevaks tingimata juba valmis olema. Ning mardiõhtul oodati põnevusega. Eriti ootasid seda noored. Mardipäeval lõpetati töö varakult, koristati tuba ja seati kõik maja asjad korda ning jäadi marte ootama. Viimaks tuligi kamp maskeeritud noori mehi ukse taha, esimesel pill, viimasel suur kott kaelas, teised olid naljategijad ja järelevaatajad, kas talus kõik tööd tehtud ja maja asjad korras. Kõigepealt robistati vitsakimbuga ukse taga ja hakati laulma:

Laske mardid sisse tulla,
mardid tulnud kaugeelt,
läbi pika pilliroo,
läbi kare kasteheina!
Mardi jalad valutavad,
mardi küüned külmetavad.
Mart pole tulnud saama pärast,
mart tuli vilja õnne pärast!

Siis astusid mardid tuppa. Pärast tervitamist otsiti toas kõik laokil asjad üles ja nõuti seletust, kelle süü läbi need lohakile on jäänud. See tööde ja tubase korra kontrollimine toimus minu kodukohas Kullamaal ja ka mujal Lääne-Eestis. Süüdlane sai noomida ja vitsakimbuga säraka vastu tagumikku. Vaadati ka pererahva tööd ja kontrolliti laste kombeid ja korda. Olid tööd halvasti tehtud ja lapsed kombevaesed, vallatud või laisad, anti neile vitsu. Naistelt ja noorkutelt küsiti:

Kas linad lipsitud,
kas takud tongitud?

Saades jaatava vastuse, algas tants ja mäng, millele talu noored kaasa löid. Hiljem tuli pereema toitute ja maiustustega, pereisa õllekannuga. Pakuti liha, värsket leiba, saia, mett ja õunu. Mardiisal oli tavaliselt kott kaelas herneste või rukkiteradega. Neid viskas ta peoga põrandale ja ütles:

Viskan sisse viljaõnne,
suskan sisse kaeraõnne!

Lahkudes soovisid mardid pereisale head viljaõnne, pereemale head karjaõnne, tüdrukutele head peiuõnne, poistele head pruudiõnne ning lahkusid lauldes:

Rukkid kasvage, lusted kaduge,
linad kasvage, ohakad kaduge,
sead sirged ja siuakad,
lehmad madalad, matsakad,
hobused turjakad, tugevad!

Mida suurem kamp mardijooksjaid, seda rohkem lapsi pere-mehele, rikkalikku põllusaaki ja õnnistust kariloomadele. Seda talu, kuhu marti sisse ei lastud, pidi tabama viljaikaldus ja vaesus.

Mardijooks on vana rahvusvaheline komme, mis pärineb kesk-aegsest andidekorjamisest kloostritele. See komme tuli keskaja lõpul sakslaste kaudu ka Eestisse. Meil korjasid mardisandid, nagu rahvas neid tavaliselt nimetas, ande mitte kloostriks ega kirikule, vaid endale, millest valmistati kohalikus külakõrtsis või mõnes talus omavaheline lõbus koosviibimine mardipäeva õhtul.

Tavaliselt oli mardipäeva ajal juba kõva külm, arvestades sellega, et mardipäev oli vanasti vana kalendri järgi kaks nädalat hiljem praegusest mardipäevast. «Mart tegi sillad soode peale, madalama maade peale,» laulis minu ema. Tähendab: öökülmad kaanetasid juba järvi, soid ja veeloike ning need muutusid kandvaiks ja võis igalt-poolt otse läbi minna ning esimesel jääl liugu lasta. Tore oli sõit Sõerusoo esimesel jääl, all vanast vikatist omatehtud uisud. Pärast koolitunde rökkas sooäärne kuusik laste rõõmukisast mardipäeva jääl.

Kodus ennustati, et mardipäeva lumi toob hea vilja-aasta ja kasvatab palju õunu. Kui mardipäeval oli vihmane ja udune, pidi tulema pehme talv suure lumega, suvi aga vilu ja vihmane. Oli aga mardipäeval ilus ilm, siis pidi ka suvi tulema ilus ja andma korraliku heina- ja vilja-aasta. Õeldi veel: mardipäeva külm toob külmad jõulud, mardisula aga sopased jõulud. Mida Mart külmetab, seda Kadri leotab lahtil!

Eks vaatame, kas vanarahva ennustused ilmastiku kohta lähevad ka tänapäeval täppi või mitte. Ega nad ka vanasti alati täppi ei läinud, ilmataat mängis ka siis inimestele vingerpussi.

Head mardipäeva!

KADRIPÄEV

KADRI KIPSIB, KADRI KAPSIB,
KADRI KAHEHARALINE,
KADRI KALIS NEITSIKENE,
KADRI TULNUD KAUGEELTA,
ÜLE SOO JA ÜLE RABA,
LÄBI PIKA PEERUMETSA,
LÄBI LAIA LEPAMETSA,
KADRI SOLKSAS SOODA MÕÖDA,

KASTEHEINAD KARVU MÕÖDA,
VESI VILKSUS SÄÄRI MÕÖDA...
KADRIL KASKENE HOBUNE,
TOOMINGASTA LOOGAKENE,
PIHELGA NE PIITSAKENE...
LASKE KADRIL SISSE TULLA,
KADRI KÜONED KÕLMETAVAD,
KADRI VARBAD VALUTAVAD...

KADRILAU KULLAMAALT

Kui mardid olid ära käinud, tulid paari nädala pärast kadrid. Suitsupääsukesed olid siis juba ammu Niilusemaal ning karu heitis siinsamas oma koopasse puhkama. Tusane ja pilvine on nüüd taevas, päeval on enamasti sula, aga öösel külmetab. Tumedad ja finahallid on pilved ja sealt tuleb kord lumelõrtsi, kord külma vihma. Ja nii terve päeva. Harva näitab ennast päikese kahvatu pale, mis ei suuda enam soojust ega valgust anda. Ainult selgetel öödel on siiski oma võlu. Taevas on siis nagu tähtedega vaip. Selgesti on näha Suur Vanker. Helgivad Veenus, Jupiter ja Saturn, paistavad Koor, Reha ja Sõel ning särab Linnutee hõbedane linik. Aga täiskuu öödel näitab kuu oma naeratavat pöske.

Niisugusel valgusenapil, nukral ja igatsusterohkel sügistatve piirjoonel pühitsesid meie esiisad ja -emad oma karjakaitseja haldja Kadri austamiseks kadripäeva. See oli 25. novembril.

Kadripäeva pühitsemise juured ulatuvad aga kaugemale ajalukku. Seda päeva pühitseti katoliku kirikus Aleksandrias tegutsenud teaduste kaitsepühaku Katariina (kreeka-ladina k.—puhas) surmapäevast (305. aastal) alates. Meie esivanematel oli aga kadripäeva pühitsemine ühenduses karjakasvatuse ja põllumajandusega, kirikupühana pole seda päeva meil kunagi pühitsetud. Nimi Kadri on aga Katariina nimest aegade voolus tekkinud ja on kujunenud põliseks eesti naisenimeks, venelastel on ta Jekaterina, prantslastel ja ingllastel Chaterina, eesti teised lühendvormid on aga Kati, Kata, Kai ja Triinu. Kõik ilusad naisenimed.

Kadripäeva kombed olid meil seotud esivanemate uskumustega, ilmastikuga, inimeste igapäevase tööga nagu teisedki eestlaste pühad ümber aasta. Mart oli üle põllu, Kadri üle karja, Mart andis hoogu viljakasvule, Kadri aga sigivust karjale, olles mõlemad põllumehele abiks ja tema head sõbrad. Tänapäeva Mart ja Kadri on kujunenud juba õpetatud agronomideks ja zootehnikuteks, traktoristideks ja kombaineriteks, mehhanisaatoriteks ning sordi- ja tõuaretajateks, kelle töö, hoole ja juhtimise tõttu põld annab meile rikkalikumat saaki kui isa-isade päevil ning kari elab valges ja puhtas suurfarmis, andes meile endisest üha enam piima, juustu ja võid.

Tööd ei tohtinud kadripäeval teha. Kohati käis keeld küll üksikute 232 tööde kohta, nagu ketramine, kudumine, õmblemine ja jahipidamine

metsloomade ja lindude peale. Karja eest hoolitseti sel päeval aga eriti hästi, söödeti paremini ja loomi ei tohtinud kadripäeval tappa. Küll aga pandi sigudikke aeda nuumale, et nende kasvamine oleks hoogne.

Kadripäeva ja kadripäeva öhtul jooksid kadrid. Need olid valgetes naisterõivastes noored tüdrukud või ka poisid, kes kadriema või kadriisa juhtimisel lauldes ja tantsides perest perre käisid. Nad korjasid ande ja soovisid pererahvale head karjaõnne. Rahvas kutsus neid ka kadrisantideks. Kadriemal oli tavaliselt laps — riidest nukk — kaasas, kellele tuli anda hambaraha, samuti oli kadriisal kaasas kadrihani — õlgedest tehtud hanekuju laste hirmutamiseks. Et hani lastele kurja ei teeks, pidi pereema andma kadridele kingitusi: linu, villu, õunu, herneid, mett või võõpaelu, kindaid, sukki, rätte... Saades kingitusi, ütlesid kadrid aitüma pereemale hüva andi andemasta. Ja kadriema pajatas, et tal on palju tütreid, «pailu paua tahtejaida, neid saab Järvani jagada, anda saab Alutahahe, pillutada Peipusele, kuku-tada Kunglamaale». Peretaadile soovis kadriema:

Hallid talli tasased,
Ruunad reiale rammusad,
Laugud lafrisse lihased,
Täkid tähtetäpillised,
Sälud särjesilmalised.

Perepojale:
Latritäie laugutäkke.
Igale täkule sadula,
Kübarale kuldapaela,
Kuldapaelale kuduja.

Pereemale:
Laudatäie lambaaida,
Põhutäie porsaaida,
Katukesed kanuda täida.
Siga toogu viisi vingerjida,
Koer kuusi kuitsikuida.

Peretüttele:
Kolmed kosilased.
Ühed tulgu, teised mingu,
Kolmandad kojuje jäägu.

Perelapsele:
Uue kuue,
Uue karratud kasuka.
Laps läeb homme hulkumaie,
Hulkumaie, hoopemaie,
Külarahvas kiitlemaie:
Olgu terve, kadrikena!
Kuube sulle kinkimasta.
Seest on siidie siutud,
Punapaeluja punutud.
Alt on aetud hellieie,
Pealt on pandud palmikuie.
Kadri laul Reolast

Sügis oma pikkade ööde ja lühikeste päevadega mihklipäevast mardipäevani oli vanas Eestis surnute koduskäimise ajaks. Mardus, surmahaldjas, on kadripäevaga lõpetanud oma nufu laantes ja lepikutes ning rõõmsad pakasepoisid on varsti põhja poolt tulemas, luues jääsildu üle soode ja vete, et lumekuningas saaks maad katta valge vaibaga.

Mardi- ja kadripäevaga algaski nüüd pidutsemine põllu- ja karja-haldjale. Sügis läheb üle talvesse. Käsile võetakse talvised tööd 233

kodus ja metsas. Kadri istub nüüd Mardi süles ja teeb ettevalmistusi talveks. Kui mardipäeval külmetab või lumi on maas, siis Kadri vesistab ja sulatab selle, kuni Andres pulga ette paneb, s. t. et andresepäevast (30. novembrist) peab ilm uuesti külmale minema. Tihti juhtub aga ilmastikus nii, et Mart määndab, Kadri korrutab, Andres harutab, Nigulas needib ja Toomas toetab takka. See tähendab: mardipäeva ajal oli küll veel süla, kuid põllumees pani selleks päevaks kartuli-kuhjadele esimese mulla peale, kadripäevaks juba feise mulla, sest andresepäevast läheb ilm tavaliselt juba külmale ja seda kindlasti nigulapäevast (6. detsembrist) või siis toomapäevast (21. detsembrist) tingimata.

Kadripäeval viskab talvetaat külmakivi merre ja soojakivi allikasse, s. t. meie merelahtedele hakkab tulema jää, aga allikakohad järvedes ja jõgedes jäävad kogu talveks lahti. Ka pidid kadripäevaaegsed tuuled ja tormid tooma jõuludeks ilusaid ilmu. Ja missugune on kadripäeval ilm, niisugune on ta loodetavasti ka küünlapäeval (2. veebruaril).

Kui kadripäeval enne valget Sõel, Koof ja Reha maha lähevad, on maarjapäeval (25. märtsil) juba veed lahti ja tuleb hea vilja-aasta ning rohkesti neide saab talve jooksul mehele. Kui kadripäeva õhtul külmetab või lumi on juba maas ning hanged aia ääres, on tuleval aastal hea viljasaak ja põldudel suured viljarõugud. Ka kadripäeva ja jõulude vaheline härmatiserohkus metsas toob rukkilõikuse ajaks ilusad ilmad.

Kadriööil kogunesid külaneiud kella 12 ajal tarre ning moodustasid ringi. Üks neist tõi tuppa hane, pardi, kana või kuke ning laskis selle ringi keskel lahti. Kelle juurde lind tuli, pidi eeloleval talvel kõige enne mehele saama. Ka tõi neiud kadripäeval kirsioksi ja panid vette. Puhkesid oksad jõuludeks, oli pärast jõulu kosilasi oodata.

Marti-kadrit jooksmine oli külanooritel seltskondliku läbikäimise viisiks, üksteisega tutvumiseks ja omavaheliseks loobutsemiseks pimedal ja igaval hilissügisel. Pärast ringijooksmist talust tallu läksid kadrid tavaliselt kadriema või kadriisa tarre, kus jätkus koosviibimine laulude, tantsude ja mängudega hilisööni. Kuid peale noorte käisid päeval ringi mööda küla tõelised sandid, vaesed inimesed, kes olid huvitatud toiduainetest, villast, lõngast, linadest ja valmis riideesemetest. Noori marte-kadrisid huvitasid vaid maiustused, tants ja lõbus ringijooksmine oma seiklustega. Nii oli see veel käesoleva sajandi algul kodukülas, ja niisugusest ringijooksmisest sai endalgi osa võetud. Isegi linnades käisid lapsed hiljaaegu veel marti-kadrit jooksmas. Kahvatu kaja muistsest traditsioonist.

LUMI

LUMI ON JUSTKUI EIKELLEGIMAA,
VÄLJAD ON AVARAD OTSATA.
HANGEDE VIISI KULDTERI JA TÄRNE.
LUMEKRIISTALLIDES AVASTAN PÄRLE.
MINNI NURME

Juba mitmendat päeva puhub vinge põhjatuul. Porised teed on muutunud kõvaks kui kivi, on konarlised ja nukilised. Igal pool kannab peal: soos, veeloikudel, järvesoppides...

Täna kerkisid põhjataevasse tinarasked pilved ja tõi meile tugeva lumesaju. Alguses langes lumehelbeid hõredalt nagu näpuotsast raputades, aga siis tuli lund ikka tihedamalt, vajudes kui kotist pilvest alla kohedaks katteks põldudele, puudele, teedele. See on hea! Talv ilma lumeta pole ju mõeldav. Igatsusega ootas teda meie põhjamaine loodus. Tüüdanud oli pikaleveninud pori ja pimedus. Lund ootas taimeriik, ootas loom, ootas inimene.

Rohelise ning värskena läheb nüüd taliviljaoras lume alla ja ootab seal kannatlikult kevadist kasvuperioodi. Lumi tuli külmunud maale. Põllumehe ja aedniku süda on rahul, ta teab, et lumi kaitseb orast külma eest, kaitseb lillejuuri ja marjapõõsaid aias ning aitab kindlustada nurmede saaki lõikuskuul. Lumeta talv on nuhtluseks põldudele ja aedadele. Lumerohke talv aga rikastab pinnast vajaliku niiskusega. Lumest saadud niiskusevarud on taimekasvule suureks abiks meie sademetest kehvadel kevadel.

Lumeräitsakad võtsid õhus keereldes endaga kaasa seal hõljuva tahma ning maad kattes neelab endasse kõik ta pinnale langeva tolmu. Seni oli õhk tolmust ja suitsust rikutud, nüüd muutus ta puhtaks. Nagu suur tolmuimeja käis lumesadu üle küla ja linna ja hingata ses puhtas õhus on nüüd kerge ja tervislik.

Laseme liuglevaid lumehelbeid langeda mantli varrukale. Tumedal taustal on selgesti näha nende kaunis struktuur ehk ehitus. Nad on tähe või täni moodi. Enam kui tuhandet lumehelbe ehk -räitsaka erivormi võib kokku võtta nelja peavormi ehk -tüüpi. Esimene, sagedaim peatüüp, kujutab endast kuueharulisi tähti ja need esinevad kõige rohkem mõõduka külma puhul. Teine peatüüp kujutab endast kuuenurgelist plaati, esineb enamasti kõva külma puhul, näiteks polaarmaades ja suurtes kõrgustes. Kolmas tüüp on kuueharuline täht, mille keskosa ja harud koosnevad plaatidest. Neljas peavorm kujutab endast kuuenurgelist pikergust prisma ja esineb ainult kõva külma puhul. Erifi kiudpilved ja kiud-kihtpilved koosnevad sellistest jääprismadest ja -plaatidest. Lumeräitsakate suurus sõltub õhutemperatuurist: mida madalam temperatuur, seda vähem on veeauru ja seda väiksemad on jääkristallid. Pehme ilmaga sajab pakse räitsakaid, sest õhus on siis rohkesti veeauru. Nagu valgeid liblikaid liugleb nüüd pilvist alla. Külma ilmaga pudeneb aga peenikest lumetuhka.

Tõuseb aga pilvede ja maapinna vaheline temperatuur üle nulli, hakkavad allalangevate lumerätsakate servad õhus sulama ja räitsakad liituvad mitmekaupade suurteks pehmeteks lumetompudeks. Ja kui õhu temperatuur on nii kõrge, et osa lumerätsakaid juba õhus ära sulab, hakkab sadama vihma ja lume segu ehk lörtsi ning siis öeldakse, et väljas on koerailm.

Pidev lumikate on meil kõige kestvam Haanja ja Pandivere kõrgendikul, keskmiselt kolm ja pool kuud. Lääne-Eestis ja selle saartel kõigest kaks ja pool kuud.

Esimene lumi toob meile suurt elevust ja rõõmu. Teedel pole nüüd enam korraga konarusi näha ega astumise all tunda. Katustel, põõsastel, postide otsas . . . , kõikjal pidutseb valge lumevill. Esimene lumi on äga tavaliselt petlik, ajutine. Kuid ta lohutab ometi. Troostitu pimeduseperiood on nüüd lõppemas. Ees ootab meid talvepiltide ilu ja -elamuste seeria.

Hoovides, aedades ja mänguplatsidel teevad lapsed lumemeest ning peavad lumesõda. Suusasõit võtab hoogu. Kellel vähegi võimalik, ruttab lumistele väljadele, metsadesse, suusaradadele. Ohk on puhas kui kristall. Aisakella trill-trall kostab männikuvaheliselt teelt. Seal sõidavad kolhoosinoored, teevad esimest saanisõitu.

Oi, neid lumehangesid mu koduõue ümbruses, Salumetsas, küla-vahel, vainul ja koplis! Hangede võlu oli siin piiritult suur. Vedasid kelgu sepikoja taga hangeharjale või üles keldrimäele ja siis läks lahti priisõit kaugele põllule, eriti siis, kui lumel oli kõva koorik. Lumi sätendas su ümber.

Teinekord hakkas pehmet lund sadama ja oli sula. Tegime aias lumemeest. Alles siis, kui pimedus hiilis metsast üle põldude ja tuul kohises toa taga vana jalaka võras, viisid kelgu rehe alla ja jooksid õhetaval näol sooja rehetuppa. See oli talverõõm, mida kinkis lumi.

Kui öösel sadas palju lund, oli hommikul raske kooli minna. Vend rakendas hobuse ree ette ja sõidutas mind koolimaja juurde, sõitis ise edasi metsa, et haakoormaga tagasi koju minna. Mööda taliteed liikusid aga voorid, hobused aurasisid ees. Hea lumetee tuli ära kasutada puude veoks, heinaveoks, linnas käimiseks . . .

Tundide vaheajal ja pärast tunde sõitsime künka külge mööda alla. Sula ilmaga pidasime lumesõda. Koolmeister lõi lahingutes kaasa. Rõõmurikkad olid need päevad Tikamäe koolis.

Või siis sõit esimesel jääl, kui lund veel ei olnud. Kas teate kui tungivalt kutsus esimene jää mehehakatise? Karjamaa soo oli nüüd jääväli. Sügisel oli soo kui suu? järv, nüüd aga krigisev jääpeegel, kust ulatusid välja üksikud rohututid, tarnad ja jänesevill. Niipea kui vabanesid koolitundidest ja võisid koju minna, ruttasid jääle. All oma tehtud üisud, isa juures oma talu sepikoja, vanast vikatist meisterdatud, puupakku taotud.

Aastad möödusid ja pühade ajal sõitis siin kassikullatud nõõpidega koolipoiss, all hõbedaselt läikivad jäärauad. Helises jää ja laulis Tika-

mäe kuusik. Ning linnalähine merelaht sai risti-rästi noorjää ajal läbi uisutatud noil noorusaastail.

Ja seda samuti tänapäeval. Noorus jääb nooruseks, alati ja ikka. Kuid nüüd aetakse spordiasju sihikindlamalt ja plaanipärasemalt. Sport teeb keha painduvamaks, liigutused kaunimaks, toob kehahoiakusse ilu ning karastab meid. Suusatamine, kelgutamine ja uisutamine karges talveõhus tugevdab närvisüsteemi, arendab lihaseid, suurendab kopsude mahtu ning soodustab ainevahetust. Füüsiline tegevus värskes õhus, kui ta on meeltmööda ja kõitev, on loomingu jõu allikas, on elu ise, on sama tähtsad kui puhas vesi ja puhas leib.

HÄRMATIS

ON ÖRN JA KOLISEV HÖBE
KASKEDE HÄRMANE KEE . . .
UDO OTSUS

Ta on meile suureks silmarõõmuks talvises koplis, aias ja metsas ning aknaklaasidel me toas.

Sõerumäe puisniit on täna rüütatud piduülikonda. Kased on heledad ja valged justkui puudriga üle puistatud. Ka vana mahlakask koplis on hõbedasse mässitud. Kaseoksad on rippuvais karrakobarais, kuhu väsinud talvepäike puistab värvilisi teemante. Hõbedasse on rüütatud ka vahtrad, paplid ja toomingad, uhked on ranged kuused ning mõttikud mändide võrad. Mets on muutunud muinasjutuks.

Ja kogu see dekoratsioon on peenikeste jääkristallide kombinatsioon. Õhus on alati veeauru, mis pärineb meredest, järvedest, jõgedest, soodest ja rabadest, niiskest maapinnast ja taimedest.

Kui veeaur langeb vahetult puudele ja põõsastele, katusetele ja traatidele, aknaklaasidele ja mujale tahketele kehadele, siis kujuneb kristalliline härmatis. Tekib härmatis aga udupiiskade külmumisel, on ta teraline, raske ja jäine. Tavaliselt tekib härmatis ikka tuulepoolsele küljele, näidates meile, kustpoolt tuleb juurde veeauru.

Ja aknaklaasidel sinu toas millised lilled! Suur kunstnik on ööjooksul maalinud sinna uhked sõnajalad, lilliad, krüsanteemid, palmid, roosid ja teised lilled kordumatus vormiilus. See on looduse graafika, tema suurlooming. Või on seal põline mets, eksootiline džungel muinasjutlute ja unenägude maalt. Ning sama akna taga on rasvatihane, kõhu alt kollane, nobedalt nokkimas rasvatükikest. Ja päikesekiired tulevad sinna jäälillede sekka ja fihase juurde aknale. Ning lillevarred koõiduvad aknamaalil ülespoole, päikesele vastu nagu lainetav rukis kodupõllul või sõnajalapuhmas metsaserval suvetuules ja soojuses.

Tundub, nagu oleks ka jäälilledel heliotropism, tung valguse poole. Siiski pole see nii! Jäälillede tõusev ja looklev kulg tuleneb

õhuvoolu ülespoole tõusmisest ning kristallisatsioonituumadeks on aknaklaasil esinevad tolmukübemekesed ja need juhusliku suunaga kriipsukesed, mille on jätnud sinna aknapesija virk käsi.

Leiad veel ülevalt alla nõrgunud veenirede vahele tekkinud lillelisi härmapaelu ning kohati härmatiseläike, kui toa õhus oli niiskust vähe, kuna tihedalt klaasi kattev härmatiseläike tekib rohkest õhuniiskusest sinu toas. Nii maalib talvepakane aknale jäällilli ja -linikuid, sinna sadestub veekristallide fantastiline ilu.

Härmatise järgi ennustas meie vanarahvas vilja- ja kalaõnne. Oli talvel palju härmatist, tuli suvel hea viljakasv ning kevadel rikkalik räämsaak. «Viljahärm on peenike härmaniit, kalahärm laiad latakad,» rääkis vanaisa. Mida paksem härmahõbe, seda paksem suvine heina-kaar ja kõrgem viljarõuk. Olid puud jõulu ajal uhkelt härmast, mindi Abjas ja Hallistes täpselt kuue kuu pärast, enne jaanipäeva, lina kül-vama. Siis kasvas hea ja pikk lina. Ka tähendas talvine härmatis suvist piksevihma ja tugevat tuult. Kui mets läks talvel härmast, pidi suvel täpselt samal kuupäeval kuue kuu pärast tulema piksevihma. Ja veel: härmatis puuoksa alumisel küljel tähendas vihmast suve, pealmisel küljel kuiva suve. Olid puud tugevasti härmast, polnud loota niipea lumesadu. Küll aga hakkas südatalvise pakase ja paksu härmatise korral väljas varsti tuiskama, külm andis järele ning tuli sula ilm. Nii ennustati vanasti härmatise järgi ilma.

Nagu suvine äikesevihm, nii sisaldab ka härmatis tublisti lämmastikuühendeid ning on seega mullapõue sattumisel taimedele väga kasulik. Ja aednik tunneb rõõmu härmatisest tugeva pakase korral, sest härmatis kaitseb viljapuude pungi hävimast, hoiab pungades ligi nelja kraadi võrra kõrgema temperatuuri, kui see on punga ümbritsevas õhus.

Sügisel, talvel ja varakevadel, märtsis, vohab muinasjutuliselt kaunis looduse kunstilooming, härmakuued puudel ja lillekardinaid akendel. Soodsates tingimustes võib härmatis mitme päeva jooksul kasvades katta esemeid päris paksu korraga. Teraline härmatis võib traatidel kasvada nii paksuks, et liinid ei suuda enam vastu pidada. Teralise härmatise tekkimine on hoogne peamiselt udu ajal.

Talvel saabuvad toredad härmapäevad. Pakane maalib jäällilli aknale ja puistab puudele karda, näpistab jahimehe nina ning sikutab sikuskamehe habet ja koob suusatajanooriku ripsmetesse võlulõnga.

HALLJÄNES

OH KUI RASKED ON MU PÄEVADI
SEDA KÕIK MU VENNAD NÄEVAD.
CARL WILHELM FREUNDLICH

Ta meeldivamaks elupaigaks on metsavõsastikud ja põõsastikud põldude ja niitude vahel. Suuri metsi halljänes ei armasta. Põliseks elamiseks jääb mets aga valgejänesele, halljänesele vellele, keda kodukopli ja põllul peaaegu kunagi näha pole. Halljänes julgeb aga tihti tulla päris inimese elumaja lähedusse, eriti talvel suure lume ja pakasega. Tuleb ettevaatlikult ja targu. Peatub vahetevahel kükakile tõustes, ajades oma pikki kõrvu kikki ja kuulatades, kas mitte koeri läheduses pole ja inimene maja nurga tagant välja ei astu. Niipea, kui maja poolt on kahtlast krõbinat kuulda või imelikku lõhna tunda, viskab jänes jooksu, et lumi lendab, ja on mõne hetkega kadunud üle põllu kopli võsastikku.

Aga kui koduümbrus on vaikne, kuu paistab ja hangedel on kõva kooruke, siis tuleb halljänes üle hangede viljapuuaeda, otsib üles noored õunapuud ja närib nende tüved ja oksad koorest paljaks ning näksib õie- ja lehepungadest tühjaks. Teeb seda nälja sunnil, sest haljast ristikehina, viljaorast ja värsket rohtu pole talvel kusagilt võtta. Teeb viljapuudele tulist kahju. Puud kannatavad kurjasti. Kevadel arstib aednik küll puretud puid, löikab, seob lahasse, aga mis see kõik aitab, õunapuud jäävad pödema ja mõnigi neist sureb saadud haavadesse. Kuid inimene ärgu nurisegu. Eks katnud ta noored õunapuud sügisel kuuse- või kadakaokstega kinnil. Jänes oleks läinud siis metsa ja leppinud haavakoore närimisega või otsinud üles heinakuhjad ja -küünid ning söönud sealt kuiva heina.

Halljänes on kaval ja elurõõmus loom. Magama minnes segab toredasti oma jälgi: muudab korduvalt jooksu suunda ja teeb siis tugeva ja pika külghüppe magamispaika, et sinnaviivaid ja reetvaid jälgi järele ei jääks. Jahimehed teavad seda ja oskavad neist vigurkäikudest värskel lumel üles otsida jänese asukoha.

Teinekord tahab halljänes meist hiilides mööda minna. Aga kui ta siiski ennast varjata ei suuda, pistab suuri, kuni kahe-kolme meetri pikkusi hüppeid tehes kiiresti plagama. Pikki ja tugevaid tagajalgu äkki õigeks sirutades, viskab loom oma keha kaugele edasi nagu lingust. Jalgade tööd toetab sealjuures vetruv kere. Mahalangemise puhul tõmbab ta keha tublisti kõveraks, tagajalgu ettepoole visates ning sirutab üleshüppamisel keha uuesti nii sirgeks kui vähegi võimalik. Ja see ongi kogu kunst, mis kiirust ja vetruvust annab. Tagajamiste korral saavutab jänes kuni 70-kilomeetrilise tunni kiiruse. Oma naljakalt pikad kõrvad surub jänes sealjuures ligi pead. Siis ei takista nad jooksmist.

Põgenedes teeb jänes haake ja sõlmi, s. o. rabab hüppeid vasakule ja paremale ning paneb siis otse edasi, kasvõi üle põõsaste ja känd- 239

dude, ja ongi koera eest pääsenud. Koer või hunt oma paindumatuses jäävad jänesele tublisti maha ega suuda teda enam kätte saada. Maksimaalse kiirusega jookseb jänes vaid äärmisel juhul, tavaliselt on ta jõuga üsnagi kokkuvõetlik. Hagija eest jookseb ta kiirustamata, pöörab joostes isegi pea külje peale, et näha, kui kaugel on tagaajaja. Kui aga kannul on hurda-koer, kes on väga kiire jooksja, paneb jänes viimase välja ning tormab veel siis paar-kolm kilomeetrit edasi, kui hunt juba ammu on jänese silmist kaotanud.

Jänes olevat arg loom. Kuid see väide pole päris õige. Ta on siiski küllalt julge ja isegi vapper. Kõik, kes me kõneleme jänese argusest, unustame, et väledad jalad on kasvanud loomale pikaajalises olelusvõitluses. Kiire jooks on jänese peamine enesekaitsevõtte, mille süünaajaks on ülierek enesekaitsetung, aga mitte argus. Ja mis-sugune loom ei põgene koera või inimese eest, näiteks metskits, rebane, põder, isegi hunt. Kõik jooksevad ja on hulga kartlikumad loomad kui on seda jänes. Poisikesena lambakarjas olles juhtus seda, et mõisa hagi-jatest taga-aetud jänes lambakarja hulka jooksis ja siin päris rahulik oli, nagu taibates, et lambad talle kurja ei tee. Ja kui hädakoht oli möödunud, kõksas jänes lepikusse.

Mõnikord ei häiri jänest isegi koera lähedalolek. Rahulikult sööb ta aias väljapandud ristikehina, ega tee väljagi, et keti otsas koer oma kuudi juures valjusti haugub, sama koer, kes teda päeval kihutas taga ajada. Isegi suvel tuleb jänes aeda, puhkab päeval vabarnapöösaste vahel ja jalutab hommikul vara maja ümber nagu tahaks ta uksest väljuvale inimesele «tere hommikust!» öelda ja alles siis rahulikult põllule lipata.

Jänes on ka vapper ennast küünistega kaitsma. Looduseuurija P. A. Manteuffel jutustab, kuidas Askania-Nova looduskaitsealal jänes hobuse moka oma esikäppadega katki rebis, kui hobune, pea maas, magavale jänesele peale sattus. Hobune ehmatas ja jooksis kõrvale, jänes jäi aga endisele kohale lesima. Ka kütid on küllalt tunda saanud jänese käppade tugevust. Haavatud jänest ettevaatamatult kõrvadest kinni võttes, on loom oma tagakäppade küünistega küt käesse sügavalt haavu löönud. Isegi rõõvlinnud võivad langeda jänese ohvriks, kui jänes ennast kaitses seljale heidab ja oma tagajalgade küünistega kallale tormava kulli sisikonna välja kisub või isegi rõõvlinnu selgroo pooleks murrab.

Et jänese higinäärmed asuvad ainult looma käppade alumistel külgedel, siis jääb jooksva jänese jälgedesse higinäärmed. Mida kauem jänes jookseb, seda tugevama higinäärmenaga on jäljed. Seepärast ei loobu koer või hunt jälititava jänese tagaajamisest, ega hakka jooksu ajal üles aetud uut jänest taga kihutama. Taga-aetav jänes väsib viimaks ja langeb kiskjale saagiks. Kuigi kähik on jänesele jooksu ajal reetjaks, on ta samal ajal ka päästjaks. Nimelt ei lase hagi kähikade külge savi-, sapa- ja lumekamakaid tekkida ja loom saab kergejalgselt edasi lipata.

Halljänes poegib aastas tavaliselt kolm korda, sünnitades iga kord kaks kuni viis, harva ka kuus poega. Need on tiheda karvastiku ja avatud silmadega armsad loomakesed. Esimesed pojad toob halljänes kevadel varakult lume ajal märtsis-aprillis. Need on nn. hangepojad. Suvel sünnitab halljänes veel kahe pojad. Harva toob ta hilis-sügisel ka neljandad pojad, lehtede varisemise ajal. Need on tavaliselt äbarikud ja nõrgad. Tugevamad on kaks suvist pesakonda. Jänese tiinusaeg on lühike, kõigest 42 päeva.

Kohe pärast sündimist trügivad jänese-pojad ema alla imema. Kui koht rammusalt piima täis, jooksevad pojad kohe ema juurest eemale, üks siia, teine sinna, poevad pehmesse rohusse ja jäävad kolmeks-neljaks päevaks ühe koha peale liikumatult lesima. See on jänese-poegade loomupärane kaitsevõtte. Ema lahkub kohe pärast sündimist ja esmakordset imetamist poegade juurest ja käib neid ainult öösel paaril korral imetamas. Tihedam kontakt poegade reedaks nende asukoha: koerad, hulkuvad kassid, rebased, kährikkoerad ja teised vaenlased leiaksid neid kohe. Higinäärmete puudumise tõttu keha pinnal ei saa rohust lesivaid jänese-poegi lõhna järgi üles leida. Ka puudub jänese-poegadel saastumislõhn, sest noor organism omastab imetud emapiima täielikult ja vesi, mis ainevahetusest tekib, eritub hingamisprotsessi kaudu.

Öösel muutub emajänesele imetamisinstinkt tugevamaks, ta hakkab poegi otsima, oma pikkade kõrvadega hoogsalt laksutades. Pojad kuulevad ema kutset ning kõksavad tema suunas. Ka nende esimeste jälgede lõhn aitab emal oma poegi leida. Pärast imetamist jookseb emajänes oma poegade juurest uuesti minema, kuna pojad rahulikult rohusse lesima jäävad. Juhtub ka seda, et jänes imetab võõraid poegi, keda ta imetamisreflektil üles leiab.

Umbes kahe nädala pärast on jänese-poegadel kasvanud juba esimesed hambad ja nad hakkavad sööma ka mahlakaid taimi. Mõõdub veel paar nädalat ja jänese lapsepõlv ongi läbi. Kasvamine toimub kiiresti ja looma eluigagi pole kuigi pikk, kõigest seitse kuni kaheksa aastat.

Oma sünni- ja üleskasvamiskohast jänes kaugele ei lähe. Kohaneb ja harjub selle paigaga. Ainult suur toidupuudus ja jälitamine vaenlaste poolt võib teda sundida elupaika vahetama. Ja vaenlasi on jänesele palju, peaaegu igast küljest on ta nendega piiratud: rebane, koer, ilves, hunt, kassid, tõhk, karp, nugis, kullid... ja inimene. Viimane on jänese kõige suurem vaenlane. Ning jänes peab oma elu eest valvel olema.

Ühe vana legendi järgi on jänes tekkinud koerast. Nimelt pannud Vanajumal Aadama küljeluu kättele otse kuivama, et hiljem sellest talle naist teha. Koer näinud seda ja söönud kondi ära. Vanajumal tahtnud koera kinni võtta, kuid see jooksnud metsa, kus muutunud jäneseks.

Talurahvas ei pidanud vanasti jänesele suurt lugu. See oli ikka sekste ja untsantsakate toit. Germaanlastele olid jäneseid kevadjumalanna Ostara tulekandjad tema kevadöistel käikudel ning hiljem lihavõttemunade korjajad ja värvijad. Seega kevade sümboliseerijad. Germaanlastel kui ka slaavlastel oli jänes ka ennustaja loom, samuti ka meil eestlastel. Kui jänes otse üle tee jooksis, pidi olema hea õnn, teisal väideti otse vastupidist — halba õnne. Kui jänese pealuu toa ukse alla maa sisse pandi, ei pidanud sellest majast ükski tüdruk ilalgi mehele saama. Ka olnud jänese vanasti vaga loom, keda keegi ei pruukinud karta, ainult lambakari kartnud ja pannud teda nähes tuhat-nelja jooksuma. Jänes hakanud valjusti naerma, et teda ka kardefaks, ja pealmine moka läinud lõhki.

Jänes tegutseb peamiselt öösel ja videviku ajal. Päeval on ta kusagil puu, põõsa või mätta varjus lesimas. Ikka pea vastu tuult! Miks? Teinekord valib ta lesimiseks päris lagedal asuva lohu või künnivao põllul.

Talvel on halljänesele tihe valkjashall karv, suvel aga hõredam ja pruunikam. Valgejänesele on talvel valge karvakasukas. Karvavahetus toimub jänestel aprillis ja oktoobris. Jahimehed peavad halljänesele rohkem lugu, kui metsas elutsevast valgejänesele, sest tal on maitavam liha ja ta on ka suurem loom. Halljänese eluskaal on keskmiselt 3,5 kuni 5,5 kilogrammi, valgejänesele aga 3,2 kuni 4 kilogrammi.

Loodusesõbrad ja jahimehed võtavad talvel oma ümbruskonna jäneseid lisatoidule. Teevad seda ristikeha, juurvilja ning haava- ja vaarikaokste andmise näol. Kapsa jätavad nad teadlikult jänesele toidu hulga hoopis välja. Kapsast sööb jänes ainult suure näljaga. Kapsasöömine rikub puuris hoitud metsjänese seedimise hoopis ja loom võib kergesti surra. Seepärast ärme pakume jänesele ka vabas looduses kapsaid, küülikutele aga küll. Puukoorest saadud parkhapped on aga looma seedimisele hädavajalikud. Ka on haavakoor hästi toitev. Seepärast laseme jänestel haavakoort närida nii palju kui nad soovivad. Söötmispaiga hoiame aga pideva valve all, et koerad ja kassid ning teised vaenlased meie hoolealuseid ei tülitaks ja neile kurja ei saaks teha.

VARBLANE

TUMEHALLID SULEPALLID
VALGEL LUMEL HÜPLEVAD.
SIUHTI-SÄUHTI, SIUHTI-SÄUHTI
KÄIVAD ÜLES-ALLA NAD.
KES NEED ON NEED TUMEHALLID,
TUMEHALLID LUMEPALLID?

MUIA VEETAMM

Need on varblased, nii tavalised linnud, kelledest ei tahetagi rääkida. Eriti palju varblasi on kolhoosikülas, need on enamasti koduvarblased helehallide põskedega, häbematult julged linnud. Ja nende hulgas tavaliselt ka põldvarblased, tiival kaks valget vööti ja ovaalse musta lapikesega valgel põsel.

Suvel elavad põld- ja koduvarblane lahus, aga talvel on nad sega-mini majade ümber askeldamas ja toitu otsimas ning tulevad meile päris ligidale. Linnas on varblased hoovides, tänaval, bussijaamades ja aedades lendamas ja käratsemas. Maal tulevad isegi talli ja loomalauda, veskiruumi ja viljakuivatisse. Vanasti õiendasid nad lasipuu ääres päris hobuse nina eest toitu otsides. Linnas oli neil toidulaud enam-vähem kindlustatud voorimeeste seisukohtadele pudenenud kaeraferade ja hobusepabulate näol. Nüüd, autode ajajärgul jäävad varblased talvel peaaegu nälga, sest ka prügikastidest pole peale paberipahna ja muu prahi toiduraasukesti leida. Varblaste arv on tublisti vähenenud ka kehvade pesitsusvõimaluste tõttu tänapäeva uute majade juures. Linnud hüplevad maaliinide bussijaama esisel, kus inimesed neid saia- ja leivaraasukestega kostitavad. Nad on porised ja määrdunud, tahmas ja tolmus, pidevalt toiduotsingul. Inimesed liiguvad, autod sõidavad, aga varblased hüplevad nende seas, päris inimeste jalus ja rataste vahel. On julged ja krapsakad luvide eest toidupala ära haarama. Nälga teeb linnud julgeks.

Iseloomult on varblane särtsu täis lind. Pidevalt on nad omavahel tülis. «Tseff-tseff-tseff-tseff-tseff!» kostab alatasa nende käratsemine küll hekipõõsast, küll tara otsast, küll katusest ja räästa alt. Tihti kisklevad nad päris keset tänavat ja õue ühtteist jultunud kombel materdades. Teevad seda päris meie silma all, häbenemata. Aga sellest hoolimata on nad siiski lõbusad, alati heas tujus ja krapsakad. Lendavad mõnikord isegi akna veelauale ja vahivad läbi akna meie tuppa, olles nagu huvitatud, mis meie seal teeme.

Varblane on ettevaaflik, tähelepanelik ja suurte kogemustega lind. Aeda ülespandud hirmutis teda ei heiduta, kuigi ta esimesena selle juurde ei lenda. Alles siis, kui näeb, et teistel lindudel hirmutise juures halba ei juhtu, suvatseb varblane kohe juurde lennata ja julgelt selle pähe või õlale istuda ning kelkivalt käratseda, et vaadake kui kange mees ma olen! Vanasõnagi ütleb: vana varblast pole võimalik aganatega petta! Silmist loeb varblane sinu mõtteid, on kaval ja lobi-

semise peale kanige. Raske on varblast kinni püüda, noort varblast võib-olla õnnestub kuidagi rabada, aga vana varblast mitte. Ja kui see peaks õnnestuma, saab teda küll puuris pidada, kuid temaga pole seal midagi peale hakata, sest varblane ei harju vangieluga.

Siit-särat, siit-särat!
Särat, särat üle aia,
Jüri-Mari kirsiaeda.
Siit-särat!

— — —
Vidrik, Vidrik! Siirak, Siirak!
Kirsid, kirsid, kirsid, kirsid!
Siit saab, siit saab, siit saab...

Nii sõnastatakse tema häälsust rahvalaulus. Rahvapärimestes on talletatud tõemõte: ennem üks varblane peos kui terve kari katusel. Ja kui mees ei taipa teretamisel mütsi tõsta, naerdakse ta välja ja öeldakse, et mühakal on varblased mütsi all.

Suvel on varblase armsamaks toiduks nisuterad, sööb põllul mahavarisenud teri. Aias võtab ta peamiselt küpseid kirsimarju ja sellepärast olemegi temaga alati sõjajalal, me ei saali varblast, ajame teda taga ning maname. Kuid tõele au andes pole see kahju, mida varblane meile teeb, kuigivõrd nimetamisväärt, võrreldes kasuga, mida lind aedadele ja põldudele toob. Varblane sööb tohutu hulga umbrohuseemneid, hävitab samuti tohutu hulga lehetäisi ja teisi kahjurputukaid, nende tõuke ja mune, olles seega aus abiline, kes meile heaks töötab. Jälgige suvel varblase tegevust viljapuude võra- des ja marjapõõsastes ja te veendute selles kindlasti! Meie vanarahvas ütles: «Ära varblast vihka, varblane võtab küll matti, kuid annab põllukurnajatele vatti!» Varblase pihta ei tohitud kiviga visata, sellega löid maha oma viljaõnne.

Kes pistab hommikul esimesena oma nina pakase kätte? — Varblane. Kes kuulutab meile esimesena kevade algust? — Varblane. Kõikjal on alles talv ja päikesepoolsel aknal pole jõudnud veel tekkida esimesi veepisaraid, kuid varblased peavad katusel või heki- põõsas juba esimest kevadekäratsemist. Kes ehitab esimesena oma pesa sinu akna kohale või veetoru alla, toob esimesena pesakonna poegi ja läheb nendega esimesele jalutuskäigule? — Varblane. Näeme, kuidas pisikesed veel oskamatult oma ema järel hüplevad ja puperdavad, toitu nuruvad ja naljakalt tiibu siputavad. Ema püüab lennul kinni mingi putuka ja surub selle ühe maimukese suhu.

Friedrich Suur, Preisi kuningas kuulutas 1770. aasta paiku «sõja» varblastele. Neid tuli hävitada kõigi tolleaaja vahenditega. Aga tule- mus? Varblased kadusid põldudelt ja aedadest. Ja nende asemele sigines tohutul hulgal taimekahjureid. Hävinesid põllusaagid, tühjaks jäid aedades viljapuud. Varblastele kuulutatud «sõda» läks riigile

kalliks maksma. Korraldused varblaste hävitamiseks tühistati ja ase- mele tuli nende kaitseseadus. Saksa talupoeg oli nüüd rõõmus, kui mõne aja pärast ta põldudel ja aias varblased uuesti silpsusid ja käratsesid.

Ka meie peame oma halvustava seisukoha varblase üle revidee- rimisele võtma. Varblastel on oma koht looduse tasakaalus ja taime- riigi kaitses. Varblase kahjulikku tegevust siin-seal aias saame ära hoida nende hirmutamise ja marjade küpsemise perioodil, ilma et lindu taga kiusafa või koguni hävitada pruugiks.

Ka on varblane päris meeldiv lind oma tagasihoidlikus pruunis sulestikus. Värvitoonid on küpsed ja puhtad.

Varblane on võimeline matkima ka teiste lindude hääli, kui nad pisikesest peale saavad vastava kasvatuse. Selleks pannakse noored varblasepojad, kui nad veel ema häält pole kuulnud, ohakalinnu või mõne teise laululinnu juurde puuri kasvama. Seal omandavad noored varblased kasuvanemate häälsuse.

Pesitsemiskihk tärkab varblasel juba varakult, märtsis, ja avaldub sugupooltevahelises mängus. Siis näeme, kuidas nad tänavarentslis või puisteeäärseil platsil särtsuvad ja räuskavad. Isalind kepsleb emalinnu ümber, tiivad ripakil, sügavaid kummardusi tehes. Pesa on varblasel kusagil katuseräästa all, hoonete peal või puuõõnsuses. Okupeerivad ka kuldnokkade pesakaste ja pääsukeste pesi. Saavad aga hiljem kuldnokkade käest tublisti sugeda, kui need võõrsilt koju tagasi jõuavad. Harva teeb põldvarblane pesa ka põõsastesse või tihedasse hekki, koduvarblane isegi valge toonekure pesa okstesse. Koduvarblane pesitseb suve jooksul kaks kuni kolm korda, andes iga kord neli-viis noort varblast. Põldvarblane pesitseb kaks korda, andes kummagi kurnaga viis-kuus järglast. Uue pesakonna moodustamine toimub varblastel enamasti uue partneriga. Kaasa hukkumise korral kasvatatakse poegi üksinda.

Ilmade ennustamises oli varblane vanasti tähtis tegelane. Kui varblased talvel pakasega puude ja põõsaste otsas käratsesid, võis kihla vedada, et kolmandal päeval tuli sula ilm. Ja kui nad suvel vihmase ilmaga rõõmsasti sädistasid, jäi sadu varsti üle. Varblaste suplemine teetolmus tõi homseks vihma, veeloigus suplemine aga ilusa ja kuiva ilma. Kui kass ahju pugus või varblased hoonetesse või räästa alla kippusid, oli talvel külma ja tuisku, suvel aga vihma oodata.

Kuigi me tõreleme varblasega, halvustame teda, söimame isegi vargapoisiks ning häbematuks ja jultunud linnuks, otsib ta inimeses endale kaitsjat. Varblane on aastatuhandete jooksul kohanenud inimesega ligistikku elama, harjunud tema katuse alla pugema ja endale sealt elukorterit saama. On kujunenud nagu kodulinnuks. Varblane taipab, et inimene on ta vaenlane, kuid taipab ühtlasi, et inimene on ta toitja. Varblane on alati valvel inimest kartes, aga elab siiski ta läheduses. Pole teist lindu, kes inimesega nii tihedalt on liitu- nud. Asub inimene uudismaale, on varblane varsti ta kannul ja esi-

mene üürnik ta uue elamu räästa all, selle lakas või põõningul. Varblane on inimese hea sõber ja saatja, jagades ta rõõmu ja mure. Varblane nälgib, kui põld ikaldub ning sööb kõhu täis, kui põld annab rikkaliku saagi. Puistame neile mõne tangutera või leivaraasukeste õuele, et linnud saaksid talvepakases oma nälga veidi kustutada. See on meie kohus.

PÖLDPÜÜD LUMES

NÜÜD ON MAAILM SINIVALGE.
KÜLM KUI RAMMUMEHE KÄEGA
AIATEIBAD POOLEKS LÖÖB.

JUHAN SÜTISTE

Pöllud puhkavad lume all. Lumi on matnud põllupeenarde rohu, ainult kraavikallastel paistavad ohakapuhmad, mis lumega kaetult sarnanevad muinasjutuliste lilledega. Jäitunud ohakatuttidel sädistavad ohakalinnud, lendavad kui värvilised liblikad üle suusatee. Metsaservas seisavad aga hõbehärmas kased ja troonivad mändide kahased võrad.

Näe, lumel on hulk linnujälgi, nagu kana oleks siin astunud, ainult tunduvalt väiksemad, algavad põõsaste juurest ja suunduvad põllule. Kohati on siin lumi üles tuhnitud ja selle all näeme haljast rukkiorast. Kogu ümbrus on linnujälgi täis, kuid linde endid pole kusagil näha. Jälgede järgi annab otsustada, et toiduotsijaid oli palju, terve kari linde.

«Kirr-räkki! Kirr-räkki!» kostavad äkki hüüded. Ja juba veerevad pruuni sulestikuga linnud nagu kerakesed oma väledatel jalgadel üle lume. Märganud meid, tõusevad nad tugeva vuringa lendu ja laskuvad siis lähedale põllule. Lennutuur oli lühike ja kiire.

Need on põldpüüd ehk nurmekanad, kes elustavad lumiseid põlde ja kelle elutegevus kulgeb eranditult maapinnal. Koos põldvuftide, rukkirääkude ja põldlookestega tegid nad toredaks meie nurmede elu suvel. Paigalindudena üritavad seda püüd ka nüüd talvel.

Kuigi põldpüüde põhitoit on rohulibléd, oras, terad, seemned ja mitmesugused marjad, hävitavad nad suve jooksul ka tohutul hulgal viljapõldude kahjureid. Suvel varjavad need rohus, talvel lumes, kevadel ja suvel elavad paariviisi, rajavad pesi ja kasvatavad poegi. Pesa on neil põllupeenral, otse tihedas ristikus, rukkis, koplirohus või võsastikus, kus leidub terve matitais — kümme kuni kolmkümmend kaheksa hallikasrohelist muna. Sügiseks on uus pesakond noori põldpüüsid juurde tulnud. Hiljem liituvad pesakonnad parvedesse ning lähevad ühiselt talvele vastu.

Pöldpüü on väärtuslik jahilind ning meie põldudele linnuile ja -rõõmu tooja, kelle ridu hõrendab aga tohutu hulk vaenlasi. Rõõv-

lindudest on kõige kardetavam hallvares ja harakas, kes hävitavad põldpüüde mune ja poegi ning hallvares isegi vanu linde. Loomadest hävitavad põldpüüsid hulkuvad kassid ja koerad, tuhkrud, nirgid, rebased, siilid, naskikud... Kõik nad on väga maiad põldpüüde munadele ja poegadele. Ka halvad ilmastikutingimused kahandavad kaunite lindude arvu. Pikaajalised sajud suvel põhjustavad tervete püüpesakondade hävimist.

Eriti raske on põldpüüde elu nüüd talvel. Paks lumi katab nende talvise söögilaua — talviljaorase. Püüsid hävib ka lumekoore all, kui sulale järgneb järsk pakane, mis «aiateibad pooleks lööb». Samuti tuisud ja paks lumi on põldpüüdele surmaks. Tihti matab tormikeeris linnud lume alla, kus nad hukkuvad.

Seni kui lumi ei ole sügav, tulevad püüd orasepõllule, oma toidulauale, ja kraabivad jalgadega orast välja. Kui aga lumekiht muutub paksuks, ei suuda nad toitu kätte saada ja tulevad siis nälja sunnil ka küünide ja elumute lähedusse, et leida juhuslikult mahapudenenud teri või seemneid.

Teinekord on ka jännes põldpüüdele abiks, ta kraabib rukkioraselt lume, et kustutada enda nälga, aga ära minnes tulevad sinna põldpüüd. Teinekord on nad kohe siin koos jänesega ja linnud ei pelgagi seda looma, söövad siis kõhu täis ja lendavad lähemasse põõsastikku, kus nad üksteise kõrval hunnikus puhkama jäävad. Kuid linnud peavad pidevalt valvel olema, kas mitte rebane, koer või mõni teine vaenlane neile lähedale ei hiili.

Aastail 1913—1916 oli meie kodumaa põldudel rohkesti põldpüüsid, nurmed rökkasid nende häälsustest. Minu kodupõllul olid nad tavalised. Siis tulid aga lumerohked ja pakasekurjad talved 1917, 1918, 1940, 1941..., mis hävitasid neid linde massiliselt. Järgmistel aastatel põldpüüde arv kasvas, kuid 1956. ja 1957. aasta kahtmil talvel hukkusid peaaegu kõik meie põldpüüd. Rõõm on aga nüüd uuesti kohata meie põldudel üha rohkem põldpüü perekondi. Eriti soodsalt mõjus meie põldpüüde arvu suurenemisele möödunud 1973./1974. aasta kevadehõnguline soe ja lumevaene talv.

Viimastel aastatel on ka jahioorganisatsioonid hakanud põldpüüde eest rohkem hoolitsema, missugust tööd seni on teinud peamiselt loodusesõbrad. Jätkaku nad seda tööd ka edaspidi ühiselt ja innukalt.

Viljapeksujäätmed jäävad meil sagedasti kasutamata. Pöldpüüdele on nad suurepäraseks toiduks. Viime neid küünide, põhukuhjade ja põõsaste lähedale, puistame sinna selliselt, et põldpüüd toidu üles leiaksid. Aganad ja umbrohuseemned, mida rehepeksujäätmetes rohkesti leidub, saavad põldpüüde päästjaks näljasurmast. Puistame sinna ka liiva ja mulda. Ei ole halb, kui toidusse segatakse ka peenendatud kapsaid, porgandeid ja peete. Ehitame ka lähedusse kuuseokstest varjualuse, kuhu põldpüüd tuisu ajal varju lähevad ja rõõv-

Jää aknail ees kui väätleb lill,
puil katted peal kui hõbevill;
täis pehmet lund, täis helkjat häрма
ka seljakud — ning kõikjal näed
vaid helendavat lund ja jääd.

A. Puškin

Aga loomad ja linnud vaevlevad toidupuuduse käes. Nende abistamine on inimese aukohus. Lindudest ootavad abi esijooned põldpüüd. Toitu võime neile panna ka päris elumaja lähedusse, aeda või kuuri alla, kui majas pole kassi. Kui linde ei hirmutata, siis kodunevad nad ruttu ja tulevad kindlal kellaajal toitu otsima. Saame läbi akna vaadata, kui pruunid linnud nagu kerad veerevad üle valge lume oma söögilaua juurde.

NÄÄRIÕLED

JÕUDKE JÕUDEPÕHAKESED —
NIKI-NÄKI NÄÄRIKESED!
SAAKSID LAPSED SAIA SÕDA,
VANAD MEHED OLUT JUUA,
NAISED, NOORED TROLLI-TRALLI,
POISID PÕHUS PUPERDADA!
JÕUDKE JÕUDEPÕHAKESED,
NIKI-NÄKI NÄÄRIKESED!

EESTI RAHVALAUL

Aukohal olid nääriõled. Põllul nad kasvasid, aga nüüd olid nääritoas, rehetare põrandal, külalised kodupõllult, pidulikud vanaaasta ärasaatjad. Tuba oli puhas ja soe, keris puhastatud, põrand pühitud, õlled pruulitud, näärivorstid valmistatud, sepikud-saiad küpsetatud, inimesed kuumas leilis puhtaks viheldud-pestud, puhtusest lõhnavad linased särgid seljas ja heldimuseni meelestatud. Nii mindi vastu näärilede ja nääriõhtule, mil tulid tuppa nääriõled. «Nääril tulevad!» hüüdsid lapsed läbisegi, kui isa tõi tuppa kaks suurt vihku rukkiõlgi ning laotas need laiali toa seina äärde põrandale. Muide, sõna nääril tuleneb rootsikeelsest sõnast «nyår» ja tähendab uusaastat.

Õlgedega toodi tuppa esivanemate tunnustatud ja austatud viljahaldjas — viljavaim —, rõõmu ja ülla enesetunde looja kogu pere rahvale. Tema sümboliks oli pereema valmistatud kuuseokstest, pilliroost, õlgedest või männijuurtest punutud, ning värvitud munakoorte või hõõvlilaastudega ilustatud lae-ehe — näarikroon, milles põlesid küünlad. Pirru asemel pilakus põlesid nüüd ka küünlajalas kodus valmistatud rasvakuünlad.

Tuppa toodud õlgi ehk nääreid viskas pereisa vastu rehetoa parsi.
248 Kui parte pragudesse palju kõrsi rippuma jäi, pidi järgmisel suvel

olema hea rukkisaak. Ka valati vette sulatina. See oli õnnevalamine. Kelle nime peale tina hästi haraliseks ja oksiseks läks, sellel pidi uusaasta tooma rikkust ja head kordaminekut töös, neidudele kosilasi, loomadele rohket sigivust ja head kosumist, kalameestele head kalaõnne, mesinikule suurt meesaaki.

Söögilaud oli kogu nääriöö kaetud ning näärisokud liikusid mööda küla ringi. Nii oli see minu kodunurgas Lääne-Eestis. Noormees pani kasuka pahupidi selga, sidus pähe kaks õlgedest keeratud sarve ja käis nüüd perest perre, kus poksis teisi mehi, hirmutas lapsi ja kimbutas tüdrukuid, kuni need talle kindaid või sukapaelu sarvede külge sidusid.

Uusaasta hommikul jooksid tüdrukud võidu lambalauta. See, kes kõige enne sai jääril sarvist kinni haarata, pidi uuel aastal mehele saama. Kui uuel aastal meesterahvas esimesena tuppa astus, siis tähendas see head, kui naisterahvas, siis halba. Tavaliselt tehti ikka nii, et talust läks tavaliselt peremees, õllekann käes, uusaasta varahommikul naabriperre, astus uksest sisse ja hüüdis: «Tere hommikust, naabrirahvas! Vaadake, Näärijaak tuleb!» Ulatas õllekannu majaisa kätte, soovis kõigile head õnne ja sai ise süüa ja juua. Tüdrukud tõid Näärijaagule peotäie pähkleid ja perenaine kinkis talle paari kindaid.

Nüüd on need kombes vajunud minevikku. Tänapäeva nääriõhtul paneme haljale kuusele küünlad ja süütame nad siis põlema. Ning kuusest hooyab sulle vastu valguse ja soojust meri. Tuba on täis meeldivat vaigulõhna, mida laotab kuusk koos küünalde lõhnaga. Kuuse ladvas helgib hõbetäht ja roheliste okste vahel on küünla-tulede sära.

Näärilõlgedel uuf aastat vastu võttes meenusid pereisale ja -emale kevad ja suvi kogu oma murede ja rõõmudega ning tuules kahiseva ja lainetava rukkinurmega. Nad olid korraga siin rehetoa kpos: põllumees ja rukkipõld, mullakamakate vahel pesitsev põldpüüpaar, sumiseja kimalane kassitapu õiest mett otsimas ja lõõritaja tööke taeva all.

Pereisal oli see kõik meeles.

Suveluuled, mis tulid lõunast ja läänest ning kandsid oma tiibadel pilvi kodupõllu kohale, jootsid rukkinurme. Rukis kasvas, sirgus kõrs ja paisus tera — küpses inimese igapäevane leib. Roheline kõrs koos lindikujulise lipendava lehaga oli toitainete looja, mis salvestusid terasse. Ja nüüd olid need kõrred nääritoas ja nende poolt päikese-kiirtega koos loodud värske leib näärilaul. Samal ajal ootas uus põlvkond lume all kevadet. Seeme läks ju sügisel mulda ning farganud oras sãras sügishommikus kastet ning päeval kiiskas härmalõnga hõbedas. See oli pererahva homme leivalaud.

Õled möödunud aasta suvest tulid aga näärituppa uusaasta läve juurde vana-aastaga hüvasti jätma. See oli õlgede viimne kohtumine vanaga, hüvastijätt sellega, mis oli, minek uude kvaliteeti. Nii on eluseadus päikese all.

Inimpõlved sünnivad ja surevad, aastad tulevad ja lähevad ning igal aastal kasvab põllul rukis, õitseb, ivitseb ja küpseb. Igal kevadel tulevad põldudele, lõokesed, pesitsevad põllupeenral ja lõõritavad põldude kohal, tulevad põldudele ka uued inimesed, uued mõtted, peas, uus tehnika, uued töövõtted, uued oskused... Elu allub dialektikale. Uus kvaliteet nõuab oma aega ja õigust.

Et see uus oleks päikesepaisteline, et põlluhaldjad jääksid meie põldudele ja põllumehe juurde, et jääksid sinna ka põldpüüd, jänesed, siilid, vutid ja liblikad, jääksid rukkiserva õitsema rukkililled ja lõokesed taeva alla lõõritama ning jääks meie põllumehe armastus põllumulla, vihma ja päikese vastu.

JÄRELSÕNA

MA KÜLL EI OSTA PÖSSÄ, EI OSTA
HÄRMONIKUT KAH, MIS MA NUIDO-
GÕ TII, MA OSTA HULGA PAPÕRT JA
NAKKA AJALEHTI KIRJUTOMO.

(K. PÖLDMAA NOOREPÕLVE
LEMMIKRAAMATUST)

Kustas Põldmaa ei vaja meie loodusesõpradele enam tutvustamist, seda on kindlasti teinud tema kirjasõna — ajalehtedes ja ajakirjades avaldatud arvukad looduspildid. Muhe-lopsakas kirjutamislaad ja tabavad võrdlused teevad Kustas Põldmaa raamatud kergesti loetavaiks.

Me muutume nagu puhtamaks, kui «...soe kevadvihm peseb puhtaks maa kõntsase põse ja rohi hakkab nagisedes kasvama.» Tuneme endas uut ärkamist, kui «...kevad suriseb mullas, vuliseb oja-des, heliseb põldudel, lõkerdab metsas ja taeva all.»

Suvel kuulame koos kirjanikuga toreda pakspoisi, suure ja karvase kimalase bass-baritoni rahulikku ja mõnusat soolot. Leiame kosutust sügislilledest, mis on «...udude ja raske kaste lapsed, härmalõnga-päevade sillerdused väsimis hakanud päikese kiirtes.»

Mõnikord heidetakse Kustas Põldmaa looduspildikestele ette liigset ilutsemist, sentimentaalsustki. Kuid proovides vanameistri stiili meelevaldselt kainele ja asjalikule argipäevale vastavamaks muuta, kaoks ära kirjaniku omanäolisus, ütlemise mahlakus. Paraku kipuvadki meil populaarteaduslikud kirjutised sageli ütlemissviisilt kuivaks jääma, Kustas Põldmaa enda arvates oleks tarvis rohkem anda elamusi. Ja armastus looduse vastu ei teki noortel sageli vaid sellepärast, et õpetajad ei suuda sisendada õpilastele lugupidamist kõige elava vastu. Tõestust öeldule pole tarvis kaugelt otsida — peaaegu igas pargis leidub mõttetult purustatud puid-põõsaid ning jalgradu täis tallatud murusid. Vana kooliõpetaja Kustas Põldmaa loodusjutud on seetõttu väga vajalikud ja mõnusale ajaviitele lisaks on neil kahtlematult ka kasvatustlik tähendus.

Koos piltidega narmelt ja niidult vestab Kustas Põldmaa värvikalt vanadest talutöödest nagu neid tehti veel tema nooruspäevil, räägib kohati juba unustusehõlma vajunud rahvakommetest. Kustas Põldmaa 251

kirjeldab meile neid aegu, mil künti hārgadega, rukist lõigati sirbiga ja reht peksti käsitsi või hobuse jõul ümber veetava peksumasinaga. Seejuures tõusti rehpepeksuks ja heinaniitmiseks üles kell neli hommikul ehk veelgi varem. Pikk oli tööde rida, enne kui saadi selga valge särk, asendamatu abivahehnd seejuures oli pereema või -tütre vakk. Ohe mehe eluaja jooksul on paljugi muutunud, masinad on asendanud raske käsitsitöö ja enamik eestlastest elab nüüd juba linnas. Kuid liiga kiiresti ja põhjendamatult kipume unustama nii mõnedki vanaisade vajalikud tarkused, kaunid kombesed.

Mõnedki tänapäeva noored tutvuvad loodusega läbi autoakna ja sellest, mil viisil leib nende söögilauale jõuab on neil vaid ähmane ettekujutus. Kes pole aga elus vaeva näinud, see arvatavasti ei suudle ka meie vanaisade kombel leiba, kui see juhuslikult maha pillatakse. Tunne koos Kustas Põldmaaga muret, et «... kaob kaunis komme öelda sööjale «Jätku leivale!» ja saada vastust «Jätku tarvis!».

Kustas Põldmaast kui kirjamehest on väga sageli raske eraldada Kustas Põldmaad kui üle 40 aasta pikkuse töökogemustega kooliõpetajat. Olen poisikesepõlves kaasa elanud tema kodulootundidele, kus muidu nii püsimatud mehehakatised olid klassis hiirvaiksed, et mitte kõrvust mööda lasta ühtegi sõna õpetaja jutustusest, ehkki kõne all võisid olla kasvõi sellised kõigile teada loomad nagu kass ja koer.

Kuigi Kustas Põldmaa jutud on enamikus õpetlikud, ei ole nendes püütud taotleda teaduslikku üksikasjalikkust, erialaspetsialistidel oleks kohati ehk üht-teist täpsustadagi. Kuid põhieesmärk — süvendada austust ja lugupidamist looduse, kõige meid ümbritseva elava vastu — on saavutatud. Kirjanik tuletab meile ikka ja jälle meelde, et loodus on ülihuvitav ka püüasjades. Stihiat looduses pole, kõik on hästi süsteemis. Loodus on tark arhitekt ja kokkuhoidlik perenaine oma majapidamises. Peame oskama elu hoida ja kaitsta. Linnastumisest ja teaduse-tehnika seitsmepenikoorma sammudest hoolimata ei tohi me unustada, et inimene ise jääb ikkagi tükikeseks loodusest. Ei tohi unustada sedagi, et füüsiline tegevus värskes õhus on meile sama tähtsad kui puhas vesi ja leib. Ehkki elutempo on kiire ja aeg meile kõigile kallid, on tarvis aeg-ajalt linnast välja kõndida, looduse raamatut lugeda, näha, kuulata, tunda...

Kord kuulsin Kustas Põldmaa kohta iseloomustust: «Väsimatu looduseimefleja, tark elutundja, võib lõpmatuseni vaimustuda püüasjadest, samal ajal oskab näha kõigi osakeste, nähtuse seoseid, põhjusi. Ja mis on kõige tähtsam — oskab nähtut ka kõigile arusaadavalt edasi anda. Tema jutud võivad igavad tunduda vaid kividel kasvanud inimesele, nii nagu kirjaoskamatud peavad raamatuid tarbetuks.»

Püüame olla vanale koolmeistrile pisut usinamad õpilased.

Jaan Hiimets
põllumajandusteaduse kandidaat

SISUKORD

Mõtteid mullast	5
Mõtteid seemnest	6
Kevadmeloodiad	7
Ärkamine	8
Künnivaresed	18
Jüripäev	20
Mutt	22
Äikesevihm	25
Vikerkaar	26
Varsakabjad	28
Kullerkupp	37
Suitsupääsuke	39
Sitasitikas ehk hiilaporbulane	42
Võilill	44
Nurmenukk	54
Kui rukis kõrsus...	56
Põldlõoke	58
Juuniöö nurmel ja niidul	67
Vihmauss	70
Kärnkonn	72
Jaanipäev ja jaaniöö	74
Südasuvisel niidul	76
Kibuvits	87
Lõosilm ehk meelisill	89
Vereurmarohi	90
Heinamaal	91
Maarjahein	94
Heinamaarjapäev	96
Rohufirtsud	98

Loob ja õitseb 100
 Rukkilill 102
 Karikakrad, kesalilled, jaanikakrad 113
 Hernes 115
 Suvivikk 116
 Kimalased 117
 Punane ristik 119
 Rukkirääk 130
 Herilased 132
 Kallukad põllupeenral ja niidul 134
 Ivitseb ja küpseb 135
 Tungaltera 145
 Lina 146
 Vastlapäev 149
 Oder 152
 Kaer 155
 Talinisu 156
 Suvinisu 157
 Nisulill 158
 Nirk 159
 Pisihiir 160
 Jätku leivale! Rukkilõikus ja rehepeks 162
 Põld-urahiir 165
 Mu koduveskid 168
 Kartul 179
 Valge-toonekurg 190
 Leivalaud, Rukkikülv 192
 Rukkiuss 195
 Põldnälkjas 196
 Traatussid 197
 Ädalalill 198
 Teisi hiliseid õitsejaid 200
 Hobune 202
 Härgadega kündmas 207
 Härmalõng 209
 Mihklipäev 211
 Lammas 214
 Koer 216

Mardipäev 229
 Kadripäev 232
 Lumi 235
 Härmatis 237
 Halljänes 239
 Varblane 243
 Põldpüüd lumes 246
 Nääriõled 248
 Järeisõna 251

Кустас Кустасович Пылдмаа. Родные поля и луга.
На эстонском языке.
Художественное оформление Т. Ару.
Издательство «Валгус», Таллин.
Toimetaja E. Pärn.
Kunstiline toimetaja A. Säde.
Tehniline toimetaja M. Sein.
Korrektorid K. Abram ja S. Hiie.
Laduda antud 11. XII 1974.
Trükkida antud 23. VII 1976.
Ofsetpaber 60×84/16.
Trükipoognaid 16,0.
Tingtrükipoognaid 14,88.
Arvestuspooognaid 18,03.
Trükiarv 30 000.
MB-01954.
Kirjastus «Valgus», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10.
Trükikoda «Oktoober», 200001, Tallinn, Kreutzwaldi 24.
Tellimuse nr. 225.
Hind lakiga rbl. 1.70, kilega rbl. 1.81.